

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

М. М. Покоloodна, Т. В. Гордієнко, І. Л. Полчанінова

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної і заочної форм навчання
освітнього рівня «бакалавр»
за спеціальностями 242 – Туризм і
241 – Готельно-ресторанна справа)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2018

Покоłodна М. М. Туристські ресурси України : конспект лекцій для студентів денної і заочної форм навчання освітнього рівня «бакалавр» за спеціальностями 242 – Туризм і 241 – Готельно-ресторанна справа / М. М. Покоłodна, Т. В. Гордієнко, І. Л. Полчанінова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2018. – 198 с.

Автори:

канд. географ. наук., доц. М. М. Покоłodна,
канд. екон. наук, доц. І. Л. Полчанінова,
асист. Т. В. Гордієнко

Рецензент

В. І. Редін, кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства факультету геології, географії, рекреації і туризму Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

*Рекомендовано кафедрою туризму і готельного господарства,
протокол № 1 від 29.08.2017.*

Конспект лекцій складено з метою допомогти студентам спеціальностей 242 – Туризм, 241 – Готельно-ресторанна справа під час підготовки до занять, заліків та іспитів із дисципліни «Туристські ресурси України»

© М. М. Покоłodна, І. Л. Полчанінова,
Т. В. Гордієнко, 2018

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Тема 1 Умови і фактори формування туристських ресурсів України	6
1.1 Основні відомості про державу.....	6
1.2 Географічні аспекти формування туристських ресурсів України.....	11
1.3 Розвиток туристської діяльності.....	22
Тема 2 Природні туристські ресурси України.....	32
2.1 Природні кліматичні туристські ресурси	33
2.2 Природні геоморфологічні туристські ресурси.....	44
2.3 Природні гідрологічні ресурси.....	60
2.4 Природні біологічні ресурси.....	72
2.5 Туристські ресурси територій та об'єктів природно-заповідного фонду України.....	80
2.6 Природні курортні ресурси	96
Тема 3 Історико-культурні й туристські ресурси України.....	112
3.1 Історико-культурні туристські ресурси: поняття і склад.....	112
3.2 Характеристика основних складових історико-культурних ресурсів....	115
3.3 Історико-культурні об'єкти України включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.....	126
3.4 Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».....	145
3.5 Музеї України.....	147
3.6 Національний конкурс «7 чудес України».....	156
Тема 4 Соціально-економічні ресурси туристської діяльності.....	168
4.1 Матеріально-технічна база туризму.....	168
4.2 Транспортна інфраструктура України.....	177
Тема 5 Характеристика окремих туристсько-рекреаційних районів держави..	183
5.1 Туристське районування України.....	183
5.2 Туристське районування України	186
Список рекомендованих джерел	196

ВСТУП

Конспект лекцій призначений для студентів які навчаються за спеціальностями «Туризм» та «Готельно-ресторанна справа» для опанування дисципліни «Туристські ресурси України».

Дана дисципліна є одним з професійно-орієнтованих курсів програми підготовки фахівців з туризму і готельного господарства. Вона займає провідне місце в циклі дисциплін природничо-наукової (фундаментальної) підготовки. Актуальність вивчення даної дисципліни продиктована необхідністю і пріоритетністю розвитку внутрішнього і в'їзного туризму в Україні, які задекларовані як найбільш перспективні напрями розвитку туризму в державі в Законі України «Про туризм» та «Програмі розвитку туризму в Україні». Тому ознайомлення з туристськими ресурсами України, їх складовими, географією розповсюдження, сучасним і перспективним рівнем використання, можливостями і запасами є важливою складовою підготовки фахівців і відповідає сучасним запитам і тенденціям розвитку галузі.

Метою навчальної дисципліни полягає у вивченні різноманітних складових туристських ресурсів України, для створення конкурентоспроможного національного турпродукту.

Основними завданнями вивчення дисципліни є:

- проаналізувати умови і фактори формування туристських ареалів України;
- вивчити особливості структури, географії розповсюдження, потенційні запаси та сучасний рівень використання різноманітних видів туристських ресурсів;
- вивчити сучасний стан розвитку туристської інфраструктури в регіонах України;
- ознайомитися з основними схемами рекреаційно-туристського районування території України;
- охарактеризувати окремі туристські регіони України.

Дисципліна має тісні міждисциплінарні зв'язки з іншими курсами: «Історія України», «Культурологія» «Рекреалогія», «Рекреаційна географія», «Організація туризму» та іншими. До дисциплін, вивчення яких безпосередньо спирається на дану дисципліну належить «Організація екскурсійної діяльності», «Організація туристських подорожей» дипломне проектування.

Конспект є одним із найважливіших складових елементів методичного забезпечення дисципліни. Він призначений для самостійної роботи студентів і закріплення їхніх знань за темами, підготовки до практичних занять та підсумкового контролю. Опорний конспект лекцій складається із вступу, 6 тем, рекомендованих інформаційних джерел, запитань до самоперевірки.

ТЕМА 1 УМОВИ І ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТСЬКИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ

Основні питання

- 1.1 Основні відомості про державу.
- 1.2 Географічні аспекти формування туристських ресурсів України.
- 1.3 Розвиток туристської діяльності в Україні.

1.1 Основні відомості про державу

Україна – розвинута суверенна європейська держава, яка має потужний економічний, ресурсний, науковий, туристський потенціал.

За розмірами території (603,7 тис. км² станом на 1991 р.). Пороте на теперішній час Україна не контролює територію в 46,2 тис. км². Це більше, ніж площа Естонії, Нідерландів або Швейцарії. Контрольована територія України 2017: 557,5 тис. км². Це зберігає за нашою державою 2 місце в Європі (після Росії) за територією. За площею території Україна перевищує такі великі держави як: Французька Республіка (544 тис. км²), Іспанія (505 тис. км²), Королівство Швеція (450 тис. км²), Федеративна Республіка Німеччина (356,3 тис. км²), Польська Республіка (312,7 тис. км²). За площею Україні належить 44 місце в світі. На частку України припадає 5,7 % площі Європи та 0,44 % площі світу. Але без Криму і частини Донбасу Україна опускається з 44 на 47 місце в світі за цим показником (обходять три африканські країни – Ботсвана, Мадагаскар і Кенія). Таким чином, за наведеними вище показниками Україна належить не лише до великих європейських, а й до великих світових держав.

Україна розташована між 45° і 52° північної широти та між 22° і 40° східної довготи. Вона витягнута зі сходу (крайнім східним пунктом є селище міського типу Червона Зірка Луганської обл. – 49° 15 пн.ш. 40° 13 сх. д.) на захід (м. Чоп – Закарпатської обл. – 48° 26 пн. ш. 22° 08 сх.д.) на 1316 км. У

найширшій центральній частині республіки відстань між крайніми північною (с. Грем'яч Чернігівської обл. $52^{\circ} 22'$ пн. ш. $33^{\circ} 11'$) та південною (мис Сарич у Криму – $44^{\circ} 23'$ пн. ш. $33^{\circ} 44'$ сх. д.) досягає 893 км. У цілому територія України витягнута із заходу на схід на 400 км більше, ніж з півночі на південь.

Центр України знаходиться в точці з географічними координатами $49^{\circ}01'$ північної широти і $31^{\circ}02'$ східної довготи (розрахунки картографа Я. О. Кудлика і математика В. Грицевича). Ця точка розміщена на 2 км на захід від м. Ватутін (на 26 км на захід від м. Шполи) Черкаської обл.

В Україні (у Карпатах, поблизу с. Ділового Рахівського району Закарпатської обл.) знаходиться *географічний центр Європи*. Проте жодними з проведених розрахунків цей факт не доказаний.

Географічний центр Європи – гіпотетична точка, що позначає географічний центр Європи. Розміщення центру головним чином залежить від обраної методики обчислень, від способу визначення кордонів Європи а також того, чи відносяться віддалені острови до переліку крайніх точок Європи, чи ні. Тому на звання географічного центру Європи претендують кілька місць. Розрахунки щодо місцезнаходження географічного центру Європи, які в основному збігаються з результатами французьких спеціалістів, провели українські вчені Я. О. Кудлик і В. Грицевич. Результати цих розрахунків у трьох варіантах наводяться нижче у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1 – Результати розрахунків щодо розміщення географічного центру Європи за Я. О. Кудлик і В. Грицевич

Варіанти розрахунків	Враховано кордони	Площа Європи млн. км кв.	Географічні координати	
			Північна широта	Східна довгота
1. Материковий	Берегова лінія, Уральські гори, ріки Урал, Кума, Манич, Дон	9,2	$54^{\circ}43'$	$26^{\circ}09'$
2. З близькими островами	Включено близько розташовані острови – Великобританію, Ірландію тощо; внутрішні моря, озера	11,0	$54^{\circ}36'$	$24^{\circ}04'$
3. З морями	Включено (разом з водними просторами) острови Ісландія, Шпіцберген, Земля Франца Йосипа, Нова Земля та ін.	15,3	$59^{\circ}09'$	$21^{\circ}23'$

Таким чином, центр Європи знаходиться: за першим варіантом – на північному заході Білорусії, поблизу кордону з Литвою (біля поселення Ворняни); за 2-м варіантом – у центрі Литви, на південь від Каунаса (біля пос. Бірштонас); за 3-м варіантом – у Балтійському морі на північний захід від естонського острова Хіумаа.

Виникнення легенди щодо географічного центру Європи пов'язано з помилковим трактуванням напису зробленого латинською мовою на встановленому тут геодезичному знаку.

У 1885–1887 рр. географи з Імператорсько-Королівського військово-географічного інституту у Відні (Австро-Угорщина) виконували геодезичні дослідження на території сучасної Закарпатської області для запланованого будівництва залізниці між Раховом і Сиготом. Після ретельного вивчення місцевості вони встановили біля села Круглий двометровий кам'яний знак з координатами 47°57' пн. ш. 24°11' сх. д. з таким написом:

Locus Perennis. Delicentissime cum libella librationes quae est in Austria et Hungaria confectacum mensura gradum meridionalum et paralleloumierum Europeum. MD CCC LXXXVII

(переклад з латини: «Це постійне, точне, вічне місце, визначене спеціальним апаратом, виготовленим в Австро-Угорщині, в Європейській системі широт і довгот у 1887 році»).

У 1979 поруч із цим знаком встановили стелу (6-ти метровий металічний монумент) з написом, який повідомляє, що саме тут знаходиться географічний центр Європи (хоч про це у латинському написі 1887 року не йшлося). Тепер це твердження широко тиражується у ЗМІ. На теперішній час місце встановлення даних знаків активно відвідується туристами, а в ТПЦ Карпатського національного парку можна отримати свідоцтво по відвідування даного об'єкту.

Окрім с. Ділове Закарпатської області на звання географічного центру Європи претендують ще декілька місцевостей (рис. 1.1):

- селище Пурнушкес в 27,8 км на північ від Вільнюса, Литва;

- точка в 259,8 км на північний захід від Полоцька в північній частині Білорусії;
- точка в селі Крагуле близько Кремніци, центральна Словаччина;
- точка в селищі Суховоля, на північ від Білостока, північно-східна Польща.

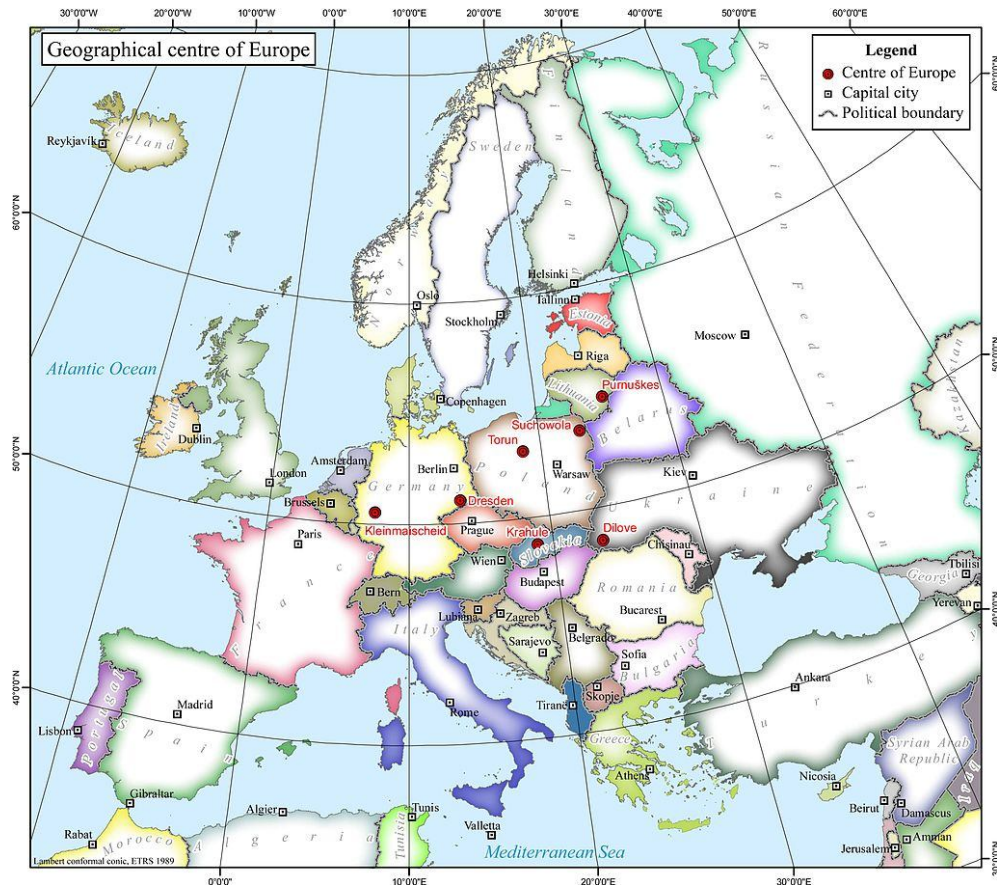

Рисунок 1.1 – Розташування місцевостей – претендентів на звання
Географічного центру Європи

Загальна протяжність державних кордонів України оцінюється майже в 6 500 км, з них на морські кордони (по береговій лінії, без урахування довжини берегів заток і довжини берегових ліній чорноморських лиманів) припадає 1 050 км.

Найбільший сухопутний кордон на сході і північному сході з Росією. Далі за довжиною кордонів з Україною на північному заході йдуть Білорусія, на південному заході Молдова і Румунія, на заході – Польща, Угорщина, Словаччина.

Державний кордон України здебільшого проходить по рівнинних територіях. Лише з Румунією, Польщею і Словаччиною він простягається по гористих районах Карпат, причому з Румунією – на значній відстані, в тому числі й по високогірних місцевостях.

Україна займає вигідне для життя населення та господарської діяльності фізико-географічне положення та характеризується великим і різноманітним природоресурсним потенціалом. Її територія знаходиться в західній частині Східно-Європейської рівнини, в зонах Змішаних лісів, Лісостепу і Степу. Республіка розташована приблизно на широті Франції, північної частини Сполучених Штатів Америки і південних районів Канади, має аналогічні з цими країнами природні умови і відзначається величезними запасами, вдалим поєднанням і територіально компактним заляганням великих покладів багатьох природних ресурсів, зокрема мінерально-сировинних, які широко використовуються в народному господарстві (високоякісні залізні і марганцеві руди, самородна сірка, кам'яне вугілля, кухонна та кам'яна солі, каоліни, різноманітні будівельні матеріали тощо). Республіка характеризується переважно рівнинним рельєфом, порівняно теплим помірно-континентальним кліматом, високоякісними ґрунтами, зокрема родючими чорноземами. У межах України знаходяться відносно невисокі (середніх розмірів) і доступні гірські масиви Карпат та Криму, течуть повноводні й судноплавні ріки. Усе це сприяло її компактному заселенню та високому рівню засвоєння території. Показники адміністративно-територіального устрою наведені у таблиці 1.2.

На сьогодні територія України поділяється на 24 адміністративні області і АР Крим. Вони є найбільшими адміністративно-територіальними одиницями. До них прирівнюються два міста з окремим статусом – Київ (як столиця країни) і Севастополь (місце перебування військово-морських флотів України і Росії).

Одиницями середньої ланки в адміністративно-територіальному поділі України є райони і міста обласного значення. Найнижчою ланкою адміністративно-територіальної системи є міста районного значення, селища міського типу і сільські ради; останні можуть охоплювати одне або декілька сіл.

Таблиця 1.2 – Адміністративно-територіальний устрій України

Об'єкти	Кількість
Автономна Республіка Крим	1
Області	24
Міста із спеціальним статусом	2
Міські ради міст обласного значення	183
Райони	490
Міські ради міст районного значення	250
Селищні ради	724
Сільські ради	9 481
Проектні громади	983
Об'єднані громади	341
Міста	434
Селища міського типу	885
Селища	1 172
Села	27 206

Політичний устрій – унітарна держава, головою виконавчої системи є Президент, виконавчий орган – Кабінет Міністрів, законодавчий орган – Верховна Рада.

1.2 Географічні аспекти формування туристських ресурсів України

Україна розташована в Центральній і Східній Європі у безпосередній близькості від більшості країн, з якими вона має інтенсивні транспортно-економічні зв'язки.

Через Україну проходить дев'ять залізниць, а також важливі автомобільні магістралі, що з'єднують Росію з країнами Європи та 6 міжнародних транспортних коридорів.

З п'ятьма країнами на заході – Польською Республікою, Словацькою Республікою, Угорською Республікою, Румунією і Молдовою – спільні державні кордони.

Південну частину України омивають води Чорного та Азовського морів, а на крайньому південному заході вона виходить до нижнього Дунаю – другої за довжиною після Волги ріки Європи. Через практично незамерзаючі порти Чорного моря, а також через Азовське море і Дунай здійснюються водно – транспортні зв'язки з багатьма країнами. Дунай і його судноплавні притоки

течуть через територію семи європейських країн. До того ж відстань багатьох країн незначна: морем від Одеси до Констанци (Румунія) – 180 км; від Одеси до Варни (Болгарія) – 340 км; від Одеси до Стамбула (Турецька Республіка) – 630 км. Розгалужена мережа Дунаю та її судноплавних приток сприяє зростанню річкових перевезень через названі водні магістралі та кількості морських туристських подорожей.

На північному сході, сході та південному сході Україна межує з індустріально розвинутими районами Росії. Безпосередньо до України прилягає територія Брянської, Курської, Белгородської, Воронежської та Ростовської областей. З півночі Україна межує з Брестською та Гомельською областями Білорусії, на південному заході – з Молдовою.

Природні умови республіки у зв'язку з її переважно рівнинним рельєфом змінюються поступово в усіх напрямках – зі сходу на захід і з півночі на південь. Це стосується як природних умов, так і їх окремих компонентів – клімату, водних ресурсів, рослинного і тваринного світу.

Розміщення України в південно-східній частині Центральної Європи на перехресті важливих торговельних шляхів сприяло розвитку господарства і суспільно-політичних відносин ще за часів Київської Русі, посиленню її економічних і культурних зв'язків з іншими народами.

Україна має добрі зв'язки з усіма країнами через густу мережу залізничних магістралей та автомобільних шляхів, морські та річкові шляхи, розвинений авіаційний транспорт. Зокрема, інтенсивно здійснюються вантажні та пасажирські перевезення між чорноморськими та азовськими портами, розташованими в Україні, на Північному Кавказі та у Закавказзі. Через Дніпро і його судноплавні притоки організовано перевезення в Білорусію.

Завдяки своєму географічному положенню Україна володіє значними транзитними якостями території, що сприяє її розвитку через будівництво комунікацій транспортних коридорів, можливостями переміщення вантажів, людей, капіталів, інформації – це можливість здійснювати широкомасштабні економічні зв'язки.

Складністю географічного положення є нестача лісових ресурсів, недостатня кількість водних ресурсів та посухи в Південній і Південно-Східній частинах

Демографічна ситуація

Кількість населення України підраховується Державною службою статистики в країні. На сьогоднішній день дані враховують за всіма регіонами окрім окупованого Криму, та зони проведення антитерористичної операції. 42,76 млн осіб – чисельність населення України в 2016 р. Без Криму (2 млн. осіб) і Донбасу (4 млн. осіб: в самопроголошеній «ДНР» – 2,43 млн, «ЛНР» – 1,57 млн) населення України становить 38,76 млн осіб.

За показником кількості населення Україна посідає 7 місце в Європі (після Росії, Німеччини, Франції, Великобританії, Італії та Іспанії).

Динаміка останніх періодів свідчить про стрімке скорочення населення. Протягом останніх 25-ти років кількість населення України знижується постійно. Так, з січня 1991 по січень 2016 українців стало менше на 9 млн. осіб. Якщо в 1991 році в державі проживало майже 52 млн. осіб, то на початок 2016-го – білизько 43 мільйонів. За всі роки незалежності України кількість населення найбільше зменшилася в період 2005–2016 рр. – на 4,5 млн. осіб (табл. 1.3).

Таблиця 1.3 – Основні демографічні показники України, млн. осіб

Рік	Смертність	Народжуваність	Кількість населення
2005	782,0	426,1	47,28
2006	762,9	472,7	46,65
2007	762,9	472,7	46,65
2008	754,5	510,6	46,37
2009	706,7	512,5	46,14
2010	698,2	497,7	45,96
2011	664,6	502,6	45,78
2012	663,1	520,7	45,63
2013	662,4	503,7	45,55
2014	632,3	465,9	45,43
2015	594,8	411,8	42,93
2016			42,76

Однією з головних причин зменшення населення в Україні є щорічне перевищення показника смертності над показником народжуваності.

Негативний природний приріст населення є характерним для всіх розвинутих країн Європи, Північної Америки і Японії. Але розрив між народженими і померлими в цих країнах, як правило, нижчий. Наприклад, по країнах ЄС – в 2015 році розрив між померлими і народженими становив тільки 9,6 %. В Україні за останні 10 років різниця між народженими і померлими хоч і зменшується повільними темпами, проте відсоток цієї різниці залишається досить високим в порівнянні з Європою: в 2005 – 45,5 % в 2015 – 30,8 %. Тобто різниця між динамікою народжуваності і смертності в Україні за останні 10 років негативно перевищувала загальноєвропейські показники у 3–5 разів.

Основні демографічні данні за 2016 рік: в країні народилося 459 841 немовлят, померло 651 619 українців, природний приріст за рік склав – 191 778 осіб, приріст за рахунок міграцій склав 36 651 осіб, чоловіків в країні – 19 532 226 осіб, жінок серед громадян України 22 929 992 осіб (рис. 1.2).

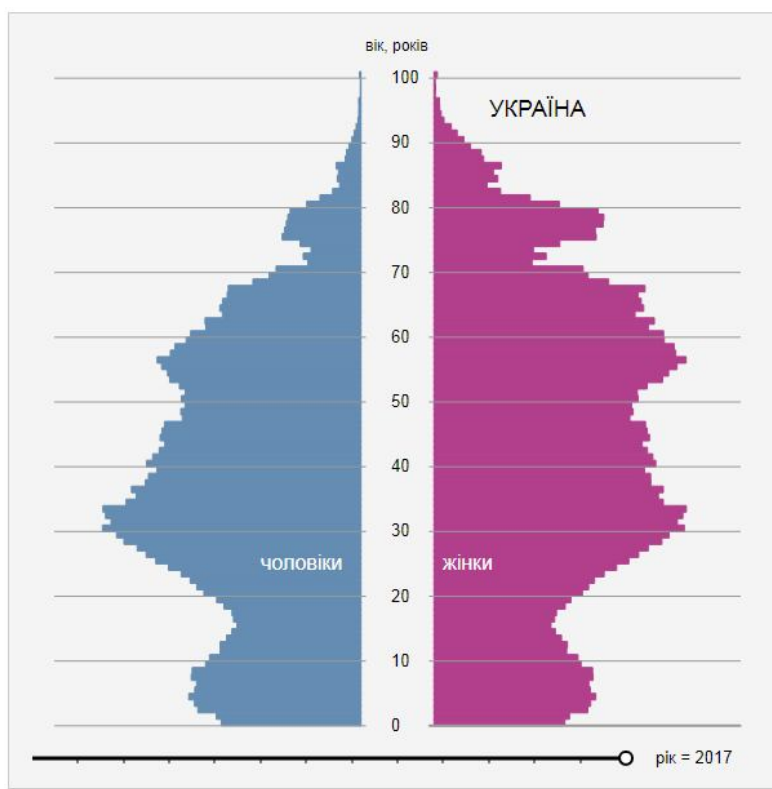

Рисунок 1.2 – Вікова структура населення України

Наочне порівняння демографічних змін за 25 років наведено на рисунку 1.3.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОГРАФІЯ

ЗА 25 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
СКОРОТИЛОСЯ НА ПОНАД 9 МЛН ОСІБ*

Від 1994 року у нас
відбувається абсолютне
скорочення чисельності
населення

1991 – 51,944 млн осіб

1993 – 52,244 млн осіб

2016 – 42,760 млн осіб

ЯК І 25 РОКІВ ТОМУ, ЖІНОК В УКРАЇНІ БІЛЬШЕ, НІЖ ЧОЛОВІКІВ

ЗА ОСТАННІ 25 РОКІВ УКРАЇНЦІ СТАЛИ
ПІЗНІШЕ ЗАВОДИТИ ДІТЕЙ

1991-го року жінки народжували переважно
у віці 20–24 років

Зараз тих, хто народжує у 25–29 років
та 30–34 роки, удвічі більше

МАЙЖЕ ВДВІЧІ СКОРОТИЛАСЯ КІЛЬКІСТЬ ДІТЕЙ ПОРІВНЯНО З 1991 РОКОМ:

Нині в Україні народжується
1,5 дитини на одну жінку

Кількість немовлят:

1991 – 630 тис.

1999–2002 – 400 тис.

2016 – 411 тис.

Кількість смертей
серед немовлят
на тисячу населення:

За роки незалежності
майже вдвічі зменшилася
смертність немовлят до року

69 років
середня тривалість життя
у 1991 р.

очікувана тривалість
життя чоловіків:

1991 – 64,6 року

2016 – 66,3 року

71 рік
середня тривалість життя
у 2015 р.

очікувана тривалість
життя жінок:

1991 – 74,2 року

2016 – 76,3 року

У Європі різниця у тривалості життя жінок і чоловіків становить 4–5 років.
Але на всьому просторі колишнього Радянського Союзу,
включно із країнами Балтії, різниця становить 10–11 років

МАЙЖЕ НЕ ЗМІНИЛАСЯ
КІЛЬКІСТЬ ОСІБ,
ЯКИМ ЗА 60:

1991:
9,631 МЛН

2016:
9,417 МЛН

В УКРАЇНІ, ОКРІМ НИЗЬКОЇ НАРОДЖУВАНOSTІ, ДІЄ ЩЕ ОДИН ЧИННИК –
ЗАВИСОКА СМЕРТНІСТЬ

В Україні померло:

1991 – 669 тис. осіб

1999–2009 – 700 тис. людей на рік

2005 – 782 тис. осіб

у 2015 – 594 тис. осіб.

Найпоширенішою причиною смерті залишаються хвороби системи кровообігу.

* Дані за 2015–2016 роки, без урахування тимчасово окупованої території, АРК і м. Севастополя. Якщо враховувати Крим та тимчасово окуповані території, то населення України скоротилося на 8 мільйонів осіб

ТСН

Джерела: Державна служба статистики, UNIAN, bbc.com

Рисунок 1.3 – Демографічна ситуація в Україні: зміни за 25 років

Міграційні процеси продовжують впливати на демографічну ситуацію в країні. Проте показник іммігрантів перевищить показник осіб, які залишили країну.

Вікові групи населення:

- 13,7 % діти і підлітки молодше п'ятнадцяти років;
- 70,8 % громадяни віком від 15 до 65 років;
- 15,5 % люди похилого віку.

Тобто, населення України станом на 2017 рік переживає процес старіння.

Національний склад населення України 2017 представляє собою розподіл населення території країни за національною відповідністю. На сьогоднішній день країна є домівкою для представників 100 національностей. Переважна більшість, а саме 77,8 % населення є українцями. Корені жителі переважають у всіх областях окрім АРК. Інші 22,2 % це представники різноманітних національностей. Крупні етнічні групи представляють росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки, болгари, угорці, греки та ін. Найрізноманітніший національний склад мають такі регіони як Одещина, Закарпаття і Чернівці. Конституційно в країні захищені права представників всіх національностей.

Середня густота населення становить 73,3 особи/км². Переважає міське населення. Класифікація міст України за цією ознакою відображена у таблиці 1.4.

Таблиця 1.4 – Класифікація міст України за людністю (станом на 2014 рік)

Групи міст	Критерій людності, осіб	Кількість міст
Малі міста	менше 20 тис.	260
Середні міста	20 - 100 тис.	155
Великі міста	100 - 500 тис.	37
Дуже великі міста	500 - 1 млн.	4
Міста-мільйонники	понад 1 млн.	3
Разом		460

Більше половини міст України є малими, третина – середніми за людністю, однак основна частина міського населення проживає у великих, дуже великих містах і містах-мільйонниках. Міст-мільйонників лише 3 – Київ,

Харків, Одеса. До категорії дуже великих міст входять: Львів, Запоріжжя, Дніпро, Кривий Ріг. Є в Україні і так звані «мертві міста» – Чорнобиль і Прип'ять, населення яких повністю виселене після аварії на Чорнобильській АЕС.

Природне середовище

Головні риси території визначаються її положенням у межах Східно-Європейської рівнини (95 % площі) та середньовисоких гірських масивів Карпат і Криму (5 %).

70 % території – низовини (найбільші: Поліська, Придніпровська, Причорноморська, Закарпатська), 30 % – височини (Подільська, Волинська, Донецька і Приазовська та ін.). Найвища відмітка рівнинної частини України – 515 м (г. Берда, Хотинська височина). Гірську частину становлять Українські Карпати та Кримські гори. Найвищою точкою України є г. Говерла (2 061 м).

Рельєф України сформувався в результаті тривалого геологічного розвитку і змін палеогеографічних умов. Рівнинна частина України, крім Півдня, належить до пд.-зх. краю Східно-Європейської платформи, пд. і пд.-зх. пов'язані з Середземноморським рухливим поясом. У межах платформи виділяють Український щит, Волино-Подільську монокліналь, Дніпровсько-Донецьку западину, Донецький прогин, в межах Альпійської складчастої області – Карпатську складчасту систему, складчасту систему Гірського Криму, Скіфську плиту та ін. На корінних породах цих структур майже повсюдно залягають антропогенні відклади, які відіграють важливу роль у будові рельєфу та є материнськими породами сучасних ґрунтів.

Основу *мінерально-сировинної бази України* становлять горючі корисні копалини (кам'яне вугілля, нафта, природний газ), металеві (залізні, марганцеві, уранові, титанові і ртутні руди), неметалеві корисні копалини (графіт, вогнетривкі глини, вапняки флюсові, цементна сировина, будматеріали тощо) і хімічно-мінеральна сировина (сірка, кам'яна і калійна солі, фарби мінеральні та ін.). Всього більше 90 різних видів корисних копалин видобуток яких

здійснюється на понад 8 000 родовищах. За потенціалом, видобутком і переробкою ряду видів мінеральної сировини, зокрема кам'яного вугілля і руд чорних металів Україна виділяється серед держав Європи і світу по запасам залізної і марганцевої руди, світове значення мають родовища ртуті, титану, кам'яної солі, сірки, графіту, 70% Європейських запасів гранітів, 80 % бентонітових глин. Значні і різноманітні запаси мінеральних вод. Нестача відчувається у ресурсах нафти та газу.

Клімат України майже на всій території помірно континентальний, тільки на пд. березі Криму має риси субтропічного. Середні температури січня змінюються від +2, +4° на пд. березі Криму до -7, -8° на пн. сх. України, липня – від +17, +18° на пн. зх. до +22, +23° на пд. Пересічна річна кількість опадів у рівнинній частині зменшується з 600–700 мм на пн. зх. до 300–500 мм на узбережжі Чорного та Азовського морів, у Кримських горах вона становить 1 000–1 200 мм, в Українських Карпатах – понад 1 500 мм.

Внутрішні води України – це ріки, озера, водосховища, болота і підземні води. 96 % території України належить до басейну Чорного й Азовського морів, решта – до басейну Балтійського моря. Річок завдовжки понад 10 км є понад 4 тис., понад 100 км – близько 160. Найбільші ріки України: Дніпро, Дунай, Дністер, Південний Буг, Прип'ять, Десна, Сіверський Донець. Більшість озер зосереджені на Поліссі (Світязь, Турське та ін.), у нижній течії Дунаю (Ялпуг, Кагул, Кугурлуй, Катлабуг та ін.) і на Чорноморсько-Азовському узбережжі, де, крім власне озер, поширені закриті лимани (Дністровський, Тилігульський, Хаджибейський, Молочний та ін.). Створено понад 850 водосховищ (найбільші – на Дніпрі), понад 24 тис. ставків. Болота поширені на Поліській і пн. частині Придніпровської низовинах, трапляються в Карпатах і долинах степових річок.

Природні ресурси підземних вод розподілені нерівномірно, найбільші експлуатаційні запаси підраховано в межах Дніпровсько-Донецького, Волино-Подільського і Причорноморського артезіанських басейнів.

Ґрунти досить різноманітні, більшість з них високородючі.

Найпоширеніші – різні види чорноземних (Степ, Лісостеп), сірих лісових (Лісостеп), дерново-підзолистих (Полісся), каштанових (Сухий степ), лучно-болотних і болотних (Полісся) ґрунтів.

Природна рослинність України багата за флористичним складом і налічує близько 30 тис. видів, з них покритонасінних понад 4 тис, водоростей близько 4 тис., грибів і міксоміцетів понад 15 тис. видів.

На рівнинній частині чітко проявляється зміна лісової, лісостепової та степової рослинності з пн. на пд., у гірських областях – вертикальна поясність. Природний рослинний покрив зберігся приблизно на 1/3 території України. Пересічна залісеність становить – 14,2 %. В окремих місцях збереглася болотна, лучна і степова трав'яниста рослинність.

Тваринному світу України властива значна різноманітність – понад 44 800 видів (враховуючи акваторії морів), у т. ч. 100 видів ссавців, понад 300 – птахів, близько 270 – риб, 20 – плазунів, 17 – земноводних, понад 26 тис. – безхребетних.

Природне середовище України зазнало значних змін під впливом антропогенної діяльності. У ряді регіонів і поблизу великих міст склалася ситуація, зумовлена насамперед забрудненням атмосфери викидами промислових відходів. Особливо великої шкоди Україні завдала катастрофа на Чорнобильській АЕС 1986 року.

Основні риси *ландшафтної структури* території України визначаються її положенням переважно в помірному поясі. Лише для пд. берега Криму характерні риси субтропічного поясу. Україна розташована в межах трьох фізико-географічних країн: Східно-Європейської рівнини, Карпатської (частково) та Кримської. У межах рівнинної частини України за переважанням певних типів і підтипів ландшафтів виділяються три фізико-географічні зони.

Зона мішаних лісів з поліським підтипом ландшафтів простягається із зх. на сх. на 750 км, розташована у пн. частині України й охоплює майже 20 % її території. Пд. межа зони проходить поблизу Рави-Руської, Жовкви, Львова, Золочена, Кременеця, Шепетівки, Чуднова, Житомира, Корнина, Києва,

Ніжина, Кролевця та Глухова. Тут переважають такі природно-територіальні комплекси: низовини під борами та суборами; низовини з лісами мішаного типу або збезлісені й зайняті сільськогосподарськими угіддями; заплавні лучно-болотні місцевості. Пересічні температури січня змінюються із Зходу на Схід від -4 , -5 до -7 , -8° , липня – з пн. на пд. від $+17$ до $+19,5^{\circ}$. Серед рівнинних територій України це найбільш зволожена (опаді $600\text{--}700$ мм на рік) і заболочена зона. Залісеність її досягає майже 30 %. Антропогенні зміни природного середовища зони пов'язані з меліоративними роботами, вирубкою лісів, розробкою корисних копалин відкритим способом, а також з аварією на ЧАЕС. Понад 30 % тер. зони мішаних лісів використовується для землеробства. Найважливішими природоохоронними об'єктами є Поліський заповідник і Шацький природний національний парк.

Лісостепова зона простягається від Передкарпаття до зх. відрогів Середньоросійської височини майже на 1 100 км і охоплює майже 34 % площі України. Пд. межа зони проходить на пн. від Великої Михайлівки, Ширяєвого, через Первомайськ, на пн. від Ново-Українки, Кіровограда, через Знам'янку, Онуфріївку, вздовж р. Ворскли, на Кобеляки, Нові Санжари, Красноград, через Балаклію, вздовж р. Оскіл. Своєрідність лісостепової зони полягає у складному перемежуванні різних типів ландшафтів: широколистянолісові; лісостепові трансформованими в сільськогосподарські угіддя. Пересічні температури липня $+18^{\circ}\text{C}$ (на пн. зх.), $+22^{\circ}\text{C}$ (на пд.), січня -5 , -8°C . Річна сума опадів змінюється від 450 мм (на сх.) до 550–700 мм (на зх.). Пересічна залісеність становить 12,5 %. Лісостепова зона – регіон інтенсивного сільськогосподарського виробництва, розвинутої урбанізації на базі промисловості великих територіально-виробничих комплексів що відповідно формує значний попит на короткочасний відпочинок в приміських і міських зонах, найбільш розвинені літні види оздоровчої та пізнавальної рекреації.

Степова зона простягається на півдні від Лісостепу до Чорноморсько-Азовського узбережжя і Крим, гір із зх. на сх. на 1 075 км, з пн. на пд. – на 500 км і охоплює 40 % території України. Серед інших зон виділяється

найбільшими тепловими ресурсами і найменшою зволоженістю (опадів від 350 до 450 мм на рік), що зумовлює формування своєрідних степових ландшафтів. Пересічні температури липня змінюються від +21,5 до +23°, січня – 2, –7°. Залісеність становить 3 %, орні землі – майже 80–85 % площі зони. В її межах за ландшафтними особливостями і умовами природокористування виділяють: північно-степову, середньостепову та сухостепову.

У степу функціонують заповідники: Асканія-Нова, Дунайські Плавні, Луганський заповідник, Український степовий заповідник і Чорноморський біосферний заповідник. Для рекреації та туризму в основному використовується вузька прибережна смуга цієї зони.

Для *Українських Карпат* характерна вертикальна поясність ландшафтів, її структуру утворюють широколистянолісові низовинно-міжгірні, мішано-лісові передгірні височинні, хвойно-широколистяні низькогірні, широколистянолісові низькогірні вулканічні, луколісові субальпійські середньогірні (полонинські) ландшафти. За рік у передгір'ях випадає 500–800 мм опадів, у горах – 1 600–2 000 мм. Це найбільш залісена територія України, де зосереджено 20 % площі її лісів. Для охорони природи Українських Карпат створено Карпатський заповідник, Карпатський природний національний парк і національний парк Синевір.

У *Кримських горах* розвинулися середньо- і низькогірні, пасмово-улоговинні, широколистянолісові, мішанолісові, передгірні лісостепові, гірсько-лучні та прибережно-схиліві субтропічні середньоземноморські ландшафти. За рік випадає від 500–600 мм опадів (у передгір'ях) до 900–1 200 мм (на гірських вершинах). Природні умови Криму сприяють розвитку виноградарства, садівництва, вирощуванню ефіроолійних культур і рекреації. У Криму створені Карадазький заповідник, Кримський заповідник, Ялтинський гірсько-лісовий заповідник і заповідник Мис Мартьян.

1.3 Розвиток туристської діяльності в Україні

Досить розвинутий господарський комплекс України спеціалізується на виробництві продукції паливної індустрії, гірничодобувної промисловості, чорної металургії, основної хімії, машинобудування по обслуговуванню галузей важкої індустрії, виробництву сільськогосподарських машин, верстатів та приладів, транспортних засобів, цукру, соняшникової олії, м'ясо-молочних виробів, зерна, овочів і фруктів. З інших держав Україна отримує ліс, горючий газ, нафту, кольорові метали, бавовну, багато видів машин та хімічної продукції. Республіка бере активну участь у територіальному внутрішньому і міждержавному поділах праці, у транспортно-економічних зв'язках.

Сучасний стан розвитку туристської діяльності можливо оцінити в контексті даних які надаються Міністерством інфраструктури України та даними, які збираються згідно форм державного статистичного спостереження. В зв'язку з чим в даному підрозділі пропонується розглянути спочатку визначення використовуваних понять.

За змістом та характером своєї основної діяльності туристські підприємства – суб'єкти туристичної діяльності є своєрідним посередниками між споживачами (туристами) та виробниками окремих туристських послуг (засобами розміщення, транспортними організаціями, підприємствами ресторанного господарства, екскурсійними підприємствами та ін.).

Комерційних туристських підприємства функціонують і розвиваються за власні фінансові кошти за рахунок отримання прибутку розподіляються на два види: туроператори і турагенти. Ці підприємства функціонують у різних організаційно-правових формах (туроператори виключно юридичні особи, турагенти – юридичні чи фізичні особи), на різних сегментах ринку туристських послуг (в'їзний туризм, виїзний туризм, внутрішній туризм).

Туристські оператори – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, для яких виключною діяльністю є організація та забезпечення створення туристського продукту, реалізація та надання

туристських послуг, а також посередницька діяльність із надання характерних та супутніх послуг і які в установленому порядку отримали ліцензію на туроператорську діяльність.

Туроператор є свого роду оптовим підприємством, продукти якого реалізуються через мережу роздрібних турагенцій.

Турпродукт – це попередньо розроблений комплекс туристських послуг, який поєднує не менш 2 таких послуги, що пропонуються для реалізації або реалізуються за певною ціною, до складу якого входять послуги з перевезення, послуги розміщення та інші туристські послуги не пов'язані з перевезенням і розміщенням (послуги з організації відвідування об'єктів культури, відпочинку, розваг, реалізації сувенірної продукції тощо).

Туристські агенти – юридичні особи, створені згідно із законодавством України, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності, які здійснюють посередницьку діяльність з реалізації туристського продукту туроператорів та туристських послуг інших суб'єктів туристської діяльності, а також посередницьку діяльність щодо реалізації характерних та супутніх послуг. Турагенти – підприємства, що займаються роздрібною реалізацією турпродуктів, створених туроператорами, та окремих туристських послуг (транспортних, екскурсійних та інших).

Для цілей статистичного обліку також слід з'ясувати два центральних поняття: турист і екскурсант.

Турист – особа, яка подорожує у місцях, що знаходяться поза межами її постійного перебування, впродовж періоду, що не перевищує одного року підряд, з метою дозвілля і відпочинку, лікування, спорту та оздоровлення, відвідання знайомих і родичів, вирішення службових питань тощо.

На українському турринку в 2015 р. туристичні послуги надавали 4 793 суб'єктів туристської діяльності, з них 500 туроператорів та 2 547 – турагентів (з них юридичні особи – 1 228; фізичні особи-підприємці – 1 319); 140 суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність (з них юридичні особи – 57; фізичні особи-підприємці – 78). Найбільша кількість суб'єктів туристичної

діяльності (всіх видів і форм власності) працює на ринку м. Києва – 747 одиниць (рис. 1.4).

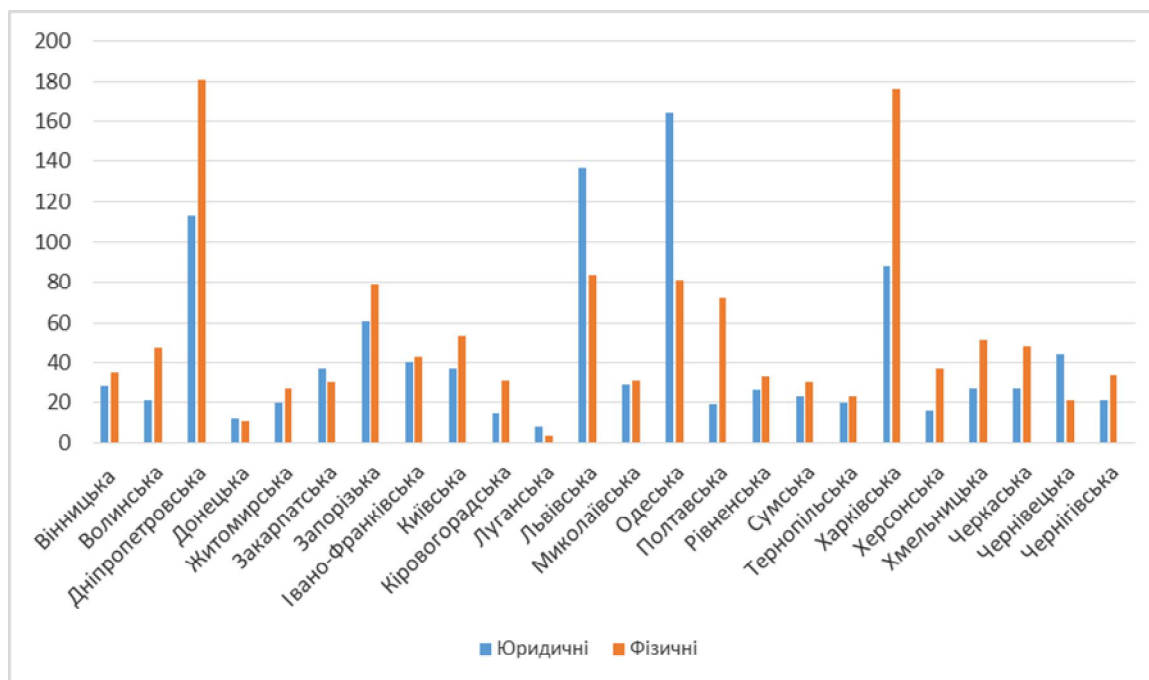

Рисунок 1.4 – Кількість суб'єктів туристської діяльності за регіонами України, 2015 рік

В даному графіку не зображене м. Київ, через необхідність зручнішого представлення наявного масиву даних. Набагато відстають від нього навіть такі розвинені туристські регіони як Одеська (162), Львівська (137), Дніпропетровська (113) області.

Найбільша кількість туроператорів природно зафіксована в містах скупчення потужних туристських потоків (їх формування та подальшого відправлення) та в регіонах з розвиненим транспортним сполученням, в тому числі авіаційним.

На підприємствах туроператорів працює 30% працівників; в турагенціях – 61,8 %; на підприємствах, що здійснюють екскурсійну діяльність – 8,2 %. Серед усіх працівників вищу або середню спеціалізовану освіту в галузі туризму мають в середньому 40 % працівників.

Середньооблікова кількість штатних працівників суб'єктів туристичної діяльності (рис. 1.5.) становить 9,6 тис. осіб.

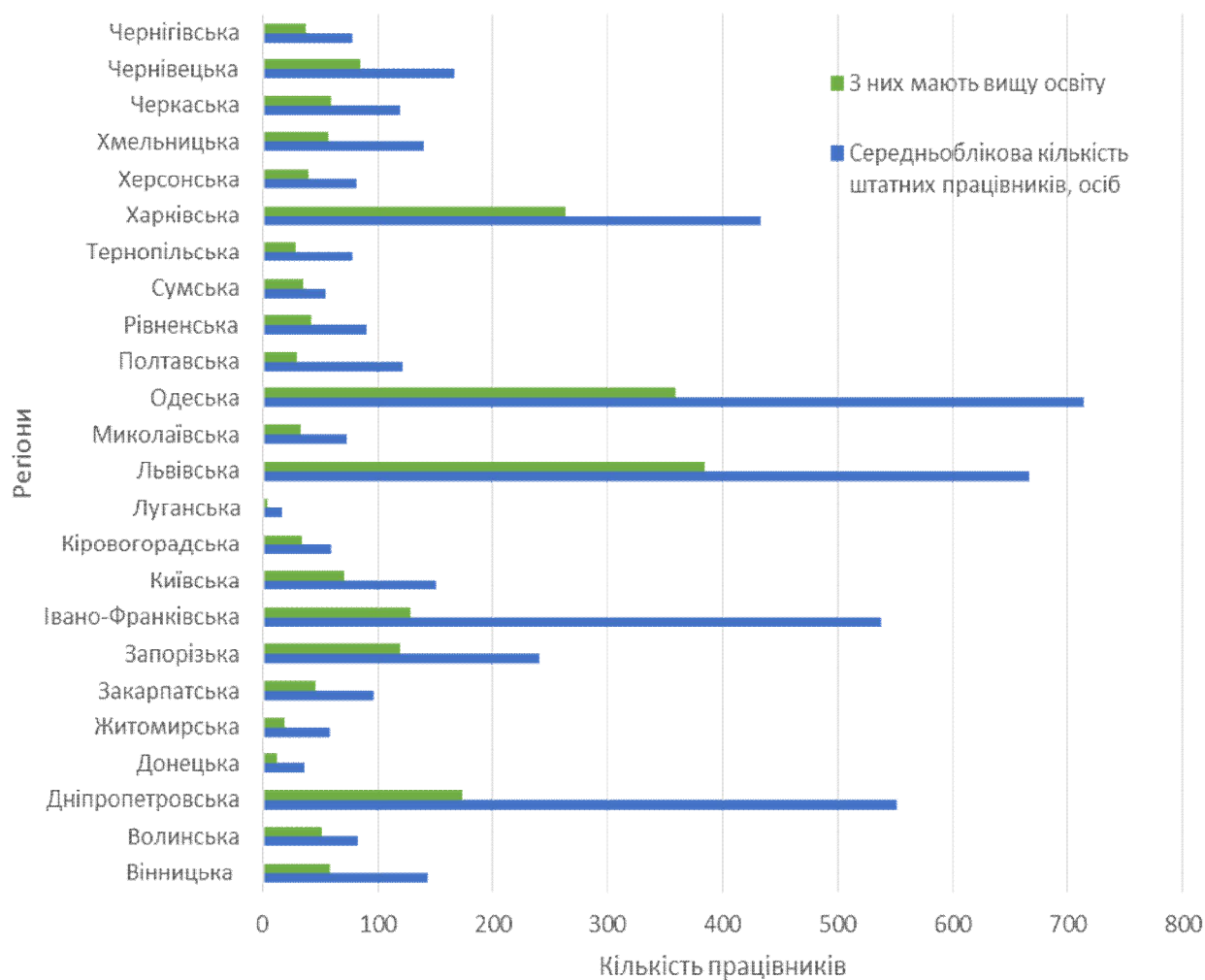

Рисунок 1.5 – Середньооблікова кількість штатних працівників

Розподіл кількості обслугованих туристів за регіонами України наведений в таблиці 1.5.

Дані таблиці свідчить, що по кількості обслугованих в'їзних туристів перші місця в рейтингу займають м. Київ, Львівська та Одеська області.

По кількості обслугованих виїзних туристів лідерами є м. Київ, Дніпропетровська та Львівська області.

За кількістю обслугованих внутрішніх туристів відзначаються м. Київ, Івано-Франківська та Львівська області.

Таблиця 1.5 –Туристські потоки в Україні, 2015 рік

Регіон	Юридичні особи			Фізичні особи		
	Кількість обслугову- ваних туристів громадян України в межах території України, осіб	Кількість обслугову- ваних туристів громадян України за кордоном, осіб	Кількість обслугову- ваних туристів громадян інших країн, осіб	Кількість обслугову- ваних туристів громадян України в межах території України, осіб	Кількість обслугову- ваних туристів громадян України за кордоном, осіб	Кількість обслугову- ваних туристів громадян інших країн, осіб
Вінницька	7 924	4 027	42	1 202	9 553	0
Волинська	2 468	5 537	547	3 180	3 790	98
Дніпропетровська	3 317	175 340	0	3 878	21 392	0
Донецька	1 741	1 052	0	118	386	0
Житомирська	482	2 045	0	2 030	1 726	0
Закарпатська	2 800	4 197	13	249	3 397	0
Запорізька	457	11 400	31	9 123	5 797	0
Івано-Франківська	57 049	4 152	1 324	659	2 701	0
Київська	952	5 136	0	396	5 071	5
Кіровоградська	611	1 485	0	3 448	2 286	0
Луганська	64	386	0	3	486	0
Львівська	41 870	48 568	2 645	6 715	12 262	412
Миколаївська	511	4 131	0	322	2 500	0
Одеська	8 914	22 813	1 126	2 025	10 931	0
Полтавська	144	2 735	1	447	6 076	94
Рівненська	742	2 837	1	494	2 566	0
Сумська	3 155	2 397	4	301	1 710	0
Тернопільська	1 603	1 623	55	40	3 347	0
Харківська	2 226	12 045	6	3 055	13 901	0
Херсонська	1 869	2 281	0	2 617	4 953	0
Хмельницька	2 858	8 272	0	7 331	6 965	0
Черкаська	920	1 649	0	858	5 093	0
Чернівецька	1 636	8 119	106	192	5 609	0
Чернігівська	195	2 623	0	314	3 920	0
м. Київ	153 243	1 321 368	8 649	6 165	12 560	0

Аналіз розвитку послуг екскурсійних підприємств

Екскурсійні підприємства – це комерційні підприємства, основною метою діяльністю яких є організація екскурсійної діяльності для широких верств населення.

Під організованою екскурсійною діяльністю розуміється діяльність з організації ознайомлення туристів і екскурсантів з екскурсійними об'єктами без надання послуг розміщення (ночівлі). Основним продуктом екскурсійних підприємств є екскурсія.

В широкому розумінні екскурсія це – цілеспрямований та запрограмований наочний процес пізнання особистістю оточуючого світу, побудований на поєднанні зорових, слухових та інших вражень, який проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода.

Екскурсія як вид послуг – туристська послуга у супроводі екскурсовода зі заздалегідь затвердженим маршрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб споживачів. Екскурсійні підприємства розробляють, організовують та проводять екскурсії. Надаватися можуть як окремі екскурсії так і стандартизовані екскурсійні програми.

Розподіл суб'єктів, що здійснюють екскурсійну діяльність в Україні наведено на рисунку 1.6.

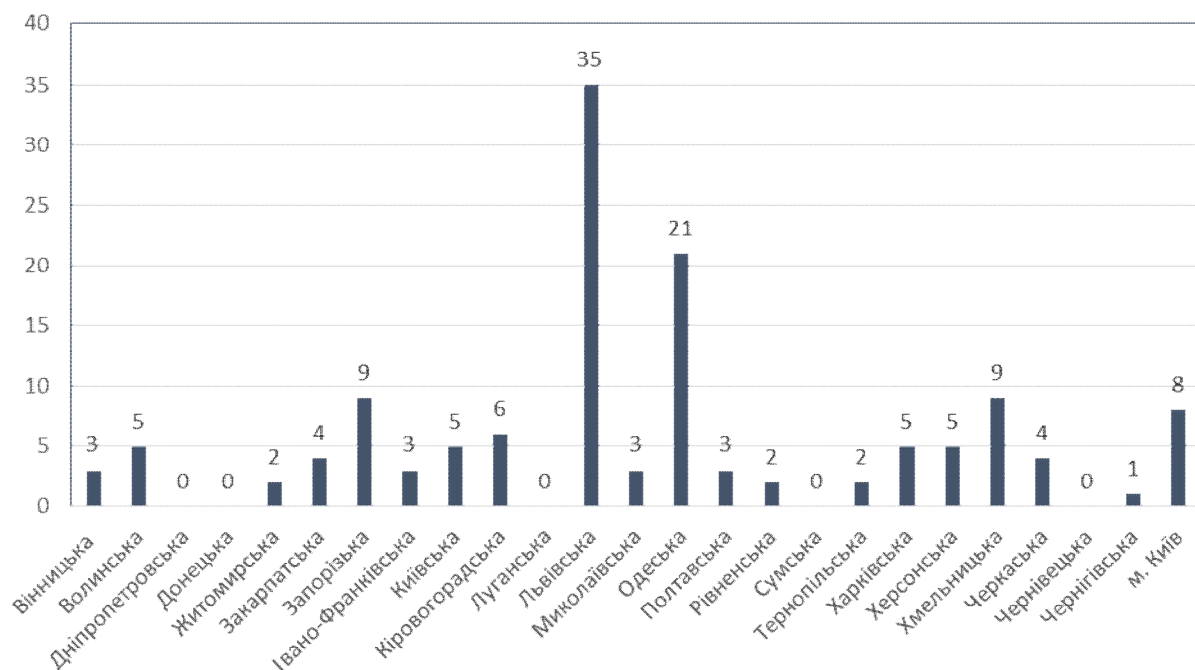

Рисунок 1.6 – Суб'єкти, що здійснюють екскурсійну діяльність в Україні (юридичні і фізичні особи), 2015 р.

Найбільша кількість екскурсійних підприємств знаходиться в Львівській та Одеській областях – в них їх кількість навіть перевищує 20. В інших регіонах даний показник не доходить до 10. Умовно другу позицію за цим показником займають м. Київ, Хмельницька та Запорізька області. Незрозумілим фактом залишається відсутність даних підприємств в Дніпропетровській, Чернівецькій та Сумській областях.

Аналізуючи дані щодо кількості обслугованих екскурсантів з 2000– 2015 рр. можливо зробити висновок, що до 2010 року спостерігалася чітка тенденція до зростання даного показника (рис. 1.7).

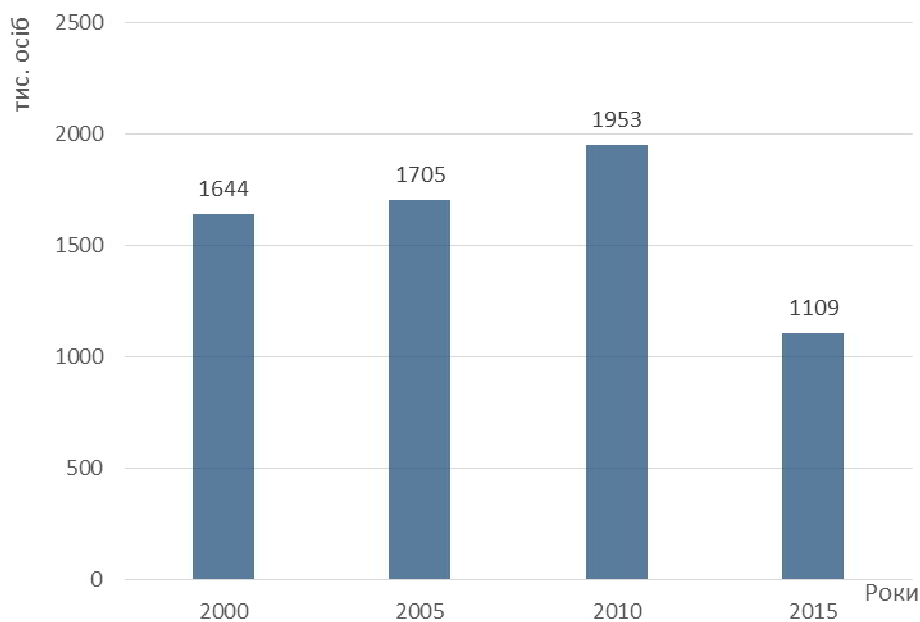

Рисунок 1.7 – Кількість екскурсантів в Україні 2000-2015 рр.

Починаючи з 2010 року сталося стрімке скорочення кількості обслугованих, майже на 750 тис. осіб, що викликано напруженою обстановкою на сході країни та анексією АР Крим.

Найбільш наочним показником якості екскурсійної діяльності виступає кількість обслугованих екскурсантів в регіоні. Даний показник за регіонами України представлений на рисунку 1.8.

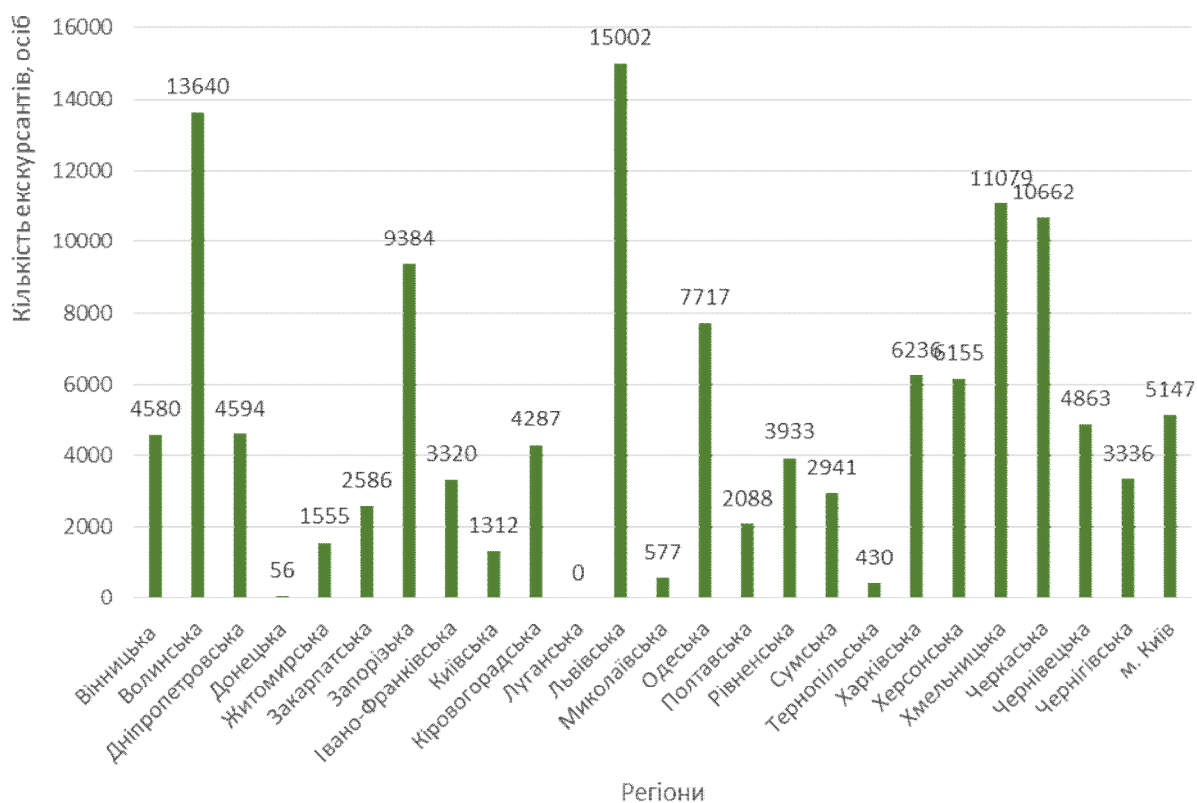

Рисунок 1.8 – Кількість обслужованих екскурсантів

Так, ситуація є регіонах є вкрай нерівномірною і такою, що не корелює з іншими наведеними вище даними. Так, лідерами по кількості обслужованих екскурсантів виявляються наступні регіони держави: Львівська, Волинська, Хмельницька, Запорізька та, Черкаська області. Середні позиції займають Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Харківська, Херсонська, Чернівецька області та м. Київ.

Туристський ареал України

Україна має сприятливе географічне розташування, різноманітні природні ресурси, розвинену мережу транспортного сполучення, багатий історико-культурний потенціал, що при вигідному територіальному поєднанні і високому ступені освоєння стали передумовою розвитку різноманітних видів туризму і формуванню туристських ареалів в державі. Серед найбільш розвинених видів туризму в Україні виділяються: культурно-пізнавальний, релігійний, оздоровчий, лікувальний, спортивний, екологічний, сільський

зелений, діловий.

Основними ареалами культурно-пізнавального туризму виступають крупні міста, малі історичні міста і місцевості проходження значних історичних подій, серед яких можливо відзначити: Київ, Львів, Чернігів, Полтава, Чернівці, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк, Запоріжжя, Одеса, Переяслав-Хмельницький, Батурин, Новгород-Сіверський, Глухів, Ужгород, Коломия, Канів, Корсунь-Шевченківський, Суботів, Умань, Гоголеве, Диканька, Чигирин, Сквородинівка, Вілкове, Очаків, Севастопіль, Бахчисарай, Ялта, Керч та інші місця де створені національні історико-культурні заповідники (див. тему 3 Історико-культурні туристські ресурси), збереглися визначні замкові споруди і фортифікаційні комплекси (Жовква, Золочів, Олесько, Підгірці, Мукачеве, Невицьке, Збараж, Підгайці, Кам'янець-Подільський, Хотин, Судак та ін.)

Ареалами релігійного туризму стали визначні центри різних релігій. До найвизначніших православних святинь України належать: Києво-Печерська Лавра, Свято-Успенська Почаївська Лавра, Святогірська Свято-Успенська Лавра. Всеукраїнський центр греко-католицької церкви знаходиться в с. Зарваниця. Міста Умань та Бердичів – центри паломництва хасидів.

Ареали оздоровчого туризму в основному зосереджені на морських узбережжях Азовського і Чорного морів, уздовж берегів крупних водосховищ на р. Дніпро, Сіверський Донець.

Розміщення ареалів розвитку лікувального туризму обумовлюється розповсюдженням так званих природних курортних ресурсів і в основному представлені різними видами курортів як однорідної так і змішаної дії: Одеська група бальнеологічно-грязьових курортів, кліматичні курорти центральної частини України (в основному в Київській обл.) бальнеологічні курорти Західної та Східної України, Кримська група курортів.

Серед спортивних видів туризму значне розповсюдження отримали пішохідний, гірський – Кримські гори та Українські Карпати, гірськолижний – Українські Карпати, спелеологічний – Тернопільська обл. та АР Крим,

дайвинг – узбережжя Чорного та Азовського морів, водний туризм представлений сплавами по рівнинних та гірських річках Східної, Західної та Подільської частини держави.

Екологічний туризм поки ще не отримав належного розвитку проте для цього в державі є потужний потенціал який представлений численними об'єктами природно-заповідного фонду. Серед найпопулярніших вже сформованих ареалів екологічного туризму можливо назвати Карпатський і Шацький національні природні парки, біосферний заповідник Асканія-Нова ім. Фальц-Фейна, Нікітський ботанічний сад.

В розвитку сільського зеленого туризму в державі спостерігаються значні територіальні нерівномірності. Так, найвищими показниками по кількості діючих агросадиб відзначаються Західні області держави.

Ареалами ділового туризму виступають крупні промислові та наукові центри держави, які в основному зосереджені в Східній частині держави, незаперечним лідером є м. Київ.

ТЕМА 2 ПРИРОДНІ ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Основні питання

2.1 Природні кліматичні туристські ресурси

2.2 Природні геоморфологічні туристські ресурси

2.3 Природні гідрологічні ресурси

2.4 Природні біологічні ресурси

2.5 Туристські ресурси територій та об'єктів природно-заповідного фонду України

2.6 Природні курортні ресурси

Природно-ресурсний потенціал України значний і різноманітний. В умовах інтенсифікації господарської діяльності винятково важливого значення набуває вивчення і раціональне використання рекреаційно-туристських ресурсів, їх охорона.

Україна належить до регіону, природні туристські ресурси якого відносно добре вивчені, інтенсивно розробляються й використовуються у рекреаційній діяльності. Цьому сприяють значна територіальна концентрація виробництва населення, високий рівень розвитку продуктивних сил, вигідне економіко-географічне положення, у ряді випадків – унікальність ресурсів, зокрема курортних.

Природні туристські ресурси республіки – один з головних факторів розвитку й спеціалізації її туристського господарства, формування міжнародних туристських зв'язків. Раціональне використання природних туристських ресурсів, посилення уваги до їх всебічного збереження – важливе й відповідальне завдання.

Відповідно до походження природних ресурсів виділяють такі їх види: кліматичні (в тому числі кліматичні курорти і місцевості), геоморфологічні (ресурси рельєфу), гідрологічні (водні), біологічні (в тому числі об'єкти природно-заповідного фонду), курортні ресурси.

2.1 Природні кліматичні туристські ресурси

Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить кліматичним, оскільки саме вони визначають просторову організацію відпочинку. Туристськими кліматичними ресурсами виступають сприятливі погодні умови, які забезпечують здійснення різноманітних видів туризму і рекреаційних занять. Окрім цього клімат, як головний лікувально-профілактичний фактор, є основою для створення кліматичних курортів, оздоровчий вплив яких обумовлений передусім застосуванням аеро-, геліо- і таласотерапії. Кліматичні курорти і курортні місцевості наявні в усіх природних зонах України. В цілому кліматичні ресурси території формуються під впливом наступних кліматоутворюючих факторів: кількість і розподіл сонячного саява, вологість повітря, температурний режим, режим та склад випадіння опадів, переважаючи напрямки і швидкість вітру, зміна показників атмосферного тиску. Під впливом підстилаючої поверхні виникає місцева циркуляція повітряних мас, що позначається на особливостях мікроклімату окремих регіонів. Часто саме мікрокліматичними особливостями обумовлюється локалізація курортних місцевостей і курортів.

Територія України характеризується досить значними кліматичними відмінностями, що обумовлює нерівномірний розподіл потоку рекреантів по регіонах країни і відповідні сезонні коливання.

Майже на всій території (крім крайньої південної її частини) переважає помірно-континентальний клімат. Він змінюється залежно від положення території від слабоконтинентального на заході та північному заході до середньоконтинентального на сході та південному сході. Лише вузька крайня південно-східна смуга Криму характеризується субтропічним кліматом.

Україна розміщена у другій зоні ультрафіолетового комфорту. Це означає, що ультрафіолетове випромінювання (УФВ) надходить протягом усього року, але сприятливий для геліотерапії період триває 6–8 місяців (з квітня до початку жовтня). Кількість УФВ залежить від тривалості сонячного

сяйва, яка зростає від 1 738 год./рік на Волині до 2 000–2 200 у Закарпатті і приморських регіонах і навіть до 2 400 і більше – на заході Криму (для порівняння: тривалість сонячного саява на Північному Кавказі становить 1 750–1 860 год./рік).

Регулярне чергування впливу західного (атлантичного) та сухого східного повітря в умовах переважно рівнинної території України викликає часту зміну циклонічної діяльності антициклонічною і навпаки. Улітку це виявляється в зміні теплих повітряних мас більш вологими ті помірно теплими атлантичними, узимку – теплих атлантичних мас холодними, що надходять з Півночі й Сибіру.

Важливим фактором, що впливає на кліматичну ситуацію є атмосферний тиск. Антициклони, що характеризуються підвищеним тиском, у літній час формують теплу безхмарні погоду зі значними амплітудами температури в денний та нічний час. Узимку антициклони призводять до пониження температури. Циклони характеризуються низьким тиском, які супроводжується випаданням опадів (дощу і снігу). Антициклони, вплив яких посилюється в східній та південній частинах України, переважно надходять з Центральної Азії. Циклони, дія яких більш інтенсивна в західній частині республіки, зароджуються основному над Атлантичним океаном і Середземним морем.

Улітку над Україною, особливо західною її частиною, переважає циклонічна діяльність, з чим і пов'язане максимальне випадання опадів. Восени здебільшого переважає високий тиск, що призводить до появи так званого бабиного літа з ясними безхмарними днями і теплою погодою. Зате навесні, особливо в південно-східній частині України, досить часто бувають суховії, а нерідко і «чорні бурі».

Узимку над Центральною Азією встановлюється високий тиск, відгалуження якого через Центральну частину України сягають Азорських островів (так званого Азорського максимуму) і відіграють важливу кліматорозподільчу роль. Вони простягаються вздовж лінії Харків – Кременчук – Балта – Кишинів і одержали назву «Вісь Воєйкова», яка є головною межею вітрів на Україні. На півночі від неї переважають північно-

західні вітри, які приносять відносно теплі сніжні зими; на півдні бувають в основному сухі холодні північно-східні вітри.

Порівняно невелика територія України характеризується значними коливаннями температурного і вітрового режимів.

Під дією баричного поля, циркулярних процесів атмосфери, форм рельєфу і т. п. формуються напрямки вітрів та їх сила по сезонах року і регіонах. У зимовий час у східних і південних районах України посилюється вплив азіатського антициклону з переважанням вітрів східного напрямку.

В Криму (південне побережжя Чорного моря) часто дують вітри північного і північно-східного напрямку. В західних регіонах переважають західні та південно-західні вітри. Навесні в степових районах найчастіше дують східні вітри, у лісостепових районах, особливо східної частини республіки, – південно-східні.

У літній час на всій території України переважно дмуть вітри західні та північно-західні, в приморських районах поширена бризова циркуляція. Напрямки вітрів у гірських умовах сильно залежать від форм рельєфу. В результаті у багатьох гірських районах Карпат переважають так звані орографічні напрямки вітрів. У Кримських горах, пасма гір яких витягнуті з південного заходу на північний схід, переважають вітри, що дмуть з північного сходу і з південного заходу.

Середня річна швидкість вітрів над територією України становить 3–4 м/с, в тому числі на південному сході та на північному заході – 5–6 м/с.

Значну роль у формуванні клімату відіграє температурний режим, який характеризується значними коливаннями. Про ці коливання свідчать такі показники: температури повітря найхолоднішого місяця (січня) майже повсюдно (крім Південного берега Криму) негативні ($-2...-7,5$ °C); найтеплішого (липня) – становлять $+17,5...+ 22$ °C. Середня тривалість безморозного періоду коливається від 260–270 днів у південній частині Криму до 170 днів на північному сході республіки. Спостерігаються суттєві відхилення від середньорічних температур. Абсолютні максимуми температур

сягають +36...+42 °С влітку та +6...+ 18 °С взимку, абсолютні мінімуми – відповідно – 30 °С на півдні та – 40 °С на сході.

Серед регіонів України найменшою тривалістю теплого періоду з температурами, що перевищують +15 °С, відзначаються гірські райони Карпат (до 50 днів), найбільшою – Причорномор'я (більше 140 днів). Кількість днів із температурами нижче 0 °С коливається в межах від 50 на Південному березі Криму до 130 в північно-східних регіонах.

Таким чином, період із найсприятливішим для літньої рекреації температурним режимом становить в Україні 5–6 місяців (від 3 у передгір'ях Карпат до 9 на ПБК).

Що ж до зимових видів відпочинку, то тривалість сприятливого для них періоду від декількох днів на ПБК до 4–5 місяців – в Карпатах (від початку грудня до середини квітня).

Значний вплив на кліматичний режим України та його територіальну диференціацію справляє як загальний обсяг випадання опадів, так і розподіл по регіонах, а також по місцях і порах року. Найбільше їх випадає у Карпатах (до 1 600 мм на рік) та у Криму (800–1 150 мм). На решті території цей показник коливається від 700–750 мм на північному заході до 300–350 мм на південному сході. Розподіл опадів є наслідком панування у південно-східних районах антициклонів, що приходять зі сходу, а у північно-західних – циклонів атлантичного походження. У посушливі роки кількість опадів значно знижується: у прибережних районах Азовського й Чорного морів – до 100 мм, у степових – до 150–200 мм, у лісостепових – до 250–350 мм.

Узимку по всій території республіки випадає сніг, утворюючи (крім Південного берегу Криму) постійний сніговий покрив, який досягає найбільшої товщини у лютому. Товщина снігового покриву залежить від багатьох обставин – кількості опадів у зимовий період, напрямку і сили вітрів, стабільності снігового покриву, характеру рослинності, особливостей території. На залісеній території Полісся товщина снігового покриву становить 10–17 см. У південній та західній частинах України сніговий покрив у результаті відлиг поповнюється

кілька раз. Окремі зими тут бувають зовсім безсніжними. В гірських районах Карпат спостерігається досить значна потужність снігового покриву (60–70 см), який тане лише в квітні – на початку травня, що обумовлює формування тут значної кількості гірськолижних центрів. В окремі роки холодні повітряні маси з півночі приносять сніг у травні. В північно-східній частині України постійний сніговий покрив зберігається від другої декади листопада до березня, а в південних областях і в Криму – від кінця грудня до другої декади лютого. Незважаючи на корективи, які вносить глобальне потепління, можна констатувати, що кількість днів із постійним сніговим покривом в Україні коливається від 20 до 115 (у високогір'ї Карпат – більше). Товщина снігового покриву достатня для організації зимових видів відпочинку в гірських районах, на Поліссі і в західній частині Поділля. В цих регіонах приблизно 70% зимового періоду відзначається сприятливою для рекреації погодою.

У літні місяці в більшості областей республіки переважає посушлива погода, окрім Карпат, де в окремі літні місяці їх може випасти до 580 мм, що істотно обмежує туристську діяльність в цьому регіоні в літні місяці.

У межах України, згідно з кліматичним районуванням виділяється наступні *кліматичні області і підобласті*, кожна з яких має досить значні відмінності і різний ступінь придатності для використання в цілях туризму:

– Атлантико-Континентальна область з підобластями: Закарпатська, Українських Карпат, рівнинна;

– Континентальна область;

– Область гірського Криму;

– Область Південного берега Криму

Кліматорозподільною границею між Атлантико-Континентальною та Континентальною кліматичними областями є «Вісь Воєйкова».

Атлантико-Континентальна кліматична область

Кліматична підобласть Українських Карпат охоплює гірські райони Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей. Погодні процеси і кліматичні умови даної місцевості формуються під впливом

атлантичних і середземноморських циклонів, що забезпечує інтенсивні опади протягом року.

В передгір'ях, до висоти 500–600 м, клімат помірно теплий, із середньорічними температурами близько 6 °С. Середня температура січня становить –3–5 °С. На висоті понад 1 500 м середньорічна температура знижується до 0 °С, а температура січня: до –12 °С. При вторгненні антарктичних циклонів вона падає до –30 °С. Період із стійким сніговим покривом триває в горах від грудня до кінця квітня, його середня товщина складає 30–50 см. Це сприятливий фактор для гірськолижного відпочинку, лижних прогулянок, занять сноубордом, фрістайлом тощо. Найсприятливішими умовами для зимового відпочинку відзначаються такі гірськолижні центри – Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Вижниця, Буковель, Мигове та ін.

Літо в Карпатах прохолодне й вологе, з частими дощами і вітрами. Влітку тут випадає до 70% річної норми опадів. Більш вологими є південно-західні схили гір. Середня температура липня: від +18 °С у передгір'ях до +7°С на висоті понад 1500 м. Максимальна температура знижується відповідно від +37 до +30 °С.

Важливими кліматичними курортами цієї підобласті є Ворохта, Карпати, Косів, Татарів, Чинадійово, Шешори, Яремча, Ясіня. Проте кількість курортів в даній місцевості значно більша оскільки сприятливі кліматичні умови поєднуються з іншими природними курортними ресурсами, зокрема, бальнеологічними, що характерно для більшості курортів регіону.

Таким чином слід відзначити, що кліматичні умови цієї зони більш сприятливі для організації зимових видів туризму і відпочинку, і мало придатні для літньої рекреації.

Закарпатська кліматична підобласть з півночі і заходу захищена горами і тому долини Закарпаття відрізняються теплим вологим кліматом із середніми температурами: січня –3°–5 °С, липня +19–20 °С, що сприяє її використанню як для зимових так і для літніх видів туризму.

Рівнинна кліматична підобласть охоплює практично всю лісостепову і поліську природні зони держави. Більше третини території України (34 %) припадає на лісостепову зону. Вона є найбільш сприятливою для життєдіяльності людини, проте через відчутну мінливість погоди, не може широко використовуватися з метою кліматолікування. Середня температура липня тут підвищується по мірі просування з північного заходу на південь від +18 °С до +22 °С з абсолютним максимумом +39 °С. Середня температура січня становить – 5–8 °С з мінімумом близько – 36 °С на сході регіону. Сніговий покрив нестабільний, і його середня висота, як правило, не перевищує 20–30 см. Він зберігається протягом 110 днів на північному сході і 70 – на південному заході. Кількість опадів зменшується з заходу на схід від 750 до 450 мм, так само як і кількість днів з опадами – відповідно від 180 до 130 на рік. Кліматичні умови лісостепу є комфортними або субкомфортними для різнопланових рекреаційних занять як у літній, так і в зимовий період, хоча малопридатні для кліматолікування. Кліматичні курорти і курортні місцевості в даній зоні функціонують поблизу великих міст: Конча-Заспа, Пирогове в зоні Києва, Соснівка – Черкас, Брюховичі – Львова) та інші.

Тривалою історією і серйозними перспективами розвитку літньої рекреації відзначається рекреаційне господарство Полісся. Хоча аварія на ЧАЕС завдала йому значної шкоди (так, курортна місцевість Радча в Народицькому районі на Житомирщині припинила своє функціонування).

В цілому клімат Полісся помірний, вологий. Комфортна погода припадає здебільшого на літні місяці. Західна частина регіону характеризується підвищеною хмарністю і прохолодною погодою в літній період і м'якою зимою. Середня температура січня коливається в межах від –4 °С на Волині до –8 °С на Сумщині. Саме тут відзначаються абсолютні мінімуми температури – близько –36 °С. Найбільша висота снігового покриву спостерігається також на північному сході, де вона досягає 30–40 см. Сприятливий період для організації зимових видів туризму на Волині триває в середньому 50 днів.

Характерною особливістю клімату Полісся є затяжні перехідні сезони з погодними умовами несприятливими для рекреації і тривалого відпочинку на відкритому повітрі. Вторгнення вологого морського повітря з Атлантики супроводжується сильною хмарністю та опадами. Річна сума опадів становить 500–600 мм, із цієї кількості 70% припадає на теплу пору року. Протягом більше як третини року атмосферна вологість перевищує 80%.

Середня температура липня в поліському регіоні збільшується від +17 °С на півночі до +19,5 °С на півдні, з максимумом близько +39 °С. Сприятливий період для організації всіх видів відпочинку за оцінками фахівців в теплу пору року триває 145–155 днів.

Кліматичні курорти і курортні місцевості Полісся зосереджені переважно навколо Києва: Ворзель, Пуща-Водиця, Буча, Клавдієве-Тарасове, Лютіж, Святошин. За своїм значенням виділяються також курорт Горинь у Рівненській області та курортні місцевості Дениші на Житомирщині і Грем'яч на Волині.

Континентальна кліматична область охоплює південну рівнину степову частину України, клімат – помірно континентальний. Максимальної континентальності та посушливості він досягає в степовій зоні. Для літа характерна стійка, переважно спекотна і суха погода. В липні середньомісячна температура становить від +21 до 30 °С. Зима холодна, малосніжна, з дуже мінливою погодою. Середні температури тут коливаються від –7 °С на північному сході до –2 °С на південному заході. Степ – район із найменшою відносною вологістю повітря і кількістю опадів (250–300 мм). На півдні цієї кліматичної зони в середньому на рік буває 70 днів з опадами.

Найсприятливіші кліматичні умови для лікування та відпочинку склалися на вузькій (до 40 км) приморській смузі, де і знаходяться основні приморські кліматичні курорти степової зони України: Бердянськ, Приморськ, Євпаторія, затока Кароліна - Бугаз, Кирилівка, Коблеве, Кременна, Маріуполь, Мелекіне, Одеська група курортів, Очаків, Приморське, Саки, Сергіївна, Скадовськ, Святогірськ.

Одеська група курортів є ядром Одеського рекреаційного району, який охоплює територію трьох причорноморських областей. Це найбільше у степовій приморській частині країни скупчення лікувально-оздоровчих закладів. І хоча перший лікувальний заклад, побудований у 1833 році в цій зоні виник на основі бальнеологічних ресурсів Куяльницького лиману, сьогодні більшість курортів даної групи базується на використанні лікувальних властивостей морського клімату, 6 із 10 приморських курортів – Аркадія, Великий Фонтан, Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Чорноморка – функціонують на базі кліматолікування. До Одеської групи курортів відносять також курорти Кароліно-Бугаз, Затоку та Сергіївку.

Клімат району є типовим для приморських територій степової зони: з теплою і м'якою, малосніжною зимою при пересічній температурі січня – 3°C в районі Одеси (абсолютний мінімум – 30 °C), сухим, жарким літом із липневою температурою +22,5 °C (максимум +38 °C). Поєднання температурного режиму і вологості повітря (середня 75 %) є комфортним для абсолютної більшості рекреантів. Кількість годин сонячного сяйва – близько 2 200 з максимальною кількістю сонячних днів у серпні. Умови регіону дуже сприятливі для проведення таласотерапії: вода у прибережній смузі влітку прогрівається до + 24–26 °C. Найкращий період для купання з червня по серпень. Загальна довжина пляжів в Одесі складає близько 20 км. Для узбережжя властива бризова циркуляція. Насиченість морського повітря солями хлору, броду та йоду забезпечує необхідні умови для проведення аеротерапії.

Роль Одеської групи курортів та більшості інших курортів зони зростає завдяки наявності лиманних та озерних лікувальних грязей, роки лиманів та джерел мінеральних вод.

Рекреаційні ресурси кліматичних курортів одеської групи ефективні при хронічних захворюваннях опорно-рухового апарату, нервової і серцево-судинної системи, органів дихання нетуберкульозного характеру. В поєднанні з бальнеологічними ресурсами вони використовуються для лікування органів

травлення, гінекологічних захворювань. Кліматичні ресурси цієї області придатні для розвитку лікувального, оздоровчого, культурно-пізнавального екологічного та інших видів туризму.

Кліматична область гірського Криму. Невисокі Кримські гори також характеризуються вертикальною зональністю. Так, якщо передгір'ям властивий посушливий степовий клімат, то гірський Крим є районом із високою мірою зволоженості (900–1 100 мм опадів на рік). Сніговий покрив (висота в січні-лютому: 31–50 см) з'являється в листопаді і зберігається до середини квітня. Однак сніг заповнює лише улоговини, тоді як відкриті вітрам гірські вершини залишаються оголеними. Кількість днів із сніговим покривом тут досягає 110.

Температурний режим тут також досить різноманітний, при тому, що середньорічні температури не опускаються нижче +6 °С. Середня температура січня становить –4°–5 °С (мінімальна –26 °С), липня: 1–15 °С (максимальна за рік: +26–28 °С). У Кримських горах часто виникають фени, тобто, вітри, які дмуть з гір і викликають підвищення температури та зниження вологості повітря.

Гірський Крим відзначається кліматичними умовами, сприятливими для розвитку туризму активних видів туризму – пішохідного, спелеологічного, дельтапланеризм та пізнавального туризму. В межах гірсько-кримської кліматичної області розташований кліматичний курорт Старий Крим.

Кліматична область Південного берегу Криму – один із основних кліматичних рекреаційних районів України, роль якого визначається унікальністю його кліматичних умов. Географічне розташування цієї кліматичної області – Південне узбережжя Криму від мису Іллі (поблизу Феодосії) до мису Айя (поблизу Севастополя) і південні схили Кримських гір до висоти 600 м – це область субсередземноморського помірно континентального клімату, для якого характерна м'яка волога зима з відсутністю стійкого снігового покриву і спекотне, сухе безхмарне літо. Від холодних повітряних мас ПБК захищений горами, їх вплив пом'якшує також незамерзаюче море.

Поєднання температури (+20,+24 °C), відносної вологості повітря (близько 60 %) з помірно швидкістю вітру створює комфортні умови для літнього відпочинку на ПБК. Вже у квітні формується сприятливий стійкий погодний режим із переважанням сонячних, помірно вологих днів, який триває аж до початку листопада. Мінливість погодного режиму і метеорологічних елементів у літній період є найменшою протягом року. Це важливий фактор, що забезпечує успішне кліматолікування. Тривалість сонячного сяйва (2 200–2 350 год/рік), комфортні погодні умови, які створюють можливості для цілорічного функціонування санаторіїв, і насиченість повітря фітонцидами та морськими солями сприяли створенню на південному узбережжі Криму приморських кліматичних курортів та курортних місцевостей, які переважно спеціалізуються на лікуванні легневих (нетуберкульозного характеру), серцево-судинних та нервових захворювань. Основними курортами і курортними місцевостями є: Алушка (з курортною місцевістю Шевченкове), Алушта (Малореченськ, Морське, Рибаче), Партеніт, Гаспра, Гурзуф (Артек), Коктебель, Кореїз, Місхор, Ласпі, Лівадія, Масандра, Ореанда, Семейз (Поинизівка, Кацівелі), Судак (Привітне, Новий Світ, Привітне), Феодосія, Форос. Кастрополь (Мелас), Ялта (Купрати).

Очевидним лідером не лише в Криму, а й загалом в Україні за кількістю рекреаційно-курортних установ є Ялта, розташована на мальовничих силах амфітеатроподібної улоговини, на березі відкритої Ялтинської бухти. Велика Ялта – центр Ялтинського рекреаційного району, до якого входять такі курорти, як Алушта, Гурзуф, Алушка, Форос і навколишні курортні місцевості. Як приморський кліматичний курорт Ялта почала розвиватися з 60-х років XIX ст. Цьому сприяли її положення на березі теплого незамерзаючого моря, захищеність горами від північних вітрів, численні паркові насадження, що надають повітрю лікувальних властивостей, джерела мінеральних вод. Зима в Ялті м'яка, із значною кількістю хмарних днів, весна прохолодна. Вже у квітні формується стійкий погодний режим із переважанням сонячної, помірно вологої погоди, що уможливлює проведення

активних видів кліматотерапії. Літо і осінь тут теплі і сухі. Сонячного сяйва в Ялті майже стільки ж, як у Ніцці, Каннах або Сан-Ремо, і набагато більше, ніж у Сочі або Кисловодську. Купальний сезон триває близько 130 днів – майже до кінця жовтня. Однак після повернення з відпустки в субсередземноморській кліматичній зоні ПБК в помірно континентальний клімат інших регіонів України в осінній період необхідно враховувати негатив акліматизації.

В межах Ялтинського рекреаційного району функціонує близько 200 рекреаційних закладів різного профілю. Однак розміщення всіх бажаючих залишається серйозною проблемою. Тому й сьогодні з 1,5 млн. рекреантів, які відпочивають тут щороку, приблизно 2/3 оселяється у приватному секторі.

Феодосійський рекреаційний район дещо відрізняється від Ялтинського своїми метеоумовами, оскільки включає в себе як частину ПБК (Судакський рекреаційний підрайон), так і південно-східні степові райони Криму і південну частину Арабатської Стрілки з курортом Кам'янка. Місцеві погодні умови визначають тривалість купального сезону, який триває з кінця травня по вересень. Опадів тут випадає 350–400 мм на рік. Важливим фактором, що обумовлює функціонування курортного району, є широке використання мінеральних вод і лікувальних сульфідних мулових грязей озера Аджиголь.

2.2 Природні геоморфологічні туристські ресурси

Наука що вивчає особливості рельєфу має назву геоморфологія, відповідно і ресурси рельєфу визначаються як геоморфологічні. Найпоширеніше визначення рельєфу – сукупність нерівностей (форм) земної поверхні, що утворюються на межі літосфери з атмосферою та гідросферою. Важлива роль у вивченні туристських природних ресурсів відводиться рельєфу. Першочергове значення в умовах України набуває його дослідження з метою виявлення використання певних територій для проведення окремих видів туристських подорожей, зокрема розвитку активних видів туризму. В цілому для країни характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами.

На такі території припадає майже 90 % площі України, в тому числі на низовини – 70 %. Середні висоти рівнинної частини відносно невеликі і становлять близько 170 м. Лише окремі вершини Карпат сягають висоти 1700–2000, Криму – 1500 та більше метрів над рівнем моря. Відповідно до переважаючих форм рельєфу в Україні виділяються наступні території:

- низовинні;
- підвищені (височинні);
- гірські.

Низовинні території

Крайню північно-західну територію республіки, переважно північ Правобережжя Дніпра, займає *Українське Полісся* – південна частина великої Поліської низовини (північним його складовим елементом виступає Білоруське Полісся). Ця територія на теперішній час здебільшого осушена. Українське Полісся як велика геоморфологічна область складається з таких трьох підобластей: Волинське, Рівненське і Київське Полісся. Заболоченість території, як і кількість опадів, відносна вологість повітря, зменшуються із заходу на схід. Континентальність клімату, навпаки, із заходу на схід зростає. На півдні Українське Полісся межує з Волинською і Придніпровською височинами і досить чітко виділяється в рельєфі. Його межі простягається від Володимира-Волинського на заході, йде північніше Луцька і Рівного, а далі на схід, не так чітко виділяючись в рельєфі, умови проходить через Коростень – Вишгород.

Українське Полісся характеризується невеликими (150–200 м) висотами. Найбільші з них пов'язані з Овруцьким кряжем (316 м), відносні висоти якого невеликі (50–60 м). Загальний нахил поверхні Українського Полісся – із заходу на схід: вздовж Дніпра і Прип'яті абсолютні висоти не перевищують 150 м (у Волинській області вони переходять відмітку 200 м). Рельєф здебільшого рівнинний, часто порушується горбоподібним підвищеннями, валами і горбами.

У межах Українського Полісся виділяється широка (смугою 30 - 40 км) долина Прип'яті – найбільшої правої притоки Дніпра. Велику площу в цій

долині займає заплава, ширина якої коливається в межах 2 – 20 км. Рельєф заплави характеризується наявністю багатьох стариць, приток невеликих озер, еолових (моренних) горбів і пасм. До складу останніх входять піски, галька, валуни. В межах відомої Волинської моренної гряди зустрічаються досить протяжні ози (довжиною в 2–13 км і відносною висотою 10–25 м). Місцями, особливо там, де кристалічні породи виходять на поверхню, зосереджені друмлини.

На Волинському Поліссі, розповсюджені карстові форми. Загальновизнаними є великі озерні улоговини карстового походження. На Волинському Поліссі налічується кілька десятків карстових озер. Ці озера переважно зосереджені в північно-західній частині Волинської обл. Найбільшими є тут озеро Світязь, одне з озер широко відомого Шацького поозер'я – важливого і перспективного оздоровчого туристського регіону держави.

У північно-східній частині України розташована *Придніпровська низовина*, яка фактично є північно-східним продовженням Українського Полісся. Межа цієї низовини на рівні геоморфологічної області проходить на заході і південному заході – по Дніпру, на північному сході – по схилах Середньоруської височини, на півдні – йде на широті Дніпропетровська в південно-східному напрямі, далі повертає на північ і доходить до кордону з Середньоруською височиною (на південному сході від Харкова). Північно-східна межа Придніпровської низовини співпадає з державним кордоном України. У цілому Придніпровська геоморфологічна область – займає основну частину північної та центральної частини Лівобережжя Дніпра. Висоти цієї низовини дещо більші, ніж на Поліссі. На схилах долин, особливо на крутих схилах правого берега Дніпра, добре розвинута яружно-балкова мережа. Ерозійне розчленування надає рівнинній поверхні хвилястий характер.

Крайня південна територія України зайнята *Причорноморською низовиною*, яка на півдні закінчується невисокими крутими уступами у бік Чорного та Азовського морів. Далі ця низовина переходить на північ

Кримського півострова: на заході вона межує з Тарханкутською, на сході – з Керченською височинами. На півдні Кримська низовина безпосередньо підходить до куестового низькогір'я. Західна межа всієї низовини проходить по долині р. Прут, східна по Причорноморській низовині переходить в Приазовську і зосереджена між Приазовською височиною на північному заході та Азовським морем на південному сході.

Підвищені території

У державі є великі площі підвищених територій. Серед них розташована в західній частині України *Волино-Подільська височина*. На заході вона розділяється так званим Малим Поліссям (рівнинною територією з Грядовим Побужжям) на дві частини: на більшу Подільську (на півдні) і меншу Волинську (на півночі) височини.

Подільська височина є найвищою південно-західною частиною Руської рівнини, яка на півдні межує з долиною Дніпра і Південного Бугу, на південному сході – з Молдавською височиною. На сході Поділля поступово переходить у Придніпровську височину: на північному заході воно круто обривається до Малого Полісся (Грядового Побужжя). Середні висоти Поділля здебільшого перевищують 300 м, досить часто сягають 400 і більше метрів. У північній частині Західного Поділля виділяється відносно великими висотами Гологоро-Кременецький кряж, форми рельєфу якого часто нагадують сильно розчленоване низькогір'я: тут є відносно високі (150–180 м) підвищення у вигляді окремих масивів з крутими схилами, густою яружно-балковою сіткою, частими проявами карстової діяльності.

У західній і центральній частинах Поділля вузькою смугою простягаються *Товтри* – горбисте підвищення, яке співпадає з виходом на поверхню досить твердих вапнякових порід. Товтри витягнуті з північного заходу (від селища Підкамінь Бродівського району на Львівщині), продовжуються поблизу Зборова, Тернополя, Гримайлова і завершуються в районі Кам'янця-Подільського (на Хмельниччині). Мальовнича центральна частина Товтр одержала назву «Медобори». В їх межах зустрічається багато

ендемичних і реліктових видів рослин, розвідано значні ресурси унікальних мінеральних вод, створено державний заповідник «Медобори» та Національний природний парк «Подільські Товтри».

Крайню західну частину Поділля утворює *Оппілля*, сильно пересічена територія місцями з вузькими річковими долинами, крутими схилами, мальовничими краєвидами. Саме в межах Опілля на південний схід від Львова знаходиться одна з найвищих точок Подільської височини (473 м) – *гора Камула*. Опілля представляє собою цілий ряд підвищених з крутими схилами регіонів, які тягнуться вздовж лівих приток Дністра. Характерною рисою Опілля є наявність на міжріччях плоских платоподібних височин, здебільшого вкритих лісом.

На заході Поділля (Опілля) поступово зливається з Передкарпатською височиною. Найбільшу висоту (515 м) на обширній території між Карпатами та Уралом має *гора Берда*, розташована в межах Хотинської височини (Чернівецька обл.).

На Подільській височині поширеними є карстові форми. Це переважно тріщини, колодязі, лійкоподібні заглиблення тощо. Вони зустрічаються в багатьох місцевостях Опілля, Товтр, басейнах рік Стрипи, Серету і Збруча та їх приток. В останніх широко відомі численні гіпсові печери великої протяжності (по кілька десятків кілометрів і більше).

Від Подільської височини відходить (в межах Львова) підвищення *Розточчя*, яке продовжується в Польщі. Це вузька витягнута в північно-західному напрямку і сильно розчленована з льодовиковими формами рельєфу височина. Із північно-східних її схилів відходять на схід (у районі Львова і прилеглих територій) 6 відносно невисоких паралельних пасм, від яких прилеглі райони одержали назву *Грядове Побужжя*.

Через центральну частину України вздовж Дніпра на північному сході (до зміни напрямку його течії в районі Дніпровських порогів) і далі на південний схід до Приазовської низовини і по р. Південний Буг (приблизно широта Запоріжжя і далі на схід і південний схід) простягається обширна

Придніпровсько-Азовська височина. Поверхня горбиста з відносно рівнинними долинами рік. Розвинута яружно-балкова сітка. Особливо інтенсивного розвитку набула яружно-балкова сітка на правому березі. Найвища точка Приазовської височини гора *Могила Бельмак* (324 м).

У північно-східній частині України заходять південно-західні відроги *Середньоруської височини*. В межах держави вона займає відносно вузьку смугу (40 – 50 км) і простягається вздовж південно-східного кордону України з Росією на території Сумської, Харківської і північної частини Луганської областей. Територія Середньоруської височини плавно переходить у *Придніпровську низовину*. Рельєф Середньоруської височини горбистий, міжріччя представлені численними рівнинами. Значного розвитку набули тут яруги, які приурочені до крутих схилів долин. Деякі з них сягають кількох кілометрів.

На південному сході України розміщена *Донецька височина*, яка виступає як окрема геоморфологічна область. Її протяжність із заходу – північного заходу на схід – південний схід становить близько 350 км, при найбільшій ширині до 150 км. Донецька височина межує на північному заході з Придніпровською низовиною, на південному заході з Приазовською височиною, на півдні – з Приазовською низовиною, з півночі та північного сходу – з Середньоруською височиною. В межах височини виділяються як геоморфологічні підобласті в південно-східній частині *Донецький кряж* і на північному заході – *Бахмут-Торецька височина*.

У Донецькому кряжі рельєф пересічений, розвинута яружно-балкова мережа, зустрічаються еродовані землі (типу «бедленд»). Максимальні висоти названого кряжу – гора *Могила Мечетна* (367 м), Курган Мечетний (358 м) та ін. Місцями рельєф має вигляд мілкогір'я. Висока центральна частина кряжа поступово знижується на периферії на 100–120 м.

Гірські території

Горами зайнято 6,8 % території України – Українськими Карпатами (33,2 тис. км, включаючи низовинну зону Карпат – 3,3 тис. км² на заході) та

Кримськими (7,9 тис. км²) на півдні. Гірські масиви Карпатської та Кримської геоморфологічних областей відіграють важливу роль у туристському потенціалі держави.

Українські Карпати є складовою частиною обширного гірського масиву Карпат, який розміщений в ряді сусідніх з Україною держав – Румунії, Польщі, Словаччині і займає центральну його частину. Карпати простягаються в державі з північного заходу на південний схід відносно вузькою (100–120 км) смугою на відстані близько 290 км. Карпатська геоморфологічна область складається в свою чергу з трьох підобластей: власне гірського масиву Карпат, Передкарпатської височини і Закарпатської низовини.

Західні, південно-західні та північно-західні межі Українських Карпат збігаються з державним кордоном республіки з Румунією, Угорщиною, Словаччиною і Польщею. Північно-східна їх границя проходить приблизно по лінії Судової Вишні – Івано-Франківська – Чернівців. *Передкарпатська рівнина* розташована на північний схід від Українських Карпат. Ця протяжна рівнина абсолютною висотою 340–360 м простягається паралельно до гір і є перехідною зоною між південно-західним краєм Руської височини і Карпатами. Ця рівнина сильно розчленована лівими притоками Дністра, а також верхів'ями Пруту і Серету.

Гірський масив Українських Карпат неоднорідний в орографічному відношенні. Його формує ряд обширних смуг, які простягаються паралельно. Північно-східну (зовнішню) смугу утворюють *Бескиди, Горгани та Покутсько-Буковинські Карпати*, які виділяються згладженими куполоподібними формами рельєфу. *Горгани* – крутими схилами, кам'яними осипами. До числа відносно високих вершин цього регіону відносяться *Сивуля* (1 838 м), *Грофа* (1 748 м), *Попадя* (1 742 м), *Стой* (1 677 м), *Менчул* (1 501 м), *Магура* (1 368 м) та ін.

Далі на південний захід паралельно Північно-Східній підобласті простягаються відносно невисокі (800–1200 м) *Вододільно-Верховинські Карпати* (їх ширина на північному заході до 30 км, на південному сході – до 10 км). Через понижені частини цієї протяжної гірської смуги проходять відомі

Карпатські перевали, через які прокладені автомобільні та залізничні шляхи, траси газо- і нафтопроводів, високовольтні лінії електропередач. Це – *Середній Верецький* (839 м), *Ужоцький* (889 м), *Яблунецький* (931 м), *Воловецький* (1014 м) перевали. У межах цієї смуги проводить Головний Карпатський вододіл.

Ще далі на південний захід простягається найвища підобласть Українських Карпат – *Полонинсько-Чорногорські гори*. Центральним в них є Полонинський хребет. Найвищим масивом даної підобласті виступає *Чорногора* (між річками Прутом і Чорним Черемошем, Білою і Чорною Тисою). Над полонинами здіймаються окремі конусоподібні вершини, найвищими серед них є *Говерла* (2 061 м), *Бребенескул* (2 035 м), *Піп-Іван* (2 026 м), *Петрос* (2 022 м), *Гутин Томнатик* (2 017 м), *Ребра* (2 007 м) та ін. На півдні Українських Карпат зосереджені *Рахівський масив* і *Чивчинські гори*, які характеризуються глибокими долинами з крутими схилами, гострими вершинами.

В Українських Карпатах отримали значного розвитку і продовжують вдосконалюватися центри зимового відпочинку, зокрема гірськолижного туризму (табл. 2.1).

Таблиця 2.1 – Центри гірсько-лижного туризму Карпатського регіону

Область	Назва гірськолижного центру
Івано-Франківська	Буковель, Яблуниця, Верховина, Ворохта, Вишков, Косів, Тюдів, Шешори, Яремча
Чернівецька	Цецино, Горбова, Мигово, Перевал Немчич, Сонячна долина
Львівська	Динамо-Тростян, Славське, Плай, Захар Беркут, Казкова поляна, Орявчик-Звенів, Розлуч, Тисовець
Закарпатська	Драгобрат, Пилипець, Ізки, Красія, Синяк, Верхній Студений, Воеводине, Жденієве, Міжгір'я, Подобовець, Рахів, Синевир, Ужок, Хуст, Ясиня

Закарпатська рівнина (105–120 м) є північно-східною частиною обширної Придунайської низовини. В її межах знаходиться невисокий, зі скелястими і гострими вершинами *Вулканічний хребет*, *Солотвинська* та *Мукачівсько-Чопівська западини*.

Майже 150-кілометровою дугою з північного сходу (поблизу Феодосії) на південний захід (біля Балаклави) простягаються *Кримські гори*. Вони складаються з трьох паралельних гірських гряд – куест, які характеризуються крутими обривистими південно-східними і пологими протяжними північно-західними схилами. Висота і розміри куест збільшуються з південного сходу на північний захід: найбільшою є Головна (1200– 500 м), далі йдуть Внутрішня (близько 500 м) і Зовнішня (250–320 м) гряди. Середня висота Кримських гір, включаючи Південний берег Криму, становить 440 м. Найбільші висоти є на Головній гряді. Серед них найвищі: *Роман-Кош* (1 545 м, Бабуган-яйла), *Демір – Кану* (1 540 м, Нікітська яйла), *Зейтін – Кош* (1 534 м, Бабуган-яйла), *Кемаль-Егерек* (1 529 м, Нікітська яйла), *Еклізі Бурун* (1 527 м, Чатирдаг), *Ангар-Бурун* (1 453 м, Чатирдаг), *Велика Чучель* (1 337 м, Синабдаг), *Авінда* (1 472 м, Нікітська яйла), *Рока* (1 346 м, Ай-Петринська яйла), *Беденекир* (1 320 м, Ай-Петринська яйла), *Тай-Коба* (1 254 м, Карабі-яйла), *Демерджі* (1 239 м, Демерджі-яйла), *Ай-Петрі* (1 234 м, Ай-Петринська яйла). Найвищою точкою Внутрішньої гряди є гора *Кубалач* поблизу Білогорська (738 м).

Кримські гори відіграють важливі кліматоутворюючі функції. Вони захищають від впливу північних холодних повітряних мас вузьку приморську смугу – Південний берег Криму – винятково важливу приморську оздоровницю України зі сприятливим для відпочинку та лікування м'яким субтропічним (середземноморським) кліматом. Особливості рельєфу Кримських гір здебільшого сприятливі для розвитку активних видів туризму – гірський пішохідний, альпінізм, скелелазіння, спелеологічний.

Спелеологічні геоморфологічні туристські ресурси

Досить популярним у сучасному світі є спелеотуризм, умови для розвитку якого є і в Україні. Зокрема, на території Тернопільської області знаходиться вхід у найдовшу гіпсову печеру-лабіринт світу – Оптимістичну – довжиною 182 км. Всього в Україні виділяють 14 карстових областей загальною площею близько 206,5 км²

Наявність печер і шахт характеризує не всі карстові області України

(проявом карстування є також поверхневі форми рельєфу – вирви, лінійки, понори, кари, озера). Найповніше карстові форми рельєфу представлені в, Подільсько-Буковинській та карстових областях.

В Україні виділяють чотири основні райони придатних для організації спелеотуристичної діяльності, зокрема: Поділля і Буковина (рис. 2.1), Передгірно-Кримський, Гірсько-Кримський (рис. 2.2) та Карпатський.

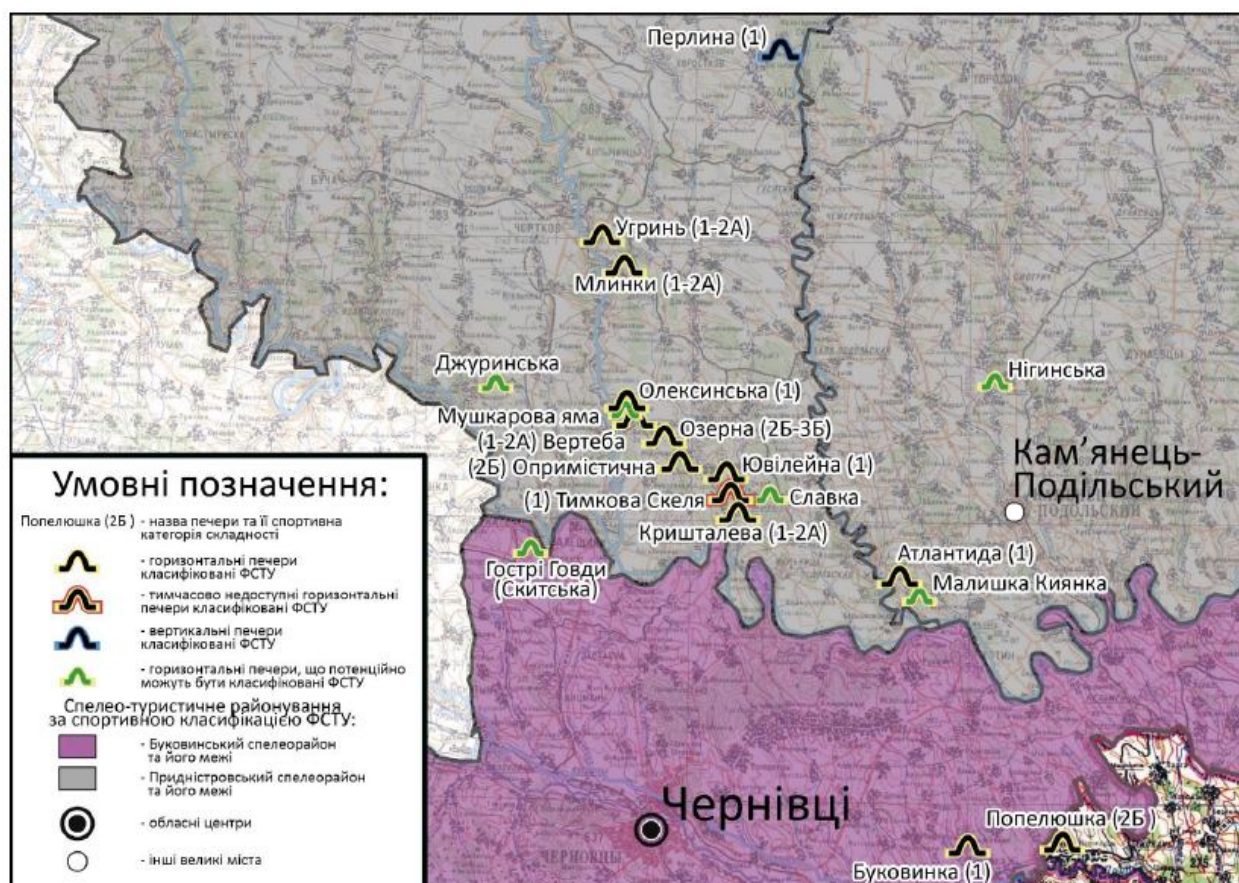

Рисунок 2.1 – Перелік печер Поділля і Буковини класифікованих федерацією спортивного туризму України (ФСТУ), станом на січень 2015 р.

За морфологічними ознаками печери України підлягають поділу на три типи:

– горизонтальні – основна мережа ходів лежить у горизонтальній площині, а проходження таких порожнин не вимагає наявності спеціального спорядження;

– вертикальні – глибока нахилена або вертикальна карстова порожнина, що складається з вузьких ходів та більш широких камер та вимагає

спеціального спорядження та навиків роботи з ним для безпечного проходження печери;

– комбіновані – це такі порожнини, які в своїй морфології включають елементи як горизонтальних так і вертикальних печер та вимагають застосування спорядження для проходження окремих етапів.

Нині в кадастрі Української спелеологічної асоціації нараховується 2196 розвіданих печер. Така кількість підземних порожнин робить нашу державу однією зі світових спелеолідерів та сприяє розвитку та популяризації спелеотуризму серед населення.

Гірсько-Кримська карстова область. На цю карстову область припадає 85% карстових порожнин, відомих сьогодні в Україні. Вони здебільшого недовгі (загальна їх довжина – 34,4 км; найдовша печера – *Червона* (13,7 км) у Сімферопольському районі), однак належать до числа найбільш глибоких (найглибша в Україні печера – *Солдатська*, довжина 2,1 км, глибина – 517 м; на другому місці – *Каскадна*, довжина – 980 м, глибина – 400 м; на третьому – *Нахімовська*, довжина – 560 м, глибина – 374 м). Іншими цікавими спелеологічними об'єктами Гірсько-Кримської області є печери: *Узунджа* (1,5 км), *Еміне-Баїр-Хосар* (довжина – 1,46, глибина – 125 м), *Чорна* (довжина – 1,16 км), *Провалля* (довжина – 1,15, глибина – 104 м), *Еміне-Баїр-Коба* (довжина – 0,95 км; глибина – 150 м, Чатирдаг), *Джур-Джур* (0,770; поблизу Алушти), *Альошина вода* (0,620; Довгоруківська яйла), *Аянська* (0,560; Чатирдаг), *Монастир-Чокрак* (довжина – 0,510; глибина – 110 м, Карабі-Яйла), *Аверкієва* (довжина – 0,46 км, глибина 145 м), *Єні-Сала-3* (0,435; Довгоруківська яйла), *Висяча* (0,425; Ай-Петрі), *Бездонна* (довжина – 0,410 км, глибина – 140 м), *Гримуча* (довжина – 0,380 км, глибина 100 м) *Егіз-Тинах* (0,345; Карабі-Яйла), *Печера Миру* (0,340; Карабі-Яйла), *Медова* (0,250; Ай-Петрі), *Мангупська* (0,230; Мангуп), *Насонова* (0,229; Ай-Петрі), *Ман* (0,205; Демерджі-Яйла), *Кристална* (0,200; Ай-Петрі), *Бінбаши-Коба* (0,150; Чатирдаг), *Басмен-5* (0,070; Ялтинська

ййла), *Аджі-Коба* (0,078; Карабі-Ййла), *Данильча* із залишками невеликого храму біля входу (0,014; с. Соколіне).

В карстовому гроті Кіік-Коба на Довгоруківській ййлі (за 25 км на схід від Сімферополя) було виявлено хронологічно перші на території України і Східної Європи рештки неандертальця.

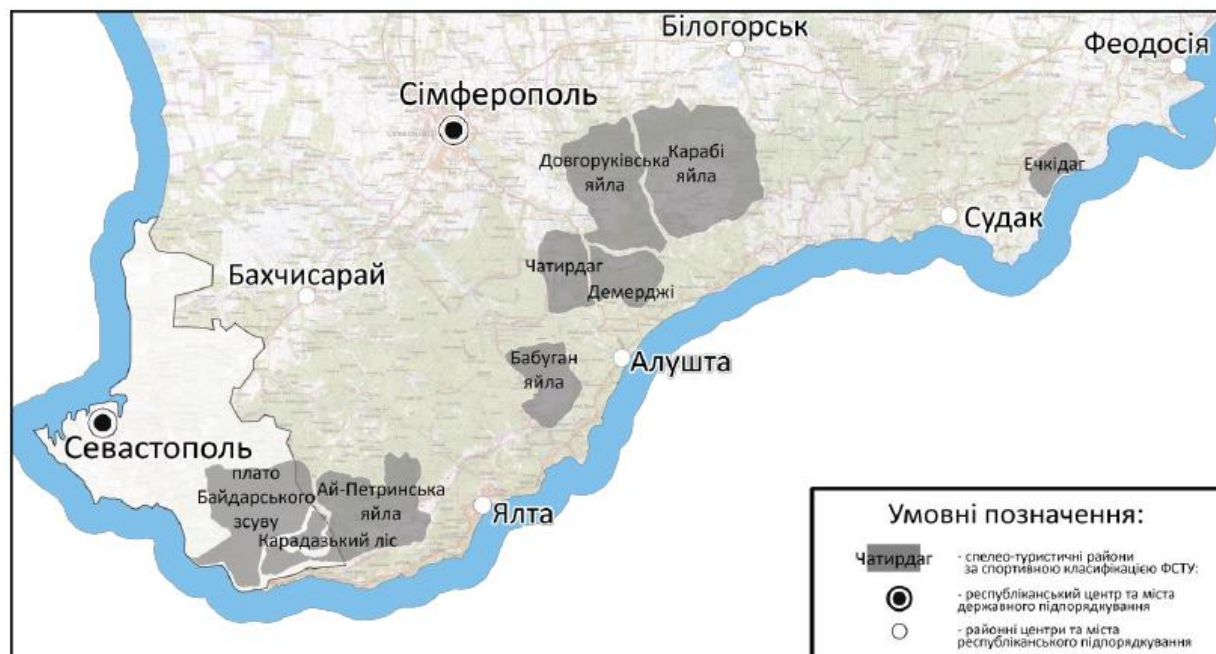

Рисунок 2.2 – Перелік спелео-туристичних районів Кримського півострова за класифікацією федерації спортивного туризму України (ФСТУ), станом на січень 2015 р.

Найдовші в Україні печери зосереджені в *Подільсько-Буковинській карстовій області* (Відомо понад 130 печер в Хмельницькій, 70 печер в Тернопільській, 35 печер у Чернівецькій, а також у Львівській, Івано-Франківській обл.). Сумарна протяжність 11 найбільших гіпсових печер становить – 412 км, п'ять з них є найдовшими в світі.

Так, поблизу с. Коралівка (Тернопільська обл.) відкрито вхід у печеру *Оптимістична* (довжина 165 км). На Тернопільщині знаходяться також печери *Озерна* (107,0 км; с. Коралівка, с. Сапогів), *Кришталева* (22,0; с. Кривче), *Млинки* (21,0; с. Залісся), *Вертеба* (7,820; смт. Більче-Золоте), *Угринь* (2,12), *Тимкова Скеля* (1,78), *Ювілейна* (1,50).

Серед печер Чернівецької області – *Золушка* (Попелюшка) (80,0; с. Подвірне), *Буковинка* (2,30; Новоселицький р-н), *Баламутівська* (с. Баламутівка), *Піонерка* (с. Юрківці); на Хмельниччині – *Атлантида* (2,50; с. Завалля) та ін.

В Чернівецькій області розташовані 3 карстово-спелеологічні заказники: Молочнобротський карстовий масив, Чорнопотоцький та Юрківський карст.

Третьою в Україні за кількістю карстових порожнин є *Передгірно-Кримська область*. Тут відомо 18 печер, шахт і гротів, які досить активно використовуються в туристичних цілях. Серед печер цієї карстової області – *Зміїна* (310 м), *Міжгір'я* (210 м). Тут знаходяться також відомі печерні міста – *Ескі-Кермен* (V–VI ст.), *Мангун-Кале* (VI–XIV ст.), *Чуфут-Кале* (X–XVIII ст.) – і Успенський монастир (VIII–XIX; відновлено наприкінці XX ст.). Більшість карпатських печер та гротів Мармароського масиву, Рахівських і Чивчинських гір є короткими (загальна довжина 15 відомих печер становить 670 м), але вони овіяні легендами і цікавими переказами. Найдовші з печер – Дружба, Білих Стін, Молочний Камінь, розташовані в долинах Малої та Великої Угольки.

У найближчому майбутньому перспективним може стати район Українських Карпат, адже не варто забувати, що найвисокогірніша печера України – «Петрос-1» знаходиться саме тут на однойменній вершині Чорногірського хребта (1 900 м над р. м.). Потенційно перспективною може бути Волинь, де залягає велика кількість крейдових, вапнякових та інших легкорозчинних порід, проте печер тут все ще не виявлено.

З-поміж відомих карстових порожнин найбільші та найатрактивніші увійшли до переліку класифікованих печер України, де є розроблені та запропоновані маршрути різного навантаження. Всього в Україні налічується 157 таких печер, де можна організувати та провести спортивні спелеопоходи від I до IV категорії складності (табл. 2.2).

Таблиця 2.2 – Таблиця оцінки категорій складності печер України

Категорія складності	Характеристика перешкоди
1 к. с.	Печери, для проходження яких потрібна мінімальна кількість допоміжних засобів. Глибина колодязів не більше 40 м. Колодязі, як правило, сухі і прості для проходження. У горизонтальних печерах повинні бути перешкоди: звуження, ділянки нескладного скелелазіння або обводнені ділянки. Час проходження 2–8 годин. Загальна глибина 20–100 м.
2А к. с.	Колодязі можуть бути обводнені, але без сильних потоків. Горизонтальні печери можуть мати відкриті сифони. Час проходження 3–8 годин. Загальна глибина 40–180 м.
2Б к. с.	Те ж саме, що й 2А, але кількість перешкод більша. Час проходження 6–16 год. Загальна глибина 150–300 м.
3А к. с.	Колодязі можуть бути сильно обводнені. У горизонтальних печерах можуть бути невеликі сифони, проходження яких потребує використання апаратів автономного дихання. Час проходження 12–48 годин. Загальна глибина 180–360 м.
3Б к. с.	Теж саме, що й 3А, але кількість перешкод більша. Час проходження 2-5 днів. Загальна глибина 320–550 м.
4А к. с.	Печери вертикальні і комбіновані, для проходження яких потрібно встановлення проміжного пункту харчування та відпочинку на маршруті або підземного табору. Можуть бути ділянки складного лазіння, у тому числі з використанням штурмових драбин, шестів тощо. Час проходження 4–8 днів. Загальна глибина 420–550 м.
4Б к. с.	Теж саме, що й 4А, але кількість перешкод більша. Час проходження 7–14 днів.

Печери горизонтального типу 1–2Б к.с. притаманні Поділля, Буковині та Причорномор'ю (15 одиниць), також тут виділяють одну вертикальну печеру – «Перлинку». В Кримському районі налічується 141 класифікована печера. Тут головним чином поширені вертикальні (127 одиниць), а також займають незначне місце горизонтальні (7 одиниць) та комбіновані (7 одиниць) печери 3А–4Б категорій складності.

При класифікації печер для цілей спелеотуризму враховуються наступні параметри: глибина печери, її загальна довжина, наявність звужень, обводненість та небезпека паводків, наявність сифонів та напівсифонів (їх протяжність), температура повітря і води в печері, вологість повітря, наявність глибоких колодязів (понад 100 м), наявність лабіринтових ділянок, технічна складність прокладених переправ, необхідність організації підземних базових таборів.

Таблиця 2.3 – Перелік печер Поділля та Буковини

Назва	Довжина, м	Місцезнаходження
Атлантида	2 525	с. Завалля
Вертеба	7 800	с. Більче-Золоте
Вітрова	1 700	с. Королівка
Гострі Говдри	2 000	смт Кострижівка
Джуринська	1 135	с. Нагіряни
Кристалічна	23 000	с. Кривче
Млинки	40 000	с. Залісся
Озерна	120 000	с. Стрілківці
Олексинська	1 244	с. Олексинці
Оптимістична	212 000	с. Королівка
Перлина	2 403	с. Кринцилів
Попелюшка	90 200	Кривський кар'єр
Славка	9 100	с. Кривче
Тимкова скеля	1 180	с. Кривче
Угринь	2 120	с. Угринь
Ювілейна	1 500	с. Сапогів

Оскільки спелеологічний туризм входить до складу спортивного туризму, то основним організуючим органом даного виду спорту в Україні виступає федерація спортивного туризму України (ФСТУ) – всеукраїнська громадська спортивна організація, що регламентує, контролює, розвиває туристсько-спортивну діяльність та сприяє її здійсненню і поширенню в державі.

Категорія складності визначається за оптимальною найкоротшою ниткою маршруту від входу до найвіддаленішої точки печери, як правило в одній печері можна прокласти декілька маршрутів різної категорії складності. У випадку, коли печери 1 або 2А–2Б категорії складності мають значну протяжність, то проходження декількох маршрутів в одні і тій самій підземній порожнині буде достатнім для отримання заліку (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Визначення категорії складності спелеотуристських походів (за даними Федерації спортивного туризму України)

Категорія складності спелеопоходу	Кількість категорійних печер (не менше)								
	Всього	1	2А	2Б	3А	3Б	4А	4Б	5А
I	5	3-4	1-2						
II	4-5		2-3	1-2					
III	1-2				2 або 1				
IV	1-2						2 або 1		
V	1								1

У складі федерації працюють такі комісії з напрямків роботи, як маршрутно-кваліфікаційні, кадрова комісія, колегія суддів та інші. Маршрутно-кваліфікаційні комісії (МКК) створюються з метою проведення консультацій керівників туристських спелеогруп з питань організації та проведення спелеотуристських категорійних і ступеневих походів, експедицій, перевірки готовності груп до зазначених заходів, профілактичної роботи щодо попередження нещасних випадків у печерах, оформлення маршрутної документації, а також для розгляду звітів про подорожі та матеріалів на присвоєння спортивних розрядів і звань зі спелеотуризму. Маршрутно-кваліфікаційні комісії також мають свою ієрархію. Найвищою ієрархічною ланкою є центральна МКК якій підпорядковуються МКК регіонального рівня.

Окрім спелеологічного спортивного туризму печери активно використовуються в якості екскурсійних об'єктів, а їх відвідування часто включається в тури культурно-пізнавального спрямування. Такі печери спеціально впорядковані і придатні для відвідування практично всіма категоріями туристів (за виключенням, осіб які мають медичні показники): світло, обладнанні стежки для пересування, встановлені перила, вказівники і ін. На теперішній час можливо назвати наступні обладнані та найбільш відвідувані печери України: *Мармурова* (входить у п'ятірку найкрасивіших обладнаних печер світу), *Червона*, *Еміне-Баїр-Хосар*, *Оптимістична* (в печері розташовується Музей української спелеології та перший в державі музей підземних скульптур), *Млинки*, *Атлантида*, *Угринь*, *Кришталева*, *Вертеба*

(в печері знаходиться музей Трипільської культури) та деякі інші.

У цілому рельєф України створює сприятливі можливості для розвитку активних видів туризму – гірського, пішохідного, спелеологічного, велосипедного, лижного, гірськолижного та інших видів туризму.

2.3 Природні гідрологічні туристські ресурси

В умовах зростаючого дефіциту води водні ресурси на сучасному етапі є одним з найважливіших факторів розвитку туризму, а чисті прісні води – цінним та усе більш обмеженим мінеральним ресурсом. Абсолютна більшість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, туристичних баз та інших рекреаційно-оздоровчих закладів знаходиться на берегах водойм або в безпосередній близькості до водних об'єктів, наявність яких значно підвищує рекреаційний потенціал місцевості.

Водні ресурси України складаються з поверхневих та підземних вод. Поверхневі водні об'єкти вкривають 24,1 тис. км², або 4 % загальної території України.

До водних рекреаційних ресурсів відносяться моря, озера, річки, водосховища, ставки, придатні для водних видів відпочинку, туризму і спорту. Україна може задовольнити відповідні рекреаційні потреби практично на всій своїй території, оскільки в державі нараховується:

- близько 71 тис. річок (переважно невеликих оскільки лише 125 з них мають довжину понад 100 км);
- близько 20 тис. озер (з них 43 мають площу понад 10 км²);
- 1160 водосховищ загальною площею понад 9 тис. км²);
- 10 хоча й невисоких мальовничих водоспадів.
- значна кількість гідрологічних об'єктів є частиною природно-заповідного фонду – на них створені гідрологічні заказники (639, у тому числі 38 державного значення, найбільша кількість зосереджена в Чернігівській, Волинській, Полтавській та Хмельницькій областях), пам'ятники природи

(435, з них 27 державного значення найбільшою кількістю відзначаються – Вінницька, Тернопільська, Чернівецька).

Найпотужніші рекреаційні комплекси України сформувались на узбережжі теплих Чорного та Азовського морів. За даними Ю.Д. Шуйського, довжина берегової лінії нашої країни становить 3744,6 км (Чорне море – 1829,1 км, Керченська протока – 64,0 км, Азовське море – 799,8 км, затока Сиваш – 1051,7 км).

Чорне море – (близько 420,3 тис. км²) з'єднується через протоки Босфор і Дарданелли із Середземним морем. Найбільш мілководною та заселеною є північна частина Чорного моря, яка внаслідок невеликих глибин (80–120 м) та отримання у літній період теплих прісних річкових вод краще прогрівається. Температура морської води на поверхні коливається влітку від 25–27 до 20–24 °С, взимку – від + 8 до –0,5 °С, температура на глибині майже незмінна (9 °С). Під впливом сильних вітрів у Чорному морі бувають великі хвилі (висотою 3–5 м, довжиною 10–15 м); під час ураганних вітрів висота хвиль досягає 15 м, довжина – 30 м. Чорне море – величезна і глибока, заповнена водою «чаша» (глибини досягають 2 211 м), вміст якої становить 0,547 млн. км³ (щоб заповнити цю «чашу» Дунаю треба було б понад 2 тис. років). Приблизно 7–9 тис. років тому в результаті останнього прориву через Босфор і Дарданелли встановився сучасний зв'язок Чорного моря із Середземним.

Максимальна протяжність Чорного моря зі сходу на захід становить 1 160 км, з півночі на південь понад 600 км. Довжина його берегів близько 3,4 тис. км., в тому числі в межах України – 1 829,1 км.

Море характеризується відносно невеликою порізаністю берегів. На його берегах є багато лиманів, у тому числі такі великі, як Дністровський (довжина 40 км, ширина 5–10 км), Дніпровський (відповідно 60 і 5–20 км) і Південного Бугу (45 км і 2–5 км). Між Дунаєм і Дніпром розміщено цілий ряд лиманів – *Хаджибейський, Куяльницький, Тилигульський*.

Крим – найбільший в чорноморському басейні півострів, який з півночі далеко заходить у море.

Прозорість води поблизу берега дорівнює 5–15 м, у відкритих районах – 24–28 м (у середньому 15–20 м). Тваринний світ Чорного моря відносно небагатий і пов'язаний з водами, ненасиченими сірководнем. Він налічує близько 2 тис. видів, що майже в п'ять разів менше, ніж у Середземному морі. Тут є 665 видів рослин, живе 260 видів водоростей, 180 видів риб, значна частина яких (камса, бички, камбала, ставрида, кефаль, оселедець, скумбрія та ін.) має промисли значення. Достатньо висока прозорість води, (виключаючи райони, прилеглі до промислових центрів і портів) в поєднанні з багатою підводною флорою і фауною є сприятливим фактором для підводного полювання і дайвінгу.

Води Чорного моря насичені сірководнем, яким охоплено 87 % усіх вод. Безсірководневий шар води розміщений у верхній частині, і його товщина коливається в межах 100 – 200 м, причому ця товщина більша в мілководних районах північної частини басейну (100 – 155 м). Солоність чорноморської води неоднакова: вона змінюється залежно від глибини, а також у регіональному відношенні. На значній відстані від берегів солоність води досягає 18–18,5 ‰, біля гирла рік – 1–10 ‰ (середня солоність води становить 14 ‰). Солоність чорноморської води значно нижча, ніж, наприклад, Середземного моря (37–38 ‰).

Чорне море характеризується непостійним льодовим покривом. У морозні зими льодом вкривається північно-західна частина моря, приблизно по лінії м. Варна, Болгарія – центральний Крим.

За даними В. Шмагіної та С. Харічкова, протяжність чорноморських берегів з пляжами різної ширини і складу ґрунтів становить 1 255 км, з них 544 км – цілком придатні для рекреації. Найкращі піщані (кварцеві та кварцево-карбонатні) пляжі знаходяться в Північно-Західній, Дніпровсько-Каркінітській і Західно-Кримській, а гравійні – в Південно-Кримській берегових областях. У той самий час Дунайська берегова лінія та узбережжя деяких лиманів через

значну заболоченість і замуленість не задіяні в рекреаційному господарстві. В цілому з рекреаційною метою використовується дуже незначна кількість чорноморських пляжів.

Лікувальне значення мають грязі чорноморських лиманів: *Куяльницького, Хаджибейського, Тилигульського*.

Азовське море (39,1 тис. км²) – найбільш мілководний морський басейн Чорного моря, яке з'єднана з ним вузькою (4–13 км) Керченською протокою. Середня глибина моря становить 7–10 м, максимальна 13,5 м. Найбільша його протяжність з північного сходу на південний захід становить близько 360 км. Берегова лінія порізана плавними затоками.

Азовське море має ряд заток. Найкрупнішими серед них є Таганрозька і Темрюкська. Унікальною є мілководна (глибиною близько 1 м) Сиваська затока, розташована в західній частині моря. Вона відокремлена від Азовського моря протяжною (112 км) вузькою (270 м) Арабатською Стрілкою. В результаті фактичної ізолюваності від моря (невелике з'єднання затоки з морем є на півночі Арабатської Стрілки) в Сиваській затоці створилися гідрологічні умови, які суттєво відрізняються від гідрологічних умов основної частини басейну. Наприклад, середня солоність води центральної частини Азовського моря становить 11 – 13 ‰, при бережній – 2–10 ‰, тобто вона значно нижча, ніж солоність чорноморської води. Середня солоність затоки коливається від 100 – до 120 ‰, або майже в 10 разів вища, ніж середня солоність Азовського моря. Сиваш – багатий самоосадними кухонними і магнієвими солями, іншими мінеральними ресурсами. Ропи затоки Сиваш має важливе бальнеологічне значення.

Південні береги Азовського моря урвисті, горбкуваті, західні та північні – переважно низькі, піщані. Особливу рекреаційну цінність мають піщані коси з чудовими пляжами: Арабатська Стрілка (довжина берегової лінії – 261,8 км), Федотова з Бирючим Островом (166,2), Обиточна (66,5), Бердянська (43,2), Білосарайська (26,0), Крива (21,3). Площа пляжів Азовського рекреаційного району оцінюється в 900 тис. м².

Дно моря переважно рівне, з поступовим збільшенням глибини, у прибережній частині вкрите піском. Окремі його ділянки (переважно в затоці Сиваш) замулені. Прозорість води в Азовському морі невисока внаслідок значної кількості планктону і наявності завислих частинок, а також хвилеутворення (висота хвиль у холодний період року досягає 2 м і більше).

Оскільки Азовське море неглибоке і знаходиться на південь від степової материкової частини України, його води добре прогріваються і досягають улітку 27–32° С. Взимку Азовське море близько берегів замерзає майже на 3 місяці; в центральній його частині воно вкривається пливучим льодом. У зимовий час судноплавство на Азовському морі припиняється (у зв'язку з мілководністю моря було прорито канали до впадіння Дону і до порту м. Маріуполь).

Велике багатство Азовського моря – його морепродукти. Тут є багатий планктон, який забезпечує високу рибопродуктивність цього басейну (вона була з розрахунку на порівняльну одиницю акваторію майже втричі вищою, ніж відомого в світі рибним багатством Каспійського моря). В структурі вилову риб перше місце займають тюлька, хамса, судак, лящ, осетрові (осетр, севрюга, білуга), оселедці, бички, тараня, камбала, кефаль. Азовське море є головним нерестилищем риб Чорного моря, які через Керченську затоку заходять відкладати ікру. В останні десятиліття у зв'язку зі зростанням негативного впливу людини, умови для життя морських тварин в Азовському морі значно погіршилися, що різко негативно вплинуло на його рибопродуктивність.

Враховуючи високі показники температури води (+22–24 °С) та вологість (55–77 %) повітря у прибережній смузі, значні пляжні ресурси берегова зона Азовського моря в літній період може бути оцінена як найсприятливіша для різноманітних рекреаційних занять, особливо для розвитку дитячого відпочинку та оздоровлення.

Тривалість купального сезону в Азово-Чорноморському басейні перевищує 4 місяці – з кінця травня до початку жовтня. Загальна одноразова місткість усіх пляжів регіону оцінюється в 5 млн. чоловік.

Надзвичайно широкий спектр рекреаційного використання річок. При тому, що переважна їх більшість не має безпосередньо рекреаційного значення, річки є невід'ємною складовою краєвиду і при наявності інших сприятливих умов (чиста вода, атрактивність ландшафту) відіграють роль фактора, що приваблює рекреантів. За даними В. Вишневського, в Україні налічується від 63 до 71 тис. річок загальною довжиною близько 204 тис. км, з них 3,3 тис. мають довжину понад 10 км. Середня густота річкової мережі становить $0,34 \text{ км/км}^2$, досягаючи свого максимуму в Карпатах – $2,0 \text{ км/км}^2$ (в АР Крим – $0,22 \text{ км/км}^2$). Більшість рік України входить до басейнів Чорного та Азовського морів; лише невелика північно-західна і крайня західна частина України належить до Балтійського басейну.

Найбільші річки України: Дніпро, Південний Буг, Псел, Дністер, Сіверський Донець, Горинь, Десна, Інгулець, Ворскла, Случ.

Однією з найбільших водних артерій, що тече по території України (а своєю верхньою частиною – по території Росії та Білорусії), є *Дніпро* з такими великими притоками, як *Прип'ять*, *Десна*, *Сула*, *Псел*, *Ворскла*, *Самара* та ін. Басейн Дніпра займає 65 % площі республіки. Його водні ресурси становлять (у маловодний рік) близько 35 км^3 . Середній річний стік Дніпра становить $53,5 \text{ км}^3$. Далі за розміром площі басейнів йдуть *Дністер* (близько 12 % території республіки; річний стік $8,7 \text{ км}^3$). *Сіверський Донець* (відповідно 4 % і 5 км^3), *Південний Буг* (понад 3 % і $3,4 \text{ км}^3$). Довжина річок відповідно становить 1362, 1053 та 806 км. Найбільша сумарна протяжність рік, які течуть по території України, є Дунай (2 850 км), Дніпро (2 201 км), Дністер (1 362), Десна (1 130), Сіверський Донець (1 053), Прут (967), Тиса (966), Західний Буг (831), Південний Буг (806), Прип'ять (761), Сейм (748), Псел (717). Що стосується протяжності рік, що протікають по території лише самої України, то їх послідовність буде іншою: перше місце займає тут Дніпро (981 км). Далі йдуть Південний Буг (806), Сейм (748), Псел (717), Дністер (705), Сіверський Донець (672), Горинь (659), Десна (591), Тиса (233), Дунай (174 км).

Найбільше абсолютне рекреаційне навантаження припадає на Дніпро та

його притоки: Прип'ять, Тетерів, Рось, Тясмин, Інгулець, Десну, Сулу, Псел, Ворсклу, Самару та ін. Ця найдовша водна артерія України проходить через два міста з населенням понад мільйон чоловік, а також через важливі економічні та культурно-історичні центри країни (Київ, Канів, Черкаси, Кременчук, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Нову Каховку, Херсон та ін.), які є також значними генераторами рекреаційних потреб. На притоках Дніпра стоять такі досить великі міста, як Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир, Біла Церква, Кривий Ріг, Чернігів, Суми, Полтава, Миргород, Павлоград та ін. Це зумовило розміщення великої кількості санаторіїв-профілакторіїв, баз відпочинку, дитячих таборів саме в басейні Дніпра і перетворення його у вісь національної програми «Намисто Славутича».

Південний Буг протікає через відносно чисті в екологічному відношенні регіони серед мальовничих пейзажів (особливо в межах Поділля) і вважається спеціалістами найперспективнішим районом для інтенсивного рекреаційного використання. В басейні Південного Бугу знаходяться такі міста, як Хмельницький, Вінниця, Умань, Кіровоград, Первомайськ, Миколаїв та ін.

Важливе рекреаційне значення мають гірські річки Карпат, у т.ч. притоки *Дністра, Пруту і Тиси*. Крім купання та рибалки, ріки *Черемош, Прут, Ріка, Тересва, Теребля, Уж, Стрий* та ін. придатні для сплавляння на байдарках і каное. Вода малих карпатських річок є питною без будь-якого додаткового очищення. На території Подільської височини Дністер та його притоки утворюють мальовничі каньйони. В басейні цих річок знаходяться Дрогобич, Трускавець, Івано-Франківськ, Галич, Коломия, Тернопіль, Заліщики, Кам'янець-Подільський, Чернівці, Хотин, Білгород-Дністровський, Затока, багато міст і курортів Закарпаття.

Річки Криму (*Салгир, Альма, Кача, Чорна* та ін.) утворюють велику кількість водоспадів, каньйонів і тому, виступають цікавими екскурсійними об'єктами. Вони відіграють важливу роль у місцевій рекреації як місця відпочинку для жителів Сімферополя, Білогірська, Нижньогірського.

Сіверський Донець із його основними притоками (*Лопань, Лугань, Оскіл,*

Айдар, Деркул) є головною водною артерією найбільш індустріалізованого району України. Цим обумовлюється, з одного боку, високий рівень його забрудненості відходами металургійної, хімічної і нафтохімічної промисловості (особливо на території Луганщини), а з іншого – високий рекреаційний попит на відпочинок біля води. В басейні Сіверського Донця розташована величезна кількість закладів відпочинку.

Особливе місце у водних ресурсах України належить *Дунаю*, який протікає у республіці на невеликій відстані. Це велика та багатоводна артерія. Басейн Дунаю знаходиться на території багатьох країн Європи: на його берегах та на берегах допливів розташовані великі міста, що, природно, впливає на якість водних ресурсів. Дуже забрудненим є Кілійське гирло Дунаю (в межах України його довжина становить лише 174 км), однак воно цілком придатне для організації круїзів (Ізмаїл, Кілія, Вилкове) та екологічного туризму (Дунайський біосферний заповідник).

Зарегульованість стоку створює можливості більш повного рекреаційного використання річок, особливо завдяки водосховищам. Всього в Україні 1160 водосховищ загальною площею понад 9 тис. км². Найбільші водосховища споруджено на Дніпрі, Дністрі та Сіверському Донці. На Дніпрі це Київське (площа водного дзеркала 922 км²), Канівське (582 км²), Кременчуцьке (2 252 км²), Дніпродзержинське (567 км²), Дніпровське (Запоріжжя) (410 км²) та Каховське (2155 км²) водосховища. Функціонують також великі Дністровське (142 км²) на Дністрі; Печенізьке на Сіверському Дінці (86,2 км²), Червонооскільне на Осколі (123 км²), Ладиженське на Південному Бузі (20,8 км²), Старобешівське на Кальміусі (8,3 км²).

Найповніше рекреаційні потреби задовольняються в зонах відпочинку на Дніпровському, Дністровському, Сімферопольському (р. Салгир, площа – 3,2 км²), Ладижинському водосховищах.

Водосховища суттєво впливають на гідрологічний режим і мікроклімат прилеглої території, тому їх створення має бути екологічно обґрунтованим та економічно доцільним. Внаслідок господарської діяльності знижується

здатність штучних водойм до самоочищення, спостерігається «цвітіння» води, зникають цінні види риб, може мати місце підтоплення берегів. Сукупність цих факторів є причиною недостатнього залучення водосховищ на Дніпрі, Сіверському Донці, Інгульці, Кальміусі до рекреаційного господарства.

В Україні налічується близько 20 тис. озер, з них 43 мають площу понад 10 км². Вони відіграють значну роль в організації туризму і відпочинку. Озера здебільшого придатні для купання, рибалки, водних видів спорту, пізнавального туризму. За географічною ознакою озера України об'єднуються в такі основні групи: Шацькі, Слов'янські, Турійсько-Озерянські, Перекопські, Євпаторійські, Керченські та Придунайські. Найбільшу бальнеологічну цінність мають приморські озера та лимани, із запасами лікувальних грязей (Сасик, Тилігульський, Хаджибейський, Куяльницький). Також великими лиманами є Дністровський, Молочний, Будацький.

Найбільші озера України: Сасик (Кундук), Сасик – Сиваш, Ялпуг, Кагул, Кугурлуй, Шагани, Алібей, Катлабуг, Китай, Донузлав, Актаське, Світязь, Узунларське, Кирлеуцьке.

З рекреаційною метою інтенсивно використовуються озера північної частини України, зокрема, Волині, Карпат. Крім Шацьких озер, у Волинській області велике рекреаційне значення мають озера Біле, Люб'язь, Волянське, Оріхове, Турське та ін. Відомі рекреаційні зони Полісся розташовані на берегах озер Білого (Володимерецький р-н Рівненської обл.), Борового та Оріхового (Коропський р-н Чернігівської обл.), Десняка (Сосницький р-н Чернігівської обл.), Красного (м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.), Нобеля (Зарічанський р-н Рівненської обл.), а також озер Києва, Тернополя.

Гірські озера Карпат, хоч і є малопридатними для купання, відзначаються своєю атрактивністю. Це Бребенескул (на висоті 1801 м над рівнем моря), Синевир, Ворожеська, Несамовите, Драгобратське, Апшинецькі, Марічейка та багато інших.

Потреба в купанні, рибалці, деяких видах водного спорту може задовольнитися ставками, рекреаційна цінність яких визначається на основі тих

самих критеріїв, що й цінність водосховищ. Кількість ставків в Україні, за різними даними, досягає 27–29 тисяч, їх загальна площа складає 2,2 тис. км². Часто тільки ставок може забезпечити відпочинок біля води жителям багатьох сіл і містечок України. Особливою мальовничістю відзначаються ставки, створені на місці колишніх гранітних (кам'яних) і піщаних кар'єрів Полісся і лісостепової зони. Приблизно половина всіх водосховищ і ставків припадає на басейн Дніпра.

Тривалість купального сезону на річках, озерах і водосховищах залежить від багатьох факторів, серед яких головним є клімат. За цією ознакою можна виділити два великі регіони: Полісся і західна частина України, де тривалість купального сезону становить 90–120 днів, а також центральні, східні та південні області, в яких вона перевищує 120 днів. Гірські річки Карпат і Криму, через низьку температуру води, значну швидкість течії і малу глибину є взагалі малопридатними для купання.

Основне рекреаційне навантаження припадає сьогодні на узбережжя теплих Чорного та Азовського морів, водосховища і річки. Найбільшу ж площу потенційно рекреаційних акваторій у структурі рекреаційних угідь мають південні області України – Херсонська, Одеська, Запорізька.

З-поміж гідрологічних об'єктів особливий інтерес відпочиваючих викликають водоспади (табл. 2.5).

Водоспади України не можуть похвалитися рекордною висотою або об'ємом падаючої води, а щоб дістатися до деяких, потрібно бути дуже рішуче налаштованим, але кожен з них вартий того. Вони зосереджені переважно в Карпатах, Кримських горах, на Подільській височині.

Найвищим водоспадом в Україні і одним з найвищих у Центральній Європі є Учансу (висота падіння води – 98,5 м).

Україна належить до найменш водозабезпечених держав Європи, оскільки запаси місцевих ресурсів річкового стоку на одну людину становлять близько 1,0 тис. км³ на рік.

Таблиця 2.5 – Найвідоміші водоспади України

Назва	Річка	Висота, м	Найближчий туристичний центр
Учансу	Учансу	98,5	Ялта
Кизил-Кобинський (каскад)	Кизил- Коба	50	с. Перевальне, Сімферопільський р-н
Шипіт	Шипіт	24	Перечин
Джур-Джур	Улу-Узень	17	Алушта
Червоногородський	Джурин	16	Заліщики
Головкінського	Узень-Баш	12	Алушта
Манявський	Манявка	12	Яремча
Скакало	Синявка	10	Мукачів
Сріблясті водоспади, Гук	Пістинька	4-5	Шешори
Гук	Рибниця	4	Косів

Для порівняння у країнах Європи запаси місцевих ресурсів річкового стоку на одну людину становить: Норвегія – 96,9; Швеція – 24,1; Фінляндія – 22,5; Франція – 4,6; Італія – 3,9; Великобританія – 2,7; Польща – 1,7; Німеччина – 1,3; Угорщина – 0,8 тис. км³ на рік.

Ресурси поверхневих вод розподілені по території дуже нерівномірно. Найбільш забезпечені ресурсами місцевого стоку західні області, де на 1 км² території припадає від 200 до 600 тис. км³, а на одного жителя – від 2 до 7 тис. км³.

До найменш забезпечених ресурсами поверхневих вод відносяться Херсонська, Донецька, Дніпропетровська і Запорізька області – від 0,1 до 0,3 тис. км³ води. Близькі до цих показники у АР Крим та Луганській області – 0,4 і 0,5 тис. км³ відповідно.

Основна частина водних ресурсів зосереджена в Дніпрі з його притоками, загальний стік якого складає в середній за водністю рік 53,9 км³.

Гідрологічні туристські ресурси використовуються здебільшого для цілей розвитку стаціонарної рекреації біля водойм у закладах розміщення різних типів, здебільшого сезонного (літнього) функціонування, як екскурсійні об'єкти, та для цілей організації круїзного туризму та рафтингу.

Судноплавною рікою в державі придатною для пересування круїзних суден є Дніпро. Найбільш популярними круїзними турами є подорожі на теплоходах типу ріка-море за наступними маршрутами: Київ – Канів – Кременчук – Одеса (табл. 2.6); Київ – Канів – Кременчук – Одеса – Херсон – Запоріжжя – Київ. Такі круїзи пропонував 2017 році туроператор ТОВ «Група компаній Інфлот Круїз енд Феррі Україна».

Таблиця 2.6 – Маршрут круїзу «Київ – Одеса» тривалістю 8 днів

День	Порт заходу	Прибуття	Відправлення	Програма туру
1	2	3	4	5
1	Київ. Посадка на теплохід	16:00	-	Капітанський коктейль
2	Київ	-	23:00	Оглядова екскурсія по місту; Відвідування Софійського собору (за додаткову плату); Екскурсія в музей народної архітектури та побуту «Пирогово» (за додаткову плату); Екскурсія «Нічний Київ» на теплоході «Роса Вікторія» з фольклорним шоу (за додаткову плату).
3	Канів	08:00	16:00	Відвідування музею Т.Г. Шевченка
4	Кременчук	08:00	14:00	Відвідування українського села (за додаткову плату)
5	В дорозі	-	-	Український національний день - уроки української мови і української кухні
6	Одеса	10:00	-	Оглядова екскурсія по місту; Відвідування Художнього музею (за додаткову плату); Відвідування Одеського оперного театру (за додаткову плату).
7	Одеса	-	-	Екскурсія «Собори Одеси» (за додаткову плату); Автобусна екскурсія в Білгород-Дністровський (за додаткову плату).
8	Одеса - Висадка з лайнера		10:00	

Також іншими компаніями пропонуються:

– 5-ти денний круїз Київ- Канів – Черкаси – Переяслів-Хмельницький –

Київ

- 3 денний круїз Київ– Канів –Переяслав-Хмельницький – Київ
- 2 денний круїз Київ – Канів – Київ

Значного розповсюдження останнім часом набувають екстремальні розваги та спортивні подорожі серед яких – рафтинг та сплави на байдарках. Популярними ріками для цих видів туризму в Україні виступають: Сіверський Дінець, Десна, Черемош, Тетерів, Случ, Дністер, Південний Буг.

Таким чином, водні туристичні ресурси включають в себе моря, озера, річки, водосховища, ставки, які придатні для занять водними видами відпочинку, туризму та спорту та Україна може задовольнити відповідні туристичні потреби практично на всій території.

2.4 Природні біологічні ресурси

Ресурси живої природи, що сприяють лікуванню, оздоровленню, задоволенню духовних потреб людини та організації окремих видів туризму, прийнято називати біологічними або біотичними. До таких ресурсів належать: рослинний світ (ліса, луки, заболочені місцевості) та тваринний світ певних територій та акваторій (мисливські угіддя, рибні запаси акваторії морів і річок), а також різноманітні об'єкти природно-заповідного фонду.

Внаслідок господарювання в Україні, особливо в останнє століття, відбулися значні зміни в ландшафтах та середовищах існування. Різко зменшилася площа, зайнята природними угрупованнями – до 29 %, в тому числі лісами – до 14,3 % території країни, було практично знищено степ як природний біом, значних змін зазнали гідрологічні умови території у зв'язку з будівництвом рівнинних гідроелектростанцій та створенням водосховищ, осушенням боліт Полісся та обводненням степу. Спостерігається антропогене забруднення значних територій прояви деградації та синантропізації екосистем, що загрожує втратою біорізноманіття. В той же час Україна має багату біоту, яка нараховує понад 27 тис. видів рослин і 45 тис. видів тварин. Займаючи

менше 6 відсотків площі Європи, Україна володіє близько 35 відсотками її популяційної біорізноманітності. Оскільки Україна розташована на перетині міграційних шляхів багатьох видів фауни, через її територію проходять два основні світові маршрути міграції птахів, а деякі місця гніздування, особливо на півдні країни, мають міжнародне значення. Понад 100 видів перелітних птахів охороняються відповідно до міжнародних зобов'язань. Екстенсивний розвиток сільського господарства призвів до значного зменшення ландшафтного різноманітності. Більше 40 відсотків площі України в минулому були вкриті степами. Сьогодні їх залишилося близько 3–3,5 відсотків. На цих територіях зосереджено 30 відсотків усіх видів флори і фауни, занесених до Червоної книги України. Дослідження вчених дозволяють говорити про різкі негативні тенденції, зумовлені неповноцінністю ценозів зв'язку із знищенням чи ослабленням їх окремих блоків, що виявилось в певних шкалах біологічного часу (популяційного чи еко-системного), та наростаючу фрагментацію (розчленування, розсікання) еко- і біотопів, тому унеможлиблюється ефективне природне відтворення біотичних комплексів.

Природні біологічні рослинні туристські ресурси України

Рослинний світ та його географія в Україні достатньо вивчені. З 300–350 тис. видів вищих рослин Земної кулі, наприклад, в Україні налічується понад 25 тис., у тому числі близько 4 тис. водоростей, понад 15 тис. грибів і слизовиків, лишайників – більше ніж 1 тис., мохоподібних – майже 800 і судинних рослин – понад 6,5 тис. видів.

Про багатство і високу видову насиченість рослинного світу на одиницю площі України свідчать такі зіставлення. Природна флора судинних рослин в Україні налічує 4 523 види, тоді як у Білорусії – 1 460, Молдові – 1 762, Польщі – 2 300 видів.

У республіці росте близько 80 видів дерев, 280 чагарників, 985 однорічних трав'янистих рослин, з вищих рослин 600 видів є ендемічними; майже стільки ж рідкісних і зникаючих рослин. Понад 150 видів рослин

занесено до першого видання Червоної книги України, яку засновано в 1976 р. (до другого видання потрапило вже понад 400 видів судинних рослин). Особливо багато ендемічних, рідкісних та зникаючих видів є в Кримських горах і Карпатах – майже половина всіх ендемічних і близько 30 % усіх рідкісних та зникаючих видів. Природна рослинність збереглася лише на 20 % території республіки; культивується більше тисячі видів рослин. У процесі виробничої діяльності рослинний світ суттєво змінився: протягом XVI–XIX століть у Лісостеповій зоні площа лісів скоротилася більше ніж у п'ять разів, а площа найцінніших дубових і букових лісів тільки у XIX ст. зменшилася на чверть.

Понад 30 % площі України припадає на масиви, де збереглася природна чи вторинна напівприродна рослинність, серед якої широкий видовий склад лікарських (100 видів), вітамінних (понад 200), жиромасличних (300), медоносних (понад 1000), дубильних і фарбувальних (по 100). Шкідливими в флорі України є близько 600 видів бур'янів.

Природна рослинність переважно збереглася в лісах, заповідних територіях, на постійних луках і пасовищах, схилах балок і яруг.

Ліси України виконують багатопланові господарські функції в тому числі і рекреаційно-оздоровчі. До власне рекреаційних лісів належать зелені зони міст і приміських територій (в основному сквери, сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів (т.зв. курортні ліси).

Крім того, рекреаційні функції здійснюють спеціальні зони природоохоронних об'єктів, ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, а також водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісового фонду тощо.

Оптимальна лісистість території України в цілому, згідно висновків наукових досліджень вітчизняних фахівців, має складати близько 20–21 %, для досягнення чого необхідно створити понад 2 млн. га нових лісових насаджень.

Наразі площа лісових ділянок, що належать до лісового фонду України,

становить 10,4 млн. га, в тому числі вкриті лісовою рослинністю – 9,6 млн. га. Лісистість України становить 15,9%. Порівняно з середньоєвропейськими показниками в нашій державі рівень лісозабезпечення є одним з найнижчих – на одного мешканця припадає близько 0,2 га лісів. Україна відноситься до лісодефіцитних країн та її політика у цій сфері спрямована на відновлення лісових ресурсів.

Лісистість у різних регіонах нерівномірна. Вона значно вища від середньої на заході і півночі, особливо у Карпатах, а також у Кримських горах. З просуванням на південь і Південний схід лісистість поступово зменшується: Українські Карпати – 40,5 %, Крим – 32 %, Полісся – 26,1 %, лісостеп – 12,2 %, степ – 3,8 %. Найбільш залісненими є Закарпатська та Івано-Франківська області (відповідно 56 % і майже 40 %), а найменш – Запорізька (1,2 %).

У лісах республіки ростуть шпилькові, твердолистяні і м'яколистяні породи. Переважно хвойні, на які припадає 54 % загального запасу деревини. Сосна (35 %) зосереджена в основному на Поліссі. На ялину (смереку) припадає 16 % загального запасу деревини (Карпати). Ялиця (також росте в Карпатах) займає третє місце (3 %).

Близько 40 % загальних запасів деревини – це твердолистяні породи: дуб високостовбурний (18 %), дуб низькостовбурний (близько 4 %), бук (13 %), граб (2 %). Дуб переважає на Поліссі і в Лісостепу, бук – у західній частині республіки (переважно по Збруч) і в Криму. М'яколистяні породи – береза, осика, вільха сіра, вільха чорна, липа, тополя та ін. – займають 7 % загального запасу деревини і зосереджені на Поліссі та в Лісостепу.

Рекреаційне використання лісів досить широке: прогулянки, влаштування пікніків, мисливство, добуваторські види рекреаційних занять (збирання ягід, грибів, плодів дикорослих рослин, лікарських рослин).

Серед цінних рослин, які використовуються в медицині, в Україні лікарськими визнано майже 250 видів, у тому числі 150 – науковою

медициною. (Інші застосовуються лише в народній медицині). Заготовлюється близько 100 видів, з них у широких масштабах – 40–50 видів. Головними по заготівлі лікарських рослин є райони Полісся та Лісостепу, а також Карпати.

Україна багата такими лікарськими рослинами: валеріана, шипшина, фіалка триколірна, шавлій, дурман, кульбаба, материнка звичайна, барвінок малий, лепеха звичайна, цмин пісковий, суниці лісові, живокіст лікарський, оман високий, ромашка, брусниця, чорна порічка, чорниця, малина, калина, лаванда, м'ята перцева, горицвіт весняний, меліса, золототисячник, кропива дводомна, чистотіл, звіробій, подорожник великий, обліпіха, цикорій дикий, толокнянка, спориш звичайний, конвалія та ін. Багато видів дикорослих лікарських рослин занесено до Червоної книги України.

В лісах України поширені такі види дикорослих рослин як груша, яблуня, черешня, смородина, обліпіха, шипшина, ліщина, терен, глід, суниця, малина, ожина, чорниця тощо. Ягідні угіддя (малина, ожина, чорна горобина, калина, чорниця, брусниця, журавлина, суниця та ін.) приурочені до лісових районів Полісся і Карпат.

В Україні відомо кілька сотень видів їстівних грибів, але грибники віддають перевагу таким із них: білий гриб (найбільш поширений на Поліссі і в Карпатах), маслюк звичайний та зелениця (хвойні ліси), підберезовик, лисичка справжня, сироїжка, печериця звичайна, опеньок. Трапляються також реліктові види їстівних грибів, внесені до Червоної книги України: трюфель літній (навколо Умані, в Закарпатті), катателазма царська (Львівська область), боровики темно-каштановий та королівський (Закарпаття, Полтавщина), діктофора подвоєна (лише ПБК) та ін. Найбільш «грибними» місцями є зона мішаних лісів, карпатські та гірсько-кримські ліси, а також байрачні ліси та лісонасадження лісостепу і степу, міські парки.

В Україні загальне фіторізноманіття, за оцінками фахівців, становить 6086 видів. З них як лікарські використовуються 2219 видів, тобто ефективність використання становить 36,4%, тоді як в інших країнах 4,4–21,5%. У 2016 році в лісах Держлісагентства України заготовлено:

1,7 т деревної зелені, 41,3 т дикорослих плодів, 24,1 т горіхів, 130,6 т грибів, 2,15 тис. т ягід, 167,6 т лікарської сировини, 2,0 тис. т деревних соків, 0,7 тис. т сіна.

Заболоченість місцевості є фактором, який відчутно лімітує рекреацію. Загальна площа боліт в Україні становить близько 1 млн. га. Найбільше їх на Волині: 11% території області. Роль болотних угідь у підтриманні рівноваги в межах екосистеми планети підкреслено Рамсарською конвенцією (2 лютого 1973 р., Іран), до якої в 1999 році приєдналась Україна. Згідно з цим документом до списку водно-болотних угідь світового значення включено 22 українських об'єкти загальною площею 650 тис. га. Серед них – озера Кугурлуй, Картал, Сасик, Шагани-Алібей-Бурнус (Одещина), Шацькі озера (Волинь); Тилігульський, Молочний і північна частина Дністровського лиману; заплави річок Стохід і Прип'ять; Тендрівська, Каркінітська, Джарилгацька, Ягорлицька затоки, Центральний Сиваш, Східний Сиваш із косами Обиточною, Білосарайською, Кривою, Бердянською; межиріччя Дністра-Турунчука; дельта Дніпра, Кілійське гирло Дунаю.

Болота виступають також об'єктом любительських промислів і пізнавальної рекреації. Вони мають багатий рослинний (журавлина, чорниця, брусниці) і тваринний (глухарі, тетеруки, водоплавні та болотні птахи, бобри, ондатри, козулі, лосі тощо) світ.

Природні біологічні тваринні туристські ресурси України

На сьогодні фауна України налічує понад 45 тис. видів, у тому числі: комахи – 35 тис., інші членистоногі – 3,4 тис. , черви – 3,2 тис., риби та круглороті – 170 видів і підвидів, земноводних – 17 видів, плазуни – 21, птахи – близько 420, ссавці – 108 видів.

В Україні виділяються:

1. Змішано-лісова зоогеографічна провінція
2. Лісостепова зоогеографічна провінція.
3. Степова зоогеографічна провінція.

4. Карпатська провінція.

5. Середземноморська підобласть представлена в раїні округом Гірського Криму та Позазональними долинно-річковими, водосховищними і приморськими районами.

Мисливський фонд України складається з понад 880 мисливських господарств у яких здійснюються заходи з охорони, відтворення, обліку диких тварин та впорядкування мисливських угідь. На теперішній час функціонує 123 розплідники із штучного розведення копитних тварин. В Україні поширені такі мисливські тварини: копитні, пушні звірі і перната дичина. Серед ссавців найпоширенішими видами є: бобер річковий (Прип'ять із притоками, середня течія Південного Бугу, середня та нижня течія Дніпра); бабак (понижся Дніпра, північно-східна частина України); заєць сірий (всюди, особливо на Поліссі та в лісостепу); білка звичайна (Полісся, Карпати, лісостеп); тхір світлий (крім Полісся і Карпат); лисиця звичайна (всюди); вовк (за винятком Таврійських степів та Криму (зустрічається на Кінбурнській косі); козуля (північна частина України, Карпати); кабан (Полісся, Карпати, лісостепова зона). Значна кількість мисливських видів припадає на авіфауну: вона перевищує 50. Серед них досить численні крижень, чирок-тріскунок, чирок-свистунок, чернь червоноголова, шилохвіст, курочка водяна, бекас, куріпка сіра, гуска, кулик та ін. Найбільша кількість мисливських тварин в Донецький, Івано-Франківській, Київській, Рівненський, Харківській областях.

Станом на 2016 рік, мисливське господарство в Україні ведуть 1 093 юридичні особи на площі 37,4 млн. га угідь, з них 23,5 млн. га (62,8 %) надано в користування 335 організаціям Українського товариства мисливців та рибалок, 203 тис. га (0,5%) 8 господарствам Товариства військових мисливців та рибалок, 9,2 млн. га (24,7%) 546 іншим організаціям. На 4,4 млн.га (11,9 %) ведуть господарство 200 підприємств Держлісагентства. Для ведення мисливського господарства в Україні надано в користування 7,8 млн.га лісових угідь 27,6 млн. га – польових угідь і 1,7 млн. га – водно-болотних угідь. З лісових угідь організаціям Українського товариства мисливців та рибалок

надано 2,2 млн. га (29,1 %), підприємствам Держлісагентства – 2,4 млн. га (30,5 %), Військовому товариству мисливців – 92,5 тис. га (1,2 %) і 3,0 млн. га (39 %) – іншим користувачам (громадським мисливським організаціям, які не входять в структуру УТМР та приватні організації). Витрати на ведення мисливського господарства в 2014 році склали 223 млн. грн. а надходження від ведення склали 104 млн.грн. В мисливському господарстві всього працює 6 374 осіб, з них 519 мисливствознавців та 4 899 єгеря.

У внутрішніх і прибережних водах України налічується близько 270 видів риби. Серед найпоширеніших прісноводних видів – короп, сазан, лящ, лин, карась, щука, судак, амур, товстолобик (усюди), форель, харіус (переважно в Карпатах), карликовий сомик (Шацькі озера), дунайський лосось, оселедець. У природних прісних водоймах поширені також сом, окунь, йорж, плітка, краснопірка тощо. У прибережній смузі Чорного моря водяться білуга, севрюга, осетрові, скумбрія, ставрида, сардина, кефаль, кільки, камбала, бички, оселедець; Азовського – хамса, керченський оселедець, тюлька, камбала глюса та калкан, бичок леопардовий, пеленгас.

Природні умови України дуже сприятливі для інтенсивного культивування морських і прісноводних гідробіонтів. Ефективні біотехнології вирощування риб, безхребетних і водоростей розроблені в наукових інститутах України, включаючи Інститут біології південних морів (ІнБПМ) і Південний науково-дослідний інститут рибного господарства та океанографії (ПівденНІРО).

У результаті господарської діяльності людини – знищення на великих площах лісів, створення сільськогосподарських угідь осушення значних масивів боліт, природні біотопи, видовий склад рослинного і тваринного світу в Україні докорінно змінилися. У зв'язку з цим слід розвивати переважно контрольовані види рекреації і любительські промисли з посиленням охорони рідкісних, ендемічних, реліктових видів флори і фауни, що здебільшого можливе шляхом розвитку територій та об'єктів природно-заповідного фонду.

2.5 Туристські ресурси територій та об'єктів природно-заповідного фонду України

Природно-заповідний фонд (ПЗФ) включає ділянки гео- та акваторії окремі об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду тваринного та рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу, забезпечення моніторингу довкілля. Території та об'єкти природно-заповідного фонду з додержанням вимог, встановлених Законом «Про ПЗФ України» та іншими актами законодавства України, можуть використовуватися: у природоохоронних і науково-дослідних цілях, в оздоровчих та інших рекреаційних цілях, у в освітньо-виховних цілях, для потреб моніторингу навколишнього природного середовища.

За результатами даних обліку територій та об'єктів природно-заповідного фонду, поданих органами виконавчої влади на місцевому рівні, що забезпечують реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, станом на 01.01.2017 природно-заповідний фонд України має в своєму складі 8245 територій та об'єктів загальною площею 4,318 млн.га в межах території України (фактична площа 3,985 млн.га) та 402500,0 га в межах акваторії Чорного моря. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду України можливо знайти за наступним посиланням: <http://data.gov.ua/passport/60109100-d619-4e9a-aa48-2caf4de0d629>

До складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду України (далі – ПЗФ) входить 4 біосферних заповідники, 19 природних заповідників, 48 національних природних парків, 3121 заказники, 3411 пам'яток природи, 80 регіональних ландшафтних парків, 811 заповідних урочищ; а також низка штучних об'єктів (ботанічних садів, зоологічних парків, дендропарків та парків пам'яток садово-паркового мистецтва) – всього 8254 територій та об'єктів загальною площею 3,993 млн. га, що становить 6,15% від території країни,

та 1 морський ботанічний заказник загальнодержавного значення «Філофорне поле Зернова» площею 402,5 тис. га.

Структура ПЗФ України включає в себе усі 11 категорій територій та об'єктів загальнодержавного та місцевого значення. З них за кількістю найбільшу частку становлять пам'ятки природи, заказники та заповідні урочища – разом близько 90 % від кількості всіх існуючих об'єктів. За площею понад 80 % ПЗФ припадає на заказники та національні природні і регіональні ландшафтні парки.

В Україні на 01.01.2017 налічується 645 територій і об'єктів ПЗФ загальнодержавного значення: 19 природних і 4 біосферних заповідників, 48 національних природних парків, 309 заказників, 132 пам'ятки природи, 18 ботанічних садів, 7 зоологічних парків, 19 дендрологічних парків, 89 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва. Їх загальна фактична площа становить 2163 тис. га (в межах території України) або 53,9 % від усієї фактичної площі ПЗФ і 3,5 % від площі України.

Частка площ ПЗФ від площ адміністративних одиниць («показник заповідності») значно різниться (рис. 2.5).

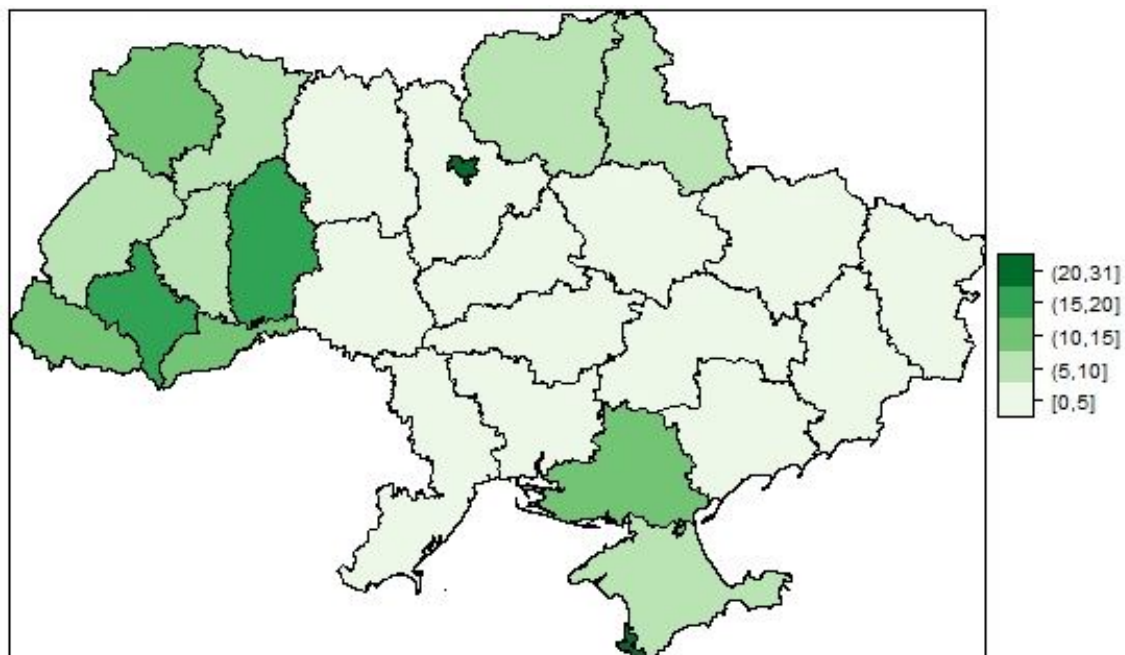

Рисунок 2.5 – Частка природно-заповідних територій від площі областей та міст, %

Частка площ територій та об'єктів окремих категорій у ПЗФ складала: природних заповідників – 5,14%, біосферних заповідників – 6,32 %, національних природних парків – 30,83 %, заказників – 34,55 %, пам'яток природи 0,72 %, регіональних ландшафтних парків – 19,53 %, заповідних урочищ – 2,47 %, ботанічних садів 0,05%, зоологічних парків – 0,01 %, дендрологічних парків 0,05 %, парків-пам'яток садово-паркового мистецтва 0,33 % .

Найменшою – 2,24–2,80 % – вона була у Вінницькій, Дніпропетровській та Харківській областях, найбільшою – 12,8–21,0 % – в Івано-Франківській, Закарпатській, Хмельницькій, Чернівецькій областях та м. Києві, а в м. Севастополі становила 30,3 %. В Донецькій, Житомирській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Луганській, Миколаївській, Одеській, Полтавській та Черкаській областях заповідні території становила близько 3–5 %, у Волинській, Львівській, Рівненській, Сумській, Тернопільській, Херсонській, Чернігівській областях та Автономній Республіці Крим – 6–12 %.

Таким чином, в різних областях України показник заповідності коливається від 2,24 до 21,0 %. У підпорядкуванні Мінприроди на початку 2017 року знаходилося 41 об'єктів ПЗФ: 35 національних природних парків, 3 природних заповідники, 1 біосферний заповідник, 2 ботанічних сади, площа яких разом становить 1 085,75 тис. га. Разом з тим, станом на 01.01.2017 на тимчасово неконтрольованій урядом України території розташовані 280 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного та місцевого значення загальною площею 308,97 тис. га (7,75 % від загальної площі природно-заповідного фонду України) з яких, 4 території загальнодержавного значення загальною площею 44,07 тис. га у межах Донецької області, 68 територій та об'єктів загальнодержавного та місцевого значення загальною площею 18,67 тис. га у межах Луганської області, 208 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного і місцевого значення загальною площею 246,2 тис. га у межах АР Крим та міста Севастополь.

При прийнятті Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року були визначені цілі досягнення питомої ваги площі природно-заповідного фонду до площі адміністративно-територіальної одиниці на рівні 11% станом на 1 січня 2017 року та 15% станом на 1 січня 2021 року.

Таким чином, спостерігається значне відставання розвитку природно-заповідного фонду від цільових показників.

Природні заповідники – природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів, вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них, розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки. Використання цих об'єктів з метою рекреації відповідно до основних завдань можливе виключно для організації поширення екологічних знань – екскурсії з науковою метою.

Біосферні заповідники є природоохоронними, науково-дослідними установами міжнародного значення, що створюються з метою збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери, здійснення фонового екологічного моніторингу, вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників. Для біосферних заповідників установлюється диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням: заповідна зона, буферна зона, зона антропогенних ландшафтів яка включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності.

На Україні створено 19 природних заповідників (табл. 2.8)

Таблиця 2.8 – Перелік природних заповідників України

№	Назва	Рік створення	Площа (га)	Область
1	Дніпровсько-Орільський природний заповідник	1990	3 766	Дніпропетровська область
2	Древлянський природний заповідник	2009	30 873	Житомирська область
3	Казантипський природний заповідник	1998	450	АР Крим
4	Канівський природний заповідник	1923	2 027	Черкаська область
5	Карадазький природний заповідник	1979	2 872	Автономна Республіка Крим
6	Кримський природний заповідник Філії: «Лебедині острови»	1923	44 175	Автономна Республіка Крим
7	Луганський природний заповідник Філії: Станично-Луганський заповідник, «Провальський степ», «Стрільцівський степ»	1968	2 122	Луганська область
8	Опукський природний заповідник	1998	1 592	Автономна Республіка Крим
9	Поліський природний заповідник	1968	20 104	Житомирська область
10	Природний заповідник «Горгани»	1996	5 344	Івано-Франківська область
11	Природний заповідник «Медобори» Філії: Кременецькі гори	1990	10 521	Тернопільська область
12	Природний заповідник «Мис Март'ян»	1973	240	Автономна Республіка Крим
13	Природний заповідник «Михайлівська цілина»	2009	883	Сумська область
14	Природний заповідник «Розточчя»	1984	2 085	Львівська область
15	Природний заповідник «Єланецький степ»	1996	1 676	Миколаївська область
16	Рівненський природний заповідник	1999	42 289	Рівненська область
17	Український степовий природний заповідник Філії: «Хомутівський степ», «Кам'яні могили», «Крейдова флора»	1961	3 336	Донецька область
18	Черемський природний заповідник	2001	2 976	Волинська область
19	Ялтинський гірсько-лісовий природний заповідник	1973	14 523	АР Крим

Україна бере участь у транскордонному природоохоронному співробітництві в рамках виконання заходів Програми ЮНЕСКО «Людина і Біосфера» і Конвенції про захист всесвітньої культурної та природної спадщини шляхом створення транскордонних біосферних резерватів та об'єктів всесвітньої природної спадщини відповідно.

Головною метою створення транскордонних біосферних резерватів є розвиток міждержавного співробітництва з вирішенням питань спільного інтересу щодо забезпечення сталого соціально-економічного розвитку територій із збереженням в їх межах природних комплексів і об'єктів. До Всесвітньої мережі біосферних резерватів входять Карпатський біосферний заповідник, Чорноморський біосферний заповідник, біосферний заповідник «Асканія-Нова», біосферний резерват «Деснянський» та біосферний резерват «Розточчя».

В Україні є чотири транскордонних біосферних резервати, а саме: Дунайський біосферний заповідник (Одеська область) у складі українсько-румунського біосферного резервату «Дельта Дунаю»; Ужанський національний природний парк (Закарпатська область) разом з Надсянським регіональним ландшафтним парком (Львівська область) у складі українсько-польсько-словацького біосферного резервату «Східні Карпати»; Шацький національний природний парк (Волниська область) у складі транскордонного українсько-польсько-білоруського біосферного резервату «Західне Полісся».

На сьогодні в Україні до біосферних заповідників належать *Асканія-Нова ім. Фальц-Фейна, Чорноморський, Карпатський і Дунайський* (табл.2.9).

Таблиця 2.9 – Перелік біосферних заповідників України

Назва	Рік створення	Площа (га)	Область
Чорноморський біосферний заповідник	1927	89 129	Херсонська, Миколаївська області
Карпатський біосферний заповідник	1968	57 880	Закарпатська область
Дунайський біосферний заповідник	1981	50 252	Одеська область
Асканія-Нова ім Ф. Е. Фальц-Фейна	1898	33 307	Херсонська область

Національні природні парки (НПП) є природоохоронними, рекреаційними, культурно-освітніми, науково-дослідними установами загальнодержавного значення, що створюються з метою збереження, відтворення і ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність. Серед головних завдань національних природних парків – збереження цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів та створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів.

На території НПП з урахуванням природоохоронної, оздоровчої, наукової, рекреаційної, історико-культурної та інших цінностей природних комплексів та об'єктів, виділяють заповідну зону, зону регульованої рекреації, зону стаціонарної рекреації та господарську зону. В межах зони регульованої рекреації проводяться короткостроковий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристських маршрутів і екологічних стежок. Зона стаціонарної рекреації призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку.

На території зони регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зони забороняється будь-яка діяльність, яка призводить або може призвести до погіршення стану навколишнього природного середовища та зниження рекреаційної цінності території національного природного парку.

Зонування території національного природного парку, рекреаційна та інша діяльність на його території провадяться відповідно до Положення про національний природний парк та Проекту організації території національного природного парку, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів, що затверджується Кабінетом Міністрів України.

Рекреаційна діяльність на території національних природних парків

організовується спеціальними підрозділами адміністрації парків, а також іншими підприємствами, установами та організаціями на підставі угод з адміністрацією парку.

Мережа національних парків України включає на сьогодні 48 об'єктів, які репрезентують усі природні зони країни, проте ступінь використання НПП в рекреаційній діяльності вкрай незначний і потребує інтенсифікації.

Регіональні ландшафтні парки є природоохоронними рекреаційними установами місцевого чи регіонального значення, що створюються з метою збереження в природному стані типових або унікальних природних комплексів та об'єктів, а також забезпечення умов для організованого відпочинку населення. Головним їх завданням є: збереження цінних природних та історико-культурних комплексів та об'єктів; створення умов для ефективного туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів; сприяння екологічній освітньо-виховній роботі.

На території регіональних ландшафтних парків проводиться зонування з урахуванням вимог, встановлених для територій НПП. В Україні створено 80 регіональних ландшафтних парків.

Заказники. Заказниками оголошуються природні території (акваторії) з метою збереження і відтворення природних комплексів чи їх окремих компонентів. На території заказника обмежується або забороняється діяльність, що суперечить цілям і завданням, передбаченим положенням про заказник. Господарська, наукова та інша діяльність, що не суперечить цілям і завданням заказника, проводиться з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. Заказники поділяються на ботанічні, лісові, загальнозоологічні, ентомологічні, орнітологічні, іхтіологічні. В них зберігається видове різноманіття флори і фауни, охорона рідкісних та зникаючих видів, в першу чергу тих, які занесені до Червоної книги України. Загальна чисельність цієї категорії об'єктів в Україні становить 3121 (з них загальнодержавного значення 309).

Із загального числа заказників за кількістю переважають ботанічні (найбільша їх кількість у Запорізькій, Чернігівській, Тернопільській обл.), далій йдуть – лісові (Житомирська, Волинська, Чернігівська обл.), загальнозоологічні (Тернопільська, Волинська, Житомирська, Луганська обл.), ентомологічні (Харківська, Запорізька, Рівненська обл.), орнітологічні (Волинська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька обл.), іхтіологічні (Чернівецька, Закарпатська, Луганська, Тернопільська обл.).

Пам'ятками природи оголошуються окремі унікальні природні утворення, що мають особливе природоохоронне, наукове, естетичне пізнавальне значення, з метою збереження їх у природному стані.

В цілому в Україні під охороною держави перебуває 3411 (з них загальнодержавного значення 132) пам'яток природи. Найбільша кількість таких об'єктів у Тернопільській (439 і 11), Івано-Франківській (201 і 13) та Вінницькій (186 і 10) областях. Такі об'єкти є основою для розвитку екскурсійної діяльності, пізнавального і наукового туризму. Така велика кількість об'єктів пояснюється тим, що серед пам'яток природи досить багато поодиноких дерев – екзотичних, еталонних, багатовікових, а також пов'язаних із життям видатних людей.

З них найбільш наближені до основних туристичних маршрутів України – кледрастис жовтий, сосна румелійська, псевдотсуга, кіпарисовик горіхоплодний, гледичія (м. Львів); 160-річна восьми-стовбурна сосна австрійська (с. Струсів Теребовлянського р-ну); п'яти-стовбурний каштан (м. Сімферополь); яблуня-колонія (м. Кролевець Сумської обл.); п'яти-стовбурний дуб (Бучацький р-н); бундук канадський та софора японська (м. Заліщики); тюльпанові дерева (м. Сквиря та Хмельницький р-н); екзотичні дерева на території Глухівського педінституту; гінкго білоба, дуб білий, липа американська (Одеса, Полтава); 150-річні гінкго дволопатеві (Тернопіль, Івано-Франківськ); золота модрина (Берегометський парк); іменні дерева – дуб Максима Залізняка (Чигиринський р-н), дуби Тараса Бульби (Зліщицький р-н), липа і дуб Б. Хмельницького (відповідно Золочівський р-н та урочище

«Різаний яр» Корсунь-Шевченківського р-ну), липа Максимовича (Звенигородський р-н), дерева Тараса Шевченка (переважно Черкащина, Тернопільщина), пушкінський платан (Одеса), сосна М. Гоголя (Канівський р-н), дуб Івана Франка (Стрий), сосна Лесі Українки (Шумський р-н) та Лесин ясен (Луцьк), дуб М. Коцюбинського (Жмеринський р-н), липа і дуб П. Тичини (Бобровицький р-н); еталонні модрини (с. Деревичі, Любарський р-н), алея дуба червоного (Барський р-н), каштановий гай (поблизу смт. Середнє Ужгородського р-ну) та ін.

Заповідними урочищами оголошуються лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення, з метою збереження їх у природному стані. На території заповідних урочищ забороняється будь-яка діяльність, що порушує природні процеси, які відбуваються у природних комплексах, включених до їх складу, відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників. Їх кількість в Україні становить – 774, використовуються аналогічно пам'яткам природи.

Ботанічні сади – науково-дослідні природоохоронні установи, які створюються з метою збереження, вивчення, акліматизації, розмноження в спеціально створених умовах та ефективного господарського використання рідкісних і типових видів місцевої і світової флори шляхом створення, поповнення та збереження ботанічних колекцій, ведення наукової, навчальної і освітньої роботи. У межах ботанічних садів для забезпечення необхідного режиму охорони та ефективного використання можуть бути виділені зони: наукова, заповідна, адміністративно-господарська та експозиційна, яка саме і використовується для організації обслуговування відвідувачів саду – проведення екскурсій. В Україні функціонує 28 ботанічних садів, з них загальнодержавного значення – 18. Всі вони розташовані в різних ландшафтно-кліматичних зонах.

Ботанічні сади є переважно науково-дослідними установами, однак унікальні колекції вітчизняної і зарубіжної флори є підставою для їх включення у сферу екскурсійної діяльності. Так, серед ботанічних садів

України лише в *Чернівецькому* ростуть псевдотсуга Мензіса, плакуча форма дуба, ялина колюча, ліквідамбар смолоносний. Найбагатшу флористичну колекцію з-поміж українських ботанічних садів (близько 15 тис. видів і форм) має *Нікітський*, найбільший за площею (876,6 га). Заснований він у 1812 році ботаніком Х.Х. Стевенем. Рослини згруповані в розрахунку на оптимальний декоративний ефект і розосереджені у Верхньому, Нижньому і Приморському парках, звідки відкриваються чудові морські та гірські краєвиди з мисом Ай-Тодор і горою Ай-Петрі. Тут зібрані численні представники субтропічної флори: різні види пальм, криптомерія японська, мирт, бамбук, кипарис. Парк має одну з найбільших колекцій троянд.

Улюбленим місцем відпочинку киян, особливо в пору цвітіння бузку (понад 1000 кущів), є *Національний ботанічний сад ім. М. Гришка НАН України*, створений у 1936 році. Він відрізняється мальовничими природними ландшафтами (перепад висот у межах саду – близько 90 м), природною «вписаністю» в міське середовище (панорама Дніпра, вид на музей Великої вітчизняної війни, Києво-Печерську лавру та Видубецький монастир).

Одним із найдавніших в Україні є *ботанічний сад ім. академіка Фоміна при Київському університеті імені Тараса Шевченка*, закладений у 1839 році. Проект, розроблений О. Беретті, реалізований під керівництвом ф. Р. Е. Трауетфеттера. В оранжереях саду, будівництво яких розпочато в 1846 році, зібрана найстаріша колекція пальм, араукарій, саговиків у притому ґрунті. Тут найповніше представлені форми кактусів і сукулентів, багата колекція декоративних рослин (понад 300 видів). Унікальним є багатоярусний сад хвойних порід.

В *Одеському ботанічному саду* представлена ділянка дикого степу з властивим для нього трав'яним покривом, що налічує значну кількість відвідних видів. Тут є також колекція катальпи квітучої, кам'яна гірка з мексиканськими опунціями, конвалієве дерево, колекція цитрусових, горіхів, персиковий сад. У ботанічному саду Львівського національного університету ім. І. Франка зібрано 179 екзотичних та садово-гібридних видів і форм дерев,

вікові липи, колекція троянд, жоржин, ірисів, тюльпанів, пантів, гладіолусів що в поєднанні з архітектурними спорудами XVIII ст. створюють живописні краєвиди. Ботанічні сади місцевого значення діють у Кривому Розі, Львові, Сумах, Почаєві, Тернополі, Києві, Луганську.

Дендрологічні парки – науково-дослідні природоохоронними установами які створюються з метою збереження і вивчення у спеціально створених умовах різноманітних видів дерев і чагарників та їх композицій для найбільш ефективного наукового, культурного, рекреаційного та іншого використання. На території дендрологічних парків може бути проведено зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів. У відповідності з цим завданням ними здійснюється інтродукція та акліматизація рослин, їх селекція, причому особлива увага приділяється збереженню рідкісних видів і тих, яким загрожує зникнення. Більшість дендропарків є екскурсійно-туристичними об'єктами, місцем короточасного відпочинку місцевих жителів.

В Україні функціонує 57 дендропарків, з них 19 – загально державного значення. Першість серед українських дендропарків належить уманській *Софіївці*, де унікальна колекція екзотичних дерев і чагарників (550 видів і форм) поєднується з нагромадженням каміння (геологічний музей під відкритим небом), водними джерелами і творіннями садово-паркової архітектури. Він створений у рекордно короткий термін (1796-1800 рр.) за велінням графа Потоцького на честь його дружини Софії. Бельгійський інженер Метцель втілював свій задум у співпраці з кріпосним садівником Зарембою, хоча початковий вигляд парку неодноразово змінювався шляхом його реконструювання. Парк за своїм планувальним вирішенням та архітектурними формами виконаний у стилі пізнього романтизму. Єдиній ідеї підпорядковані всі ландшафтно-архітектурні елементи парку: тарпейська скеля, павільйон Флори, фонтан Змія, долина гігантів, великий водоспад, річка Стікс, Єлісейські поля, грот Венери, Амстердамський шлюз, острів Цірцеї, трояндовий павільйон, англійський парк, тераса муз, алея скульптур, китайська альтанка тощо.

На декілька років раніше (1793 рік) закладений один із найкрасивіших і найбільших за площею (297,0 га) дендропарк України – *Олександрія* в м. Біла Церква. Задуманий як заміська резиденція графа К. Браницького, він також витриманий у романтичному стилі. Автор проекту – італієць Д. Бонаті, який реалізував свій задум при допомозі садівника А. Стронге. В межах парку є гармонійно поєднанні лісові масиви (близько 800 видів і форм дерев і чагарників при домінуванні багатовікових дубів), паркова архітектура у стилі пізнього неокласицизму (палац, турецький будиночок, колонада Ехо, китайський та арковий містки, колона смутку, кругла альтанка, композиція «Лев» та ін.), ставки і водоспади, мальовнича долина річки Рось.

На відміну від більшості парків України, домінантою *Тростянецького* дендропарку (Ічнянський р-н Чернігівської області) виступає не архітектура, а сама природа. Посеред близько 20 лісових масивів (Бабусин, Прохолода, Метечь, Вітерець, Наталин, Ялинки та ін.) сформовано живописні галявини. Парк веде свою історію від 1830 року, коли І. М. Скоропадський отримав у спадок хутір Тростянець. Уже в 1833 році було збудовано палац і викопано штучні ставки (Великий, Лебединий, Куцяха, Безіменний), в 1834-36 роках висаджено групи екзотичних дерев, привезених із садів Петербурга, Риги, Києва, Криму. Унікальним за своїм рельєфом і неповторним за красою є гірський сад «Швейцарія».

Найстарішим серед дендропарків України є *Оброшинський* у Пустомитівському районі на Львівщині, закладений у 1730 році. Дендропарк є невід’ємною складовою новоасканійського природно-заповідного комплексу. Він заснований у 1887 році і досі залишається унікальним оазисом посеред південноукраїнського степу, що має одну з найбагатших флористичних колекцій – близько 1000 видів і форм рослин. Основа експозиційної зони дендропарку – велика степова галявина в оточенні дубів і сосен. Тут є горіхова галявина, бір із чорної сосни, діброви, мальовничі приозерні ландшафти. Ці галявини по мірі настання тепла вкриваються по чергово килимом конвалій, барвінку, фіалок, бузку, жасмину. Через усі ці території пролягає головний

маршрут дендропарку у 3,3 км.

Одним із наймолодших дендропарків України загально державного значення є *Діброва* в Богородчанському районі Івано-Франківської області закладений у 1972-73 рр. На обмеженій площі у 8 га тут представлена колекція, що налічує майже 300 видів і форм дерев євразійської та північноамериканської флори. В парку представлена також найбільша в Карпатах колекція кедрових сосен.

Ще коротшу історію має *Березнівський* дендропарк державного значення в Рівненській області. Він заснований у 1989 році. Наймолодші дендропарки місцевого значення – Дружба (м. Лозова, Харківська обл.) та Євпаторійський, закладені в 2000 р. Найбагатшою у видовому відношенні колекцією (близько 2000 видів) є колекція дендропарку Дружба (Івано-Франківськ).

Зоологічні парки – природоохоронні культурно-освітні установи, які створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі. На території зоологічних парків з метою забезпечення виконання поставлених перед ними завдань виділяються наукова, господарська, рекреаційна і експозиційна зони. Організація відпочинку і культурно-просвітницька робота є головними завданнями зоопарків. В Україні функціонує 13 зоопарків, у т. ч. 7 – державного значення: у Миколаєві, Одесі, Рівному, Харкові, Черкасах, Києві, Мені Чернігівської обл. Одним з найстаріших зоопарків країни є Харківський (1895 р.). У 2-й пол. 90-х років ХХ ст. було створено зоопарки в Ново-миkolaївському районі Запорізької області (зоопарк «Таврія» є найбільшим за площею в Україні – 290 га), Пустомитівському районі Львівської області, Рогатинському районі Івано-Франківської області (Підмихайлівський), Тернопільській області (Лановецький зооботсад), у Кам'янець-Подільському.

Останнім часом з'являються зоологічні парки приватної форми власності. Наприклад, *Фельдман Єкопарк* (Харківська область) – це

масштабний і унікальний для України благодійний проект МБФ «Фонд Олександра Фельдмана». Основною місією проекту є створення соціально активного середовища, в якій і дорослий, і дитина відчують, що все живе на Землі є однією великою родиною, в якій немає місця агресії, а є тільки любов, дружба і взаємодопомога. Одночасно з основною місією, функціональне наповнення парку дозволяє реалізувати і інші, не менш важливі цілі, а саме: надання соціально-психологічної допомоги дітям з особливими потребами, збереження і розвиток фауни і флори регіону, інтегрування Харківського регіону в міжнародні природоохоронні програми та створення умов для розвитку науково-дослідної та освітньої бази України в сфері екології.

Сьогодні Екопарк є територію для сімейного відпочинку з розвагами і зоопарком. У всіх відвідувачів є можливість не тільки спостерігати за тваринами, але і близько спілкуватися з деякими з них в зоні контактного зоопарку.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва є природоохоронними рекреаційними установами. Такий статус надається найбільш визначним та цінним зразкам паркового будівництва з метою їх охорони і використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних та оздоровчих цілях. На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва забезпечується проведення екскурсій та масовий відпочинок населення. На території парків-пам'яток садово-паркового мистецтва може проводитися зонування відповідно до вимог, встановлених для ботанічних садів. В Україні до числа об'єктів ПЗФ віднесено 562 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва, з них 89 – загальнодержавного значення.

Серед парків-пам'яток садово-паркового мистецтва виділяються: *Немирівський* (м. Немирів, Вінницька обл.), *ім. Т.Г. Шевченка* (м. Дніпро), *Трощанський* (Чуднівський р-н, Житомирська обл.), *Партизанської слави* (сmt. Делятин, Івано-Франківська обл.), *Згурівський* (Київська обл.), *Хутір Надія та Онуфріївський* (Кіровоградська обл.), *Гостра могила* (м. Луганськ), *Стрийський*, *Високий замок*,

Шевченків гай (м. Львів), *Кардамичівський* (Одеська обл.), *Хомутецький і Полтавський міський* (Полтавська обл.), *Гоцанський* (Рівненська обл.), *Тростянецький* (Сумська обл.), *Більче-Золотецький та Скала-Подільський* (Тернопільська обл.), *Краснокутський*, *Наталіївський*, *Шарівський* (Харківська обл.), *Сатанівська перлина*, *Самчиківський*, *Полонський* (Хмельницька обл.), *Корсунь-Шевченківський*, *Тальнівський*, «*Соснівка*» (Черкаська обл.), *Сокиринський* (Чернігівська обл.), парки Південного берега Криму (*Алупкинський*, *Лівадія*, *Масандрівський* та ін.), *Володимирська гірка*, *Марийський*, *Феофанія*, *Голосіївський ім. М. Рильського*, *Сирецький* (м. Київ).

Основні види рекреації на територіях ПЗФ регулюються «Положенням про рекреаційну діяльність у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду України». До основних видів рекреаційної діяльності на територіях об'єктів ПЗФ належать:

- відпочинок (загальнооздоровчий, культурно-пізнавальний, короткостроковий 5-10 годин до 1-2 днів);

- екскурсійна діяльність – екскурсії (прогулянки) за маркованими екологічними стежками, а також на виставки, в музеї, засновниками яких є установи ПЗФ, інші суб'єкти рекреаційної діяльності;

- туристична діяльність: науково-пізнавальний пішохідний туризм, орнітологічний туризм (спостереження за птахами), етнографічний туризм, лижний і гірськолижний туризм, велосипедний туризм (прогулянки, подорожі на велосипедах), кінний туризм (прогулянки, подорожі на конях), водний туризм (спуск гірською річкою на надувних плотах, човнах, катамаранах (рафтинг), подорожі на яхт, катання на водних лижах, віндсерфінг, прогулянки на човнах), спелеотуризм, підводний туризм (підводне плавання з аквалангом, екскурсії до підводних печер і гротів), парашутизм, дельтапланеризм, балунінг (прогулянки і подорожі на повітряних кулях);

- оздоровлення – використання рекреантами природних лікувальних ресурсів ПЗФ з метою відновлення розумових, духовних і фізичних сил.

– любительське і спортивне полювання і рибальство.

Слід відзначити, що не всі з категорій об'єктів ПЗФ активно використовуються в рекреаційних цілях. Найбільш задіяними в рекреаційній діяльності країни є природні національні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, ботанічні сади і зоопарки.

2.6 Природні курортні ресурси

Природні курортні (лікувальні) ресурси мають обмежене поширення або невеликі запаси у місцевостях з особливо сприятливими і ефективними для використання з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань. До них належать: мінеральні і термальні води, лікувальні грязі, озокерит, ропа лиманів та озер, морська вода, природні об'єкти і комплекси із сприятливими для лікування кліматичними умовами.

Ресурси лікувальних мінеральних вод

Україна має значні гідромінеральні ресурси. Про це свідчить той факт, що сьогодні на 70 курортах нашої країни відкриті 442 санаторно-курортні установи, які в оздоровчо-лікувальному процесі використовують мінеральні води та лікувальні грязі. Але цими лікувальними закладами поки що освоєно лише 8% експлуатаційних запасів мінеральних вод і ще менше – 1,8% підрахованих ресурсів цих вод.

«Лікувальними мінеральними водами» називаються природні води, які містять у собі в підвищених концентраціях ті чи інші мінеральні (рідше органічні) компоненти і гази і мають які-небудь фізичні властивості (радіоактивність, температура, реакція середовища та ін.), що визначає їхню лікувальну дію на організм людини, і яка відрізняється «у тій чи іншій мірі від дії прісної води». Основним показником для віднесення природних вод до мінеральних з бальнеологічної точки зору є їхні лікувальні властивості. Тобто, на нашу думку, до лікувальних мінеральних відносяться такі природні підземні води, які завдяки своїм фізичним і хімічним властивостям здійснюють на

організм людини лікувальний вплив при внутрішньому, внутрішньопорожнинному та зовнішньому застосуванні.

Виділяються наступні основні бальнеологічні групи мінеральних вод:

1. Група вуглекислих мінеральних вод з вмістом CO_2 не менше $0,5 \text{ г/дм}^3$.

2. Група сульфідних мінеральних вод, які містять $\text{H}_2\text{S} + \text{HS}^-$ не менше 10 мг/дм^3 .

3. Група залізистих, миш'яковистих і поліметальних мінеральних вод: залізисті – з мінімальним вмістом заліза 10 мг/дм^3 , миш'яковисті – з мінімальним вмістом миш'яку $0,7 \text{ мг/дм}^3$, поліметальні – з підвищеним вмістом одночасно декількох металів – заліза, алюмінію, миш'яку, марганцю, міді та ін.

4. Група бромних, йодо-бромних та йодових мінеральних вод з мінімальним вмістом брому 25 мг/дм^3 і йоду $5,0 \text{ мг/дм}^3$. Такий вміст йоду і брому вважався авторами Кадастру (1987 р.) кондиційними при мінералізації вод до 10 г/дм^3 , при більшій мінералізації вміст брому та йоду повинен перераховуватися на води з мінералізацією 10 г/дм^3 . Така позиція полягала в тому, що йод і бром відносяться до терапевтично активних мікрокомпонентів внутрішнього застосування.

5. Група радонових вод з мінімальним вмістом радону $50 \text{ еман (5 нКи/дм}^3, 185 \text{ Бк/дм}^3)$.

6. Група крем'янистих мінеральних вод з мінімальним вмістом метакремнієвої кислоти не менше 50 мг/дм^3 .

7. Група мінеральних вод з вмістом органічних речовин – не менше 8 мг/дм^3 .

8. Група борних вод з мінімальним вмістом ортоборної кислоти (H_3BO_3) не менше 35 мг/дм^3 .

9. Група вод без специфічних компонентів і властивостей різного іонного складу з загальною мінералізацією не менше 1 мг/дм^3 .

Гідромінеральне багатство України визначається наявністю таких мінеральних вод, як вуглекислі, сульфідні, радонові, залізисті і миш'яковисті, йодові, бромні та йодо-бромні, борні, крем'янисті, води з підвищеним вмістом

органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей. При цьому слід зазначити, що ресурси таких мінеральних вод, як радонові, сульфідні, води з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей є практично невичерпними, виходячи з рівня їхнього сучасного використання. Україна широко відома в світі своїми унікальними високоефективними мінеральними лікувальними водами типу «Нафтуся» їх запаси розміщені в двох регіонах західної частини республіки – в районі *Трускавця* і поблизу *Східниці* (Львівська обл.), а також у районі *Сатанова* (Хмельницька обл.) і прилеглої до нього території (включаючи Тернопільську обл.). Ці води мають високі лікувальні властивості. Вони характеризуються підвищеним вмістом органічних речовин (0,01–0,03 г/л). На їх базі (особливо Східниці і Сатанова) є практично необмежені можливості для розширення санаторно-курортного господарства з метою задоволення потреб населення багатьох країн.

Найбільше територіальне поширення (якщо не брати до уваги мінеральних вод без специфічних компонентів) мають *радонові лікувальні води* з різноманітним хімічним складом. Вони характерні для північних та центральних областей Правобережжя (Житомирська, Київська, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Дніпропетровська) і Приазов'я (Запорізька, Донецька області). Вміст радону складає від 50 до 2000 еман/л. За мірою мінералізації представлений весь спектр. Експлуатаційні запаси радонових мінеральних вод в Україні складають 9808,6 м³/добу, що становить близько 15% загальної кількості.

Радонові мінеральні води використовуються з лікувальною метою на курортах *Хмільник*, *Кремінна*, у санаторіях та водолікарнях Житомира, Черкас, Білої Церкви, Миронівки, Полоного (Хмельницька обл.). Мінеральні води цього типу мають значні ресурси для розширення їх використання особливо у південно-східних областях ареалу поширення, оскільки на даному етапі використовується лише 9% наявних експлуатаційних запасів

Медичними показаннями для лікування радіоактивними (радоновими) водами є:

- захворювання апарату опору та руху: остеохондроз хребта; деформуючий остеоартрит; мікрокристалічні артрити; хвороба Бехтерева; колагенові захворювання (склеродермія, дерматоміозит); травматичні ураження кісток та суглобів;

- захворювання серцево-судинної системи: ішемічна хвороба серця (без нападів стенокардії та порушень ритму); гіпертонічна хвороба 1–2 ступеню; ревматизм з мінімальним ступенем активності; захворювання судин нижніх кінцівок; варикозне розширення вен; хронічні тромбофлебіти (не раніше 6 місяців після загострення);

- захворювання нервової системи: неврози; залишкові явища перенесених арахноїдиту, енцефаліту; радикуліти, плексити, поліневрити (токсичні та інфекційні);

- гінекологічні захворювання: хронічні запалення жіночих статевих органів; порушення менструальної функції; безпліддя; фіброміоми матки (які підлягають консервативному лікуванню); реабілітація після гінекологічних операцій;

- захворювання шкіри: ласкутний лишай (стаціонарна форма); нейродерміт; екзема; трофічні виразки.

Найбільш відомим курортом, де використовуються радонові мінеральні води є *Хмільник* (Вінницька область).

Йодні, бромні та йодо-бромні мінеральні води переважно хлоридного натрієвого складу мають значне територіальне поширення. Джерела даного типу наявні в АР Крим і Приазов'ї, східних областях України, Причорномор'ї, західних областях. За мірою мінералізації це в основному розсоли (до 300 г/л). Вміст у них йоду становить 0,01–0,1 г/л, брому – 0,02–1,5 г/л. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного типу оцінюються в 11561,0 м³/добу (17,9% сумарних). Води даного типу використовуються у здравницях Криму і Закарпаття.

Медичними показаннями для лікування йодо-бромними та бромними водами є захворювання:

- кістково-м'язової системи (остеохондроз, деформуючі остеоартрози, хвороба Бехтерева та ін.);
- нервової системи (радикуліти, поліневрити, хвороба Рейно, неврастенія та ін.);
- периферичних судин;
- системи кровообігу (ревматизм, придбані та уроджені пороки серця, ішемічна хвороба серця та ін.).

Найбільш відомим курортом, де застосовуються йодо-бромні мінеральні води є *Бердянськ* (Запорізька область).

Різноманітні за хімічним складом, мірою мінералізації (0,6–35 г/л) та вмістом сірководню (0,01–0,6 г/л) родовища *сульфідних мінеральних вод*, які поширені у трьох ареалах:

- Карпатському регіоні та південно-західному Поділлі;
- північному Причорномор'ї (західні райони Одеської області, південно-західна частина Херсонщини);
- Керченський півострів.

Затверджені запаси сульфідних мінеральних вод складають 414,5 м³/добу. На півдні України не виключається перспектива відкриття родовищ сульфідних мінеральних вод, які сьогодні широко використовуються в західних областях України (курорти Немирів, Шкло, Любінь Великий, Черче).

Медичними показаннями для лікування сульфідними мінеральними водами є:

- ревматоїдний артрит в неактивній фазі, а також в разі мінімальної і середньої активності процесу, якщо хворий може себе обслуговувати;
- деякі інфекційні поліартрити (нетуберкульозної етіології);
- первинний деформуючий остеоартроз;
- артрити травматичного походження з обмеженням руху в суглобах;
- остеохондроз хребта з вторинними неврологічними порушеннями;

- спондильоз, спондилоартроз без різких обмежень руху хребта;
- анкілозивний спондилоартрит (хвороба Бехтерева-Штрюмлеля-Марі), ревматоїдоподібний артрит хребта в разі активності процесу не вище 2 ступеня, без висцериту, якщо хворий може самостійно рухатись;
- травматичні спондилопатії;
- хронічний синовіт, бурсит, тендовагініт, міозит, періартрит;
- радикуліт, радикулоневрит, обумовлені остеохондрозом, а також токсичного, інфекційно-алергічного походження;
- ішіас, а також невертеброгенний попереково-крижовий радикуліт у підострій фазі, фазі неповної ремісії, ремісії;
- грудний радикуліт з вісцеральною біллю;
- дифузний больовий шийно-плечовий синдром;
- поліневрит, полірадикуліт, плексит, запальні токсичні невропатії; інфекційний поліневрит;
- поліневропатії в разі цукрового діабету;
- стани після перенесених інсультів та черепно-мозкових травм, захворювання периферичної нервової системи.

Найбільш відомі курорти, де використовуються сульфідні мінеральні води: *Синяк* (Закарпатська область), *Немирів*, *Любінь Великий*, *Шкло* (Львівська область), *Черче* в Івано-Франківській області та санаторії у селищах *Щербинці* і *Брусниця* Чернівецької області.

В Україні три основні ареали поширення *крем'янистих мінеральних вод*: центральна частина Поділля, Закарпаття та межиріччя Сіверського Донця і Ворскли у верхній частині їх течії. Експлуатаційні запаси вод цього типу становлять лише 1065,0 м³/добу. Ці переважно прісні води (мінералізація не досягає 1,4 г/л) широко використовуються для розливу (Березівська, Харківська № 1, Кам'янець-Подільська, Хмельницька) і в лікувальних цілях на курортах Березівка та Рай-Оленівка Харківської області. Загалом використання крем'янистих мінеральних вод є максимальним – відбирається 71 % експлуатаційних запасів.

Медичними показаннями для лікування крем'янистими мінеральними водами є:

- захворювання органів травлення: рефлюкс-езофагіт поза стадією загострення; хронічний гастрит поза стадією загострення; виразкова хвороба шлунку та дванадцятипалої кишки у фазі ремісії; хвороби оперованого шлунку; хронічні коліти і ентероколіти м'якого та середнього ступеню поза фазою загострення; функціональні розлади кишечника поза фазою загострення;

- захворювання печінки, жовчних шляхів і підшлункової залози: хронічні гепатити; хронічні холецистити, ангіохоліти різної етіології; дискінезія жовчних шляхів та жовчного міхура; панкреатит хронічний; перигастрити, перидуоденіти, перихолецистити;

- захворювання сечостатевого органу: хронічний пієлонефрит у фазі ремісії; хронічний цистит; хронічні простатити, везикуліти, фолікуліти;

- захворювання обміну речовин: ожиріння екзогенно-конституційне при недостатності кровообігу не вище 1 стадії; цукровий діабет легкого і середнього ступенів у стані стійкої компенсації без нахилу до ацидозу.

Найбільш відомі курорти, де використовуються крем'яні мінеральні води: *Березівські мінеральні води, Рай-Оленівка* (Харківська область)

Обмеженість ареалу поширення характерна для *вуглекислих мінеральних вод*, їх джерела експлуатуються в Закарпатті, Покутті, в західній частині Буковини, на Керченському півострові. За складом вони бувають:

- гідрокарбонатні кальцієві, з загальною мінералізацією до 1,5 г/л (типу Нарзан);
- гідрокарбонатні натрієві, 6–7 г/л (типу Єсентукі);
- хлоридні натрієві, 12–97 г/л (типу Арзні).

Крім того, вони можуть мати підвищений вміст міді, заліза, йоду, бромі тощо. Їх експлуатаційні запаси складають 3407,4 м³/добу.

Води даного типу використовуються санаторно-курортними закладами Закарпаття в лікувальних цілях та на розлив (Лужанська № 1 та № 2, Поляна Квасова, Свалява, Плосківська, Драгівська тощо).

Медичними показаннями для лікування вуглекислими мінеральними водами є:

- виразка шлунку та дванадцятипалої кишки у фазі ремісії і нестійкої ремісії;
- хронічний гепатит зі збереженою або підвищеною секреторною активністю шлунку у фазі ремісії або нестійкої ремісії;
- хронічний гастрит з секреторною недостатністю у фазі ремісії;
- хронічний ентерит та ентероколіт у фазі стійкої або нестійкої ремісії;
- хронічні коліти у фазі ремісії;
- функціональні розлади (дискінезії) кишечника по гіпо- або гіпертонічному типу;
- хронічний холецистит (бактеріальний) у фазі ремісії;
- хронічний калькульозний холецистит;
- функціональні розлади (дискінезії) жовчних шляхів по гіпер- або атонічному типу;
- хронічний гепатит;
- стан після перенесеного вірусного гепатиту в неактивній фазі (через 1–2 місяці після зникнення жовтухи);
- хронічний панкреатит, латентний або рецидивуючий (в період між нападами), який розвинувся на фоні інших захворювань системи травлення;
- рефлюкс-езофагіт, больова і диспепсична форма легкого та середнього ступеню у фазі ремісії;
- захворювання оперованого шлунка: після операції внаслідок виразкової хвороби шлунка та дванадцятипалої кишки, в разі наявності демпінг-синдрому і гліпоглікемічного синдрому легкого та середнього ступенів, астеничного синдрому (гастриту культу), анастомозиту, синдрому привідної кишкової петлі, панкреатиту, гепатиту, холециститу, ентероколіту – не раніше, ніж через два місяці після операції;
- стан післяопераційних втручань на жовчних шляхах – не раніше 3–4 місяців після операції;

- цукровий діабет легкого та середнього ступенів.

Найбільш відомі курорти, де використовуються вуглекислі мінеральні води: *Поляна* (санаторії «Сонячне Закарпаття», «Поляна», «Квітка полонини»), *Шаян*.

Джерела *миш'яковистих мінеральних вод* мають в Україні вузьку локалізацію і виявлені в околицях с. Кваси Рахівського району Закарпатської області. На їх основі функціонує санаторій «Гірська Тиса», що має лише два аналоги у світі. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного різновиду становлять 422,0 м³/добу.

Медичними показаннями для лікування залізистими та миш'яковистими водами є:

- захворювання органів кровотворення, залізодефіцитних анемій різної етіології, в тому числі після радіаційних уражень;
- професійні захворювання, хронічні отруєння солями важких металів (свинець, мідь, олово та ін.);
- порушення обміну речовин – цукровий діабет, сечовий діатез;
- гемофілія легкого і середнього ступеню;
- лейкози;
- лімфолейкоз – хронічний, в період початкової стадії, стабільної і гематологічної компенсації;
- хронічний мієлолейкоз;
- еритремія;
- сублейкемічний мієлоз;
- лімфогранулематоз (хвороба Ходжкина) в початковій стадії захворювання.

Найбільш відомі курорти, де використовуються залізисті та миш'яковисті води: *Сойми*, *Шаян* (Закарпатська область), *Слов'яногірськ* (Донецька область).

Мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин (Нафтуса та типу Нафтуса (Збручанська, Новозбручанська)) поширені на території Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської

областей. Саме їм зобов'язаний своєю світовою славою курортнополіс Трускавець. На базі цих мінеральних вод розвивається курортне господарство *Сатанова, Східниці*, функціонують санаторії «Україна» (Хмельницька обл.), «Збруч» (Тернопільська обл.), їх експлуатаційні запаси – 894,2 м³/добу, але використовуються лише на 9 %.

Медичними показаннями для лікування мінеральними водами з підвищеним вмістом органічних речовин є: запальовальні процеси печінки та жовчовивідних шляхів у стадії ремісії; жовчнокам'яна хвороба без ускладнень, а також у післяопераційному періоді; порушення моторики жовчовивідних шляхів; запальовальні захворювання шлунково-кишкового тракту у фазі повної і нестійкої ремісії; залишкові явища хвороби Боткіна; хронічні запальовальні процеси нирок та сечовивідних шляхів без підвищення артеріального тиску; сечокам'яна хвороба, стани після оперативного та інструментального виділення каменів після 1,5–2 місяців; статеві порушення у чоловіків; порушення процесу обміну речовин (цукровий діабет, подагра).

Найбільш відомі курорти, де використовуються мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин, – Трускавець (Львівська область), Сатанів (Хмельницька область).

По території всіх областей України поширені джерела *мінеральних вод без вмісту специфічних компонентів*, різноманітні за своїм хімічним складом, із мінералізацією від 2 до 350 г/л. Води даного типу широко використовуються на курортах *Трускавець, Моршин, Миргород, Слов'янськ*, у санаторіях *Одеської групи курортів*, Криму тощо. До цього типу відносяться такі столові та лікувально-столові води, як Айвазовська, Феодосійська, Миргородська, Олеська, Солуки. Експлуатаційні запаси мінеральних вод даного типу становлять 48 % загальної кількості або 31074,2 м³/добу.

Медичними показаннями для лікування мінеральними водами без специфічних компонентів та властивостей є:

– хронічний гастрит з секреторною недостатністю та порушенням моторно-евакуаторної функції шлунка поза фазою загострення;

- функціональні захворювання шлунку з порушенням моторно-евакуаторної функції, але без проявів гастриту;
- хронічні коліти і ентероколіти різної етіології, крім стенозувальних, туберкульозних, виразкових, бактеріальних і паразитарних форм поза фазою загострення;
- функціональні захворювання кишечника з порушенням моторно-евакуаторної функції;
- хронічні захворювання печінки та жовчних шляхів різної етіології, гепатит, холецистит, ангіохоліт без нахилу до частих загострень, без явищ жовтухи та при нормальних СОЕ та лейкоцитозі;
- дискінезії жовчних шляхів та жовчного міхура;
- супутні захворювання органів опору та руху, периферійної нервової системи, гінекологічні. Найбільш відомі курорти, де використовуються мінеральні води без специфічних компонентів та властивостей – *Миргород* (Полтавська область), *Феодосія* (Крим).

Ресурси мінеральних грязей

До *природних лікувальних грязей* відносяться різні за генезисом утворення (переважно відклади боліт, озер, лиманів та морських заток), які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і являють собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями.

З 70 існуючих в Україні курортів загальнодержавного і місцевого значення, грязелікування застосовується на 19 з них (в т. ч. на 5 – бальнеогрязевого типу, на 11 – бальнеогрязевого кліматичного типу і на 3 – грязевого кліматичного типу). На цих курортах в 79 оздоровчих закладах для лікувальних цілей окрім мінеральних вод і клімату застосовуються пелоїди (мулові і торфові грязі) місцевих родовищ. На сьогодні грязелікування з успіхом застосовується на таких загальновідомих курортах, як *Куяльник*, *Саки*, *Євпаторія*, *Бердянськ*, *Кирилівка*, *Слов'янськ*, *Миргород* та ін.

Місцем утворення лікувальних грязей є різноманітні водоймища (моря, затоки, озера, стариці річок), болота, а також ділянки земної кори, в яких внаслідок тектонічних причин виникають зони виносу на поверхню подрібнених глинистих порід, підземних вод і газів, які обумовлюють утворення сопочних грязей. За генезисом, який відображає умови утворення і визначає головні особливості складу і властивості, лікувальні грязі поділяються на чотири генетичних типи:

- торфові;
- мулові сульфідні;
- сапропелеві;
- сопочні.

Торфові грязі – це болотні відклади, які складаються, переважно, з розкладених чи напіврозкладених рослинних залишків. Торфоутворення відбувається внаслідок накопичення залишків різних рослин, які схильні до переробки, здійснюваної численними мікроорганізмами в умовах надмірного зволоження і утрудненого доступу кисню.

Торфові поклади в Україні формуються, переважно, в лісовій і лісостеповій медико-географічних зонах. Серед найвідоміших родовищ – Немирівське, Кнеселівське, Шкловське, Великолюбінське, Нинівське, Моршинське (Львівська обл.), Війтівецьке (Вінницька область), Настасівське (Тернопільська обл.), Вичавки (Рівненська обл.) Черченське, Підпечеринське, Осмолодське (Івано-Франківська обл.), Журавицьке, Головненське, Малиновське, Берестечське (Волинська обл.), Зарічанське (Житомирська обл.), Малосорочинське, Семіреньки (Полтавська обл.), Березівське (Харківська обл.) і родовища Глибочицького, Сторожинецького, Вижнівського районів (Чернівецька обл.). Найбільшим серед цих родовищ вважається Моршинське, де запаси грязей становлять 239 тис. м³. Вони використовуються в курортах *Шкло*, *Моршин* (Львівська обл.), *Миргород* (Полтавська обл.), *Хмільник* (Вінницька обл.).

Основний показник, який обумовлює лікувальне застосування торфових

гязей, є ступінь його розпаду. Торфи зі ступенем розпаду 40% і вище з урахуванням інших вимог, які ставляться до них, відносяться до лікувальних.

Мулові сульфідні гязі здавна відомі своїми лікувальними властивостями в практиці гязелікування і мають широке застосування в Україні. Сульфідні гязі – це тонкодисперсні мулові відклади в основному солоних водоймищ, переважно мінерального складу, з вмістом невеликої кількості (до 10 % на суху речовину) органічних речовин і в різній ступені збагачених водорозчинними солями і сульфідами заліза. За зовнішнім виглядом мінеральні сульфідні гязі являють собою чорну або темно-сіру пластичну масу з запахом сірководню, яка в підігрітому (до 40 °С) стані може використовуватись в лікувальних цілях. За структурою вони, як і інші пелоїди, є доволі складним біо-фізико-хімічним комплексом, в який входять рідка (гязьовий розчин) і тверда (грубодисперсний кістяк і тонкодисперсний комплекс) фаза, насичена численними мікроорганізмами.

Морські сульфідні мулові гязі – це мулові відклади, які накопичуються на дні морських заток і характеризуються незначною концентрацією сульфідів, високим вмістом глинистих речовин, постійним іонним складом і середньою мінералізацією гязьового розчину, які близькі за своїм складом і мінералізацією до морських вод. Представниками цього підтипу мулових гязей є родовища пелоїдів Обіточної, Бердянської, Таганрозької (Маріупольської), Новоазовської, Ялтинської заток.

Приморські сульфідні мулові гязі – це мулові відклади приморських озер та заток, які повністю чи частково відмежувались від моря піщано-гравійними пересипами чи косами. За мінералізацією і іонним складом гязьового розчину приморські гязі, близькі до морських вод, які живлять їх, але в значному ступені залежать від гідролого-гідрохімічного режиму водоймища, ґрунтового та поверхневого стоку. До цього підтипу пелоїдів відносяться родовища мулових гязей цілої низки озер і лиманів Північного і Кримського Причорномор'я та Приазов'я (Куяльницький, Хаджибейський, Алібей, Шагани, (Одеська обл.) Будацький, Тілігульський, Березанський (Миколаївська обл.)

Бейкуський лимани, Сакське, Чокрацьке, Узунларське, Кояське, Велике, Тобечицьке озера і багато інших).

Материкові сульфідні мулові грязі – це донні відклади солоних континентальних озер. На Україні вони приурочені до озер-стариць, які розташовані в заплаві річок (оз. Гопри, оз. Солоний Лиман), і до суфוזійних озер, які утворилися внаслідок розчинення і вимивання поверхневими і ґрунтовими водами солей з порід (оз. Прокоф'євське).

Озерно-джерельні мулові грязі – це мулові відклади невеликих водоймищ різного походження, які живляться, переважно, за рахунок підземних мінеральних вод. Місцем формування відомих в Україні родовищ є карстові озера (оз. Сліпне, оз. Ріпне).

Сапропелеві грязі – це донні органо-мінеральні відклади з вмістом не менше 10% органічних речовин (на суху речовину), в основному, прісноводних об'єктів, які утворюються внаслідок розкладу флори і фауни водоймищ під впливом мікробної діяльності. Сапропелі відносяться до так званих «м'якодійних» лікувальних грязей. Великий відсоток органічних речовин, висока вологоємність, тонкий механічний склад і малий вміст водорозчинних солей обумовлюють високу теплоутримуючу здатність сапропелевих грязей і їх щадячу дію на організм хворого. Згідно з прийнятою класифікацією сапропелі розрізняються на низькозольні, середньозольні і високозольні, серед яких виділяються наступні різновиди: водоростеві, зоогенові, торфові і гумусові, глинисті і вапнякові. Розповсюдження сапропелевих грязей, які утворюються, переважно, в прісноводних водоймищах, підпорядковано зональності самих озер. Сапропелеві відклади мають найбільше розповсюдження в лісовій медико-географічній зоні (Шацькі озера). Поширені вони на Поліссі: с. Вільчани, Житомирської обл.; Микулинецьке родовище в Тернопільській обл.; озера Скорінь і Бурків у Любешівському, Ковпино і Оріхове в Ратнівському, Синове у Старовижівському, Туричанське в Турійському та Охотин у Ковельському районах Волинської обл. Розвідані запаси сапропелів лише на Волині становлять 61,2 млн. т. Треба відзначити, що сьогодні

сапропелеві грязі в Україні в санаторно-курортній чи клінічній практиці не застосовуються.

Сопочні грязі являють собою напіввідки глинисті відклади неоднорідного механічного складу, які утворюються внаслідок витискання на поверхню під тиском вуглеводневих газів та води подрібненого глинистого матеріалу у вигляді розрідженої маси. Вони містять в собі підвищену концентрацію мікроелементів і малу кількість органіки. В Україні сопочні грязі розповсюджені на Керченському півострові (Булганацькі сопки) і в санаторно-курортній практиці практично не застосовуються в зв'язку з практично необмеженими запасами в цьому регіоні сульфідних мулових грязей.

В якості бальнеологічних ресурсів все більше застосування знаходять *бентонітові глини*: санаторії Саків і Євпаторії використовують глини Кудрінського родовища.

В санаторно-профілактичних закладах широко застосовується *озокерит (гірський віск)*, який являє собою суміш високомолекулярних сполук вуглеводів, смол і асфальтенів. Колір від жовтого до чорного консистенція від пластичної до твердої. Утворюється шляхом випадання нафти при міграції в порох або тріщинах гірських порід. Більшість родовищ озокериту в Україні відкрито в Передкарпатті. Саме тут знаходяться найбільші у світі Бориславське (експлуатується з 1856 р.) і Трускавецьке родовища. На території Львівської області озокерит виявлено також у смт. Стара Сіль та с. Івана Франка.

Лікувальне значення мають *води Чорного та Азовського морів*. Ці води (особливо чорноморські) високо мінералізовані; вони складаються з більш як 60 хімічних елементів, у тому числі натрію, калію, магнію, кальцію, бром, бору, літію та ін. Сполуки цих елементів позитивно впливають на організм людини; морські ванни, як і повітря приморських районів, насичене парами морської води, мають лікувальне значення. Аналогічні сполуки та лікувальні властивості мають і *солоні озера України*: Солотвинські солоні озера, зокрема Кунігунда (Закарпатська обл.), Слов'янські солоні озера (озера Сліпне, Ріпне та Вейсове Донецька область), озеро Сиваш (Херсонська обл.), озеро Рожеве

(с. Григор'єва Херсонській обл.), де вода має рожевий колір, Солоне озеро в с. Щасливцеве на Арабатській стрільці (Херсонська обл.).

Спелеологічні природні лікувальні ресурси можливо визначити як ресурси печер і порожнин. Використання даних ресурсів в якості лікувальних почалося порівняно недавно. В лікуванні використовується мікроклімат карстових печер і соляних шахт. Його фізіологічна дія обумовлюється вдиханням помірно-прохолодного повітря, постійній відносній вологості повітря, температури, атмосферного тиску, вмістом аерозолів хлориду натрію (соляні шахти), відсутністю шкідливих примісей і мікроорганізмів, що сприяє вентиляції і обміну кисню в легенях, посиленню вологовіддачі з поверхні легень. Спелеотерапія показана хворим на хронічні неспецифічні хвороби легень, бронхіальну астму, алергію. В Україні в с. *Солотвино* (Закарпатська обл.) і м. *Соледар* (Донецька обл.) на основі соляних шахт діють спелеологічні санаторії.

Практично необмежені запаси, лікувальні цінності та унікальність названих курортних ресурсів дозволяє створити в Україні рекреаційно-оздоровчі центри світового значення.

ТЕМА 3 ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ І ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

Основні питання

- 3.1 Історико-культурні туристські ресурси: поняття і склад.
- 3.2 Характеристика основних складових історико-культурних ресурсів.
- 3.3 Історико-культурні об'єкти України включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.
- 3.4 Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича».
- 3.5 Музеї України.
- 3.6 Національний конкурс «7 чудес України»

3.1 Історико-культурні туристські ресурси: поняття і склад

Історико-культурні туристські ресурси – це історичні особливості, об'єкти і явища матеріальної і духовної культури, які були створені в процесі історичного розвитку і створюються в сучасних умовах, певної території і можуть бути використані для задоволення духовних, пізнавальних і інтелектуальних рекреаційних потреб.

Серед культурно-історичних об'єктів провідна роль належить пам'ятникам історії й культури, які відрізняються найбільшою привабливістю й на цій основі служать головним засобом задоволення культурно-пізнавальних потреб. Наукова класифікація пам'ятників, відбиває сформований порядок і форми державного обліку цього виду ресурсів, потреби практики й має на увазі специфіку кожного виду. Залежно від їхніх основних ознак пам'ятники історії й культури підрозділяються на п'ять основних видів: історії, археології, містобудування й архітектури, мистецтва, документальні пам'ятники. Розглянемо найбільш типові об'єкти по кожному виду пам'ятників. Так, до *пам'ятників історії* можуть бути віднесені будівлі/споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства й держави, революційним рухом, визвольним рухом,

війнами, а також з розвитком науки й техніки, культури й побуту народу, з життям видатних політичних, державних діячів, народних героїв, діячів науки, літератури й мистецтва.

Пам'ятники археології – це городища, кургани древніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, древні місця поховань, кам'яні статуї, наскальні зображення, стародавні предмети, ділянки історико-культурного шару древніх населених пунктів.

Найбільш характерні для *пам'ятників містобудування й архітектури* наступні об'єкти: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки древнього планування й забудови міст і інших населених пунктів, спорудження цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними добутки монументального та садово-паркового мистецтва.

До *пам'ятників мистецтва* належать добутки монументального, образотворчого, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятники – це акти органів державної влади й органів державного керування інші письмові й графічні документи, кінофотодокументи й звукозаписи, а, також древні й інші рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкі друковані видання.

Класифікувати історико-культурні ресурси за ознакою рухомості можливо по двом групам – *нерухомі й рухомі*. Першу групу становлять пам'ятники історії, містобудування й архітектури, археології й монументального мистецтва й інші спорудження, у тому числі й ті пам'ятники мистецтва, які становлять невід'ємну частину архітектури. З позицій пізнавально-культурної рекреації важлива та обставина, що об'єкти цієї групи являють собою самостійні одиночні або групові утворення.

До другої групи належать пам'ятники мистецтва, археологічні знахідки, мінералогічні, ботанічні й зоологічні колекції, документальні пам'ятники й інші речі, предмети й документи, які можна легко переміщати. Споживання рекреаційних ресурсів цієї групи пов'язане з відвідуванням музеїв, бібліотек і архівів, де вони звичайно концентруються.

Окрім вище розглянутих видів історико-культурних ресурсів виділяють категорії подієвих ресурсів, етнографічних ресурсів, біографо-соціальних ресурсів.

Так, категорія *подієвих ресурсів* стала виділятися порівняно недавно, поряд з формуванням цього спеціалізованого виду туризму, зростанням кількості різного роду культурних подій, які мають ярко виражений рекреаційний – пізнавальний, розважальний, відпочинковий характер. Тому ця категорія ресурсів ще є недостатньо дослідженою і розвиненою. В загальному сенсі до подієвих ресурсів відносять масові заходи культурно-розважального характеру, наприклад, карнавали, конкурси, фестивалі, ралі, виступи відомих музичних і театральних колективів, святкування різноманітних свят, наприклад, Дні міст, ярмарки і таке інше.

Етнографічні ресурси – традиційна складова історико-культурного потенціалу, проте останнім часом стала відігравати більш важливу роль, внаслідок підвищення національної свідомості суспільства, введення спеціалізованих освітніх програм в загальноосвітніх навчальних закладах. До етнографічних ресурсів, як вже відзначалося вище, входять різноманітні групи ресурсів, які в цілому утворюють єдину тканину неповторної самотності і національного колориту. До числа таких ресурсів відносять – традиції, обряди, свята, народні промисли, національну кухню, традиційні житла, одяг, танці й ін.

Біографо-соціальні ресурси – специфічна складова історико-культурних ресурсів (категорії пам'ятники історії), яка об'єднує об'єкти та місцевості пов'язані з певним життєвим циклом (епізодом) тієї чи іншої видатної особи (народження, діяльність, перебування, смерть (загибель), поховання).

До історико-культурних рекреаційних ресурсів також слід віднести і культурні установи, які задовольняють відповідні рекреаційні потреби як місцевих рекреантів так і туристів: музеї, картинні галереї, виставкові зали, театри, кіно-концертні зали, філармонії, планетарії цирки та ін.

3.2 Характеристика основних складових

історико-культурних ресурсів

Історико-культурні ресурси України є важливою (а для окремих регіонів – основною) складовою туристського потенціалу. Вони відзначаються великою різноманітністю і включають археологічні та історичні знахідки, середньовічні фортифікаційні споруди і печерні міста, культові об'єкти різної конфесійної належності, палацові ансамблі, місця історичних подій, а також специфічні локальні особливості культури і побуту різних етнічних груп українців та інших народів, що населяють територію країни.

Найважливішою, складовою історико-культурної спадщини є пам'ятки архітектури і містобудування. В Україні на державному обліку перебуває близько 15,7 тис. архітектурно-історичних пам'яток. Значно чисельнішою є група унікальних пам'яток, виявлених порівняно недавно, їх хронологічний діапазон надзвичайно широкий: від античних давньогрецьких полісів Північного Причорномор'я і давньоруських архітектурних споруд Києва, Чернігова, Овруча до творів класицизму і модернізму XIX–XX століть. На базі найбільш значимих пам'яток створено 47 історико-архітектурних та історико-культурних заповідників і музеїв: серед них статус національних мають *«Давній Галич»*, *«Кам'янець»*, *«Києво-Печерська Лавра»*, *«Могила Т.Г. Шевченка»*, *«Переяслав»*, *«Софія Київська»*, *«Чернігів Стародавній»*, *«Чигирин»*, *«Херсонес Таврійський»*, *«Хортиця»*; загальнодержавних – *«Гетьманська столиця» в Батурині*, *«Одеський замок»*, *«Підгорецький замок»*, *«Стара Одеса»*, *«Старий Крим»*, *«Стародавній Київ»*. Заповідники і музеї такого профілю функціонують також в Алупці, Бахчисараї, Вишгороді, Глухові, Дубно, Жовкві, Качанівці, Керчі, Луцьку, Новгород-Сіверському, Острозі, Путивлі, Святогірську та ін.

Всього в Україні 39 історичних міст, вік яких перевищує тисячу років, а понад 500 міст і містечок мають 900-річну історію. Налічується також 1 399 міст і селищ та близько 8 тисяч сіл, які мають цінну історико-культурну спадщину. Список історичних міст України включає 371 населений пункт, у

яких історико-культурна спадщина збереглася в найбільш сконцентрованому вигляді.

Найдавніші в Україні пам'ятки архітектури і містобудування зосереджені в Північному Причорномор'ї. Це давньогрецькі поліси Херсонес (Севастополь), Пантікапей (Керч), Ольвія (Очаків), Керкінітида (Євпаторія), Тіра (Білгород-Дністровський), Неаполь Скіфський (Сімферополь) та ін. В Криму, в Бахчисарайському районі, виявлені також найдавніші з відомих печерних міст – Ескі-Кермен (V–VI), Мангуп-Кале (VI–XV), Чуфут-Кале (X–XVIII) і Успенський печерний монастир (VII–XIX). Серед подібного роду пам'яток представляють інтерес ранньослов'янські печерні храми в с. Міжгір'я Тернопільщині («Святиня язичницька») та в с. Бокота на Хмельниччині.

Архітектурна спадщина періоду Київської Русі (IX–XIII) в її первісному вигляді збереглася лише частково. Це Софійський собор, Золоті ворота, церква Спаса на Берестові, Успенський собор і Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській Лаврі, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Михайлівський Золотоверхий монастир, церкви Богородиці Пирогощі та Кирилівська в Києві, Спаський собор, Борисоглібський собор, Іллінська церква, Єлецький Успенський монастир, П'ятницька церква в Чернігові, церква Василя в Овручі, Спасо-Преображенський собор у Новгород-Сіверському, Юріївська (Успенська) церква в Каневі, Успенський собор у Володимир-Волинському, церква Св. Пантелеймона в с. Шевченкове Івано-Франківської області, церква Св. Миколи у Львові, «Горянська ротонда» в Ужгороді, церква Іоанна Предтечі в Керчі та ін.

Серед найкращих зразків дерев'яного зодчества, яких особливо багато на Поліссі і в Карпатах - церкви Св. Дмитрія (XV, с. Гішин Волинської обл.), Св. Параскеви (XV–XVIII, с. Олександрівка, Закарпатської обл.), Спасо-Преображенська (XVI, с. Нуйно Волинської обл.), Вознесіння Господнього «Струківська» (XVI, смт. Ясиня Закарпатської обл.), Благовіщення Богородиці (XVI, Коломия Івано-Франківської обл.), Миколаївська (XVII, с. Гусний Закарпатської обл.), Св. Михайла (XVII, с. Ісаїв

Львівської обл.), Св. Юра (XVII, Дрогобич), Різдва Богородиці (XVII–XVIII, с. Жубровичі Житомирської обл.), Хрестовоздвиженська (XVIII, Кам'янець-Подільський), Св. Миколи (XVIII, Вінниця), Троїцький собор (XVIII, Новомосковськ; найбільша дерев'яна сакральна споруда в Україні), Троїцька (XVIII, с. Троковичі Житомирської обл.), Св. Миколи (XVIII, с. Данилове Закарпатської обл.), Троїцька (XVIII, с. Бушеве Київської обл.), Св. Юрія (XVIII, с. Батетичі Львівської обл.), Св. Трійці (XVIII, с. Коротичі Рівненської обл.), Св. Трійці (XVIII, смт. Степань Рівненської обл.), Вознесіння Господнього (XVIII, Чортків Тернопільської обл.), Пресвятої Богородиці (XVIII, Берислав Херсонської обл.), Св. Іоанна Сучавського (XVIII, с. Виженка Чернівецької обл.), Різдва Богородиці (XIX, с. Матків Львівської обл.), Воздвиження Чесного Хреста (XIX, с. Опірець Львівської обл.), Св. Іллі (XIX, с. Шепіт Чернівецької обл.) та ін.

Серед кам'яних культових споруд виділяються церкви: Різдва Христового (XIII–XIV, Галич), Різдва Богородиці (XIV–XV, Рогатин Івано-Франківської обл.), Миколаївська (XV–XVII, Юлія Одеської обл.), Миколаївська (XVI, Олевськ), Успенська (XVI, с. Крилос Івано-Франківської обл.), Воздвиження (XVI, Дрогобич Львівської обл.), Воздвиженська (XVI, Тернопіль), Успенська (ансамбль XVI–XVII, Львів), Іллінська (XVII, Суботів), Михайлівська (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Успіння Богородиці (XVII, с. Низкиничі Волинської обл.), Іллінська (XVII, Київ), Миколи Притиска (XVII, Київ), Спасо-Преображенська (XVIII, Великі Сорочинці Полтавської обл.), Св. Іллі (XVIII, Новомиргород Полтавської обл.), Андріївська (XVIII, Київ), Покрова Богородиці (XVIII, Київ), Миколаївська з дзвіницею (XVIII–XIX, Диканька), Запорізька (XVIII, Берислав), Греко-Софіївська (XVIII, Херсон), Воскресіння Христового (XVIII, Суми), Троїцька (XIX, Приморськ), Трьох-Анастасіївська (XIX, Глухів Сумської обл.), Воскресіння (XIX, Форос, АР Крим), Свято-Миколаївська (XIX, Миколаїв), Покрова Богородиці (XX, с. Пархомівка Київської обл.), церква-меморіал «Козацькі могили» (XX, с. Пляшева Рівненської обл.);

Собори: Різдва Богородиці (XIV–XV, Козелець), Вірменський (XIV–XX, Львів), Латинський кафедральний собор Вознесіння Пресвятої Діви Марії (XIV–XVIII, Львів), Миколаївський (XVII, Ніжин Чернігівської обл.), Вознесенський (XVII, Переяслав-Хмельницький Київської обл.), Велика Лаврська дзвіниця (XVII, Київ), Троїцький (XVII, Чернігів), Покровський (XVII, Харків), Спасо-Преображенський (XVII, Ізюм Харківської обл.), Преображенський (XVIII, Дніпропетровськ), Св. Антонія і Феодосія (XVIII, Васильків Київської обл.), Троїцький (XVIII, Новомосковськ Дніпропетровської обл.), Св. Юра (XVIII, Львів), Святодухівський (XVIII, Ромни Сумської обл.), Покровський (XVIII, Київ), Різдва Богородиці (XVIII, Козелець), Володимирський (XIX, Київ), Свято-Пантелеймонівський (XIX, Одеса), Св. Варвари (XIX, Бердичів Житомирської обл.), Спасо-Преображенський (XIX, Житомир), Покрова Богородиці (XIX, Ізмаїл Одеської обл.), Св. Володимира (XIX–XX, Севастополь), Миколаївський кафедральний (XX, Чернівці);

Костели: Св. Варфоломія (XI–XVII, Дрогобич Львівської обл.), Св. Єлизавети (XIV–XV, Хуст Закарпатської обл.), Домініканський (XV–XVIII, Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.), Пресвятої Діви Марії, колегіата (XVII–XVIII, Івано-Франківськ), єзуїтів (XVII, Луцьк), єзуїтів (XVII, Львів), Св. Лаврентія (XVII, Жовква Львівської обл.), бернардинців (XVIII, Луцьк), Домініканський (XVIII, Тернопіль), Миколаївський (XVIII, Мукачеве Закарпатської обл.), Миколаївський (XIX, Київ), Св. Олександра (XIX, Київ);

Монастирі і лаври – Сурб-Хач (вірменський) (XIV–XVIII, Старий Крим), Унівський монастир-фортеця (XIV–XVIII, с. Унів Львівської обл.), Домініканський (XIV–XVIII, Львів), Троїцький (XV, с. Тригір'я Житомирської обл.), Святогірський (Успенський) монастир-фортеця (XV, с. Зимне Волинської обл.), Почаївська Свято-Успенська лавра (XVI–XVIII, Тернопільської обл.), Троїцький монастир-фортеця (XVI–XVIII, с. Межиріч Рівненської обл.), Мовчанський (XVI–XIX, Путивль Сумської обл.), Густинський (XVII, Чернігівська область), Манявський скит (XVIII, с. Манява Івано-Франківської обл.), Бернардинський (XVII, Львів), Мгарський

(XVII-XVIII, Полтавська область), Хрестовоздвиженський (XVII-XVIII, Полтава), Святогірська Успенська лавра (XVII-XIX, Святогірськ Донецької обл.), Флорівський (XVII-XIX, Київ), Крехівський (XVII-XX, Львівська обл.), Бернардинський (XVIII-XIX, Луцьк);

Караїмські кенаси в Києві та Євпаторії; мечеті в Євпаторії (Джума-Джамі), Феодосії, Сімферополі; синагоги в Києві, Сатанові, Луцьку, Чернівцях, Гусятині, Умані, Дрогобичі (найбільша хоральна); кірхи в Києві, Луцьку та ін.

Серед фортифікаційних споруд, що збереглися на території України слід відзначити Генуезькі фортеці в Судаку і Феодосії (XIV-XV), фортеці і оборонні замки в Кам'янець-Подільському (XI-XVIII), Кременці (XII-XIV), Білгород-Дністровському (XIII-XV), Ужгороді (XIII-XVI), Луцьку (XIII-XV), с. Невицьке Закарпатської обл. (XIII-XVII), Мукачевому (XIV-XVII), Бучачі (XIV-XVII), Острозі Рівненської обл. (XIV-XVI), Сутківцях (XIV-XVII), Свіржі (XVI-XVII), Дубно (XV-XVII), Корці (XV-XVIII), Меджибожі (XV-XVIII), Жовкві (XVI), Бережанах Тернопільської обл. (XVI), Скалі-Подільській (XVI), Олесько (XVI-XVII), Збаражі Тернопільської обл. (XVII), Києві (XVII-XIX), Кіровограді та Керчі (обидві XVIII) та ін. Територіально фортифікаційні споруди сконцентровані в Тернопільській, Львівській, Рівненській областях, тим часом у Лівобережній Україні вони взагалі не збереглися.

Серед світських споруд вирізняються своєю архітектурою Бахчисарайський ханський палац (XVI-XVIII), палац Вишневецьких (XVII-XVIII, Тернопільська обл.), будинок полкової канцелярії (XVII-XX, Чернігів), Марійський палац (XVIII, Київ), Олександрійський палац (XVIII, Луганська обл.), палац Кирила Розумовського (XVIII-XIX, Батурин Чернігівської обл.), палац Г. Потьомкіна (XVIII, Дніпропетровськ), палац Потоцьких (XIX-XX, Львів), палац Комарів-Чихачових (XIX, Муровані Курилівці Вінницької обл.), садиба Тарнавського (XIX, Качанівка Чернігівської обл.), 17 палаців цукропромисловців В.Ф. Симиренка, Б.І. Ханенка, Терещенків, Бродських, М.Р. Закса та ін. у Києві (XIX-XX), палац Воронцова (XIX, Одеса),

дача «Ластівчине гніздо» (XX, Місхор), палацові комплекси в Підгірцях Львівської обл. (XVII), Тульчині (XVIII), Алупці (XIX), Масандрі (XIX), Шарівці (XIX), Кореїзі (XIX), Лівадії (XX), а також поміщицькі маєтки – переважно в лісостеповій частині України; університет (колишня резиденція митрополита Буковини і Далмації) (XVIII, Чернівці), Червоний корпус національного університету імені Тараса Шевченка (XIX, Київ), Львівський університет (будинок Головного крайового сейму) (XIX), ліцей князя І. Безбородька (XIX, Ніжин Чернігівської обл.); театри опери і балету в Одесі (XIX), Львові (XIX), Києві (XX), Донецьку (XX); контрактний дім (XIX, Київ), нова біржа (XIX, Одеса), будинок губернського земства (XX, Полтава), будинок Державного банку (XX, Київ), «Будинок з химерами» (XX, Київ), палац Праці (XX, Дніпропетровськ), будинок художника (XX, Луцьк); залізничні вокзали Києва, Чернівців, Жмеринки, Львова, Дніпропетровська; Дніпрогес (Запоріжжя); астрономічна обсерваторія (XIX, Миколаїв) та ін.

Історико-художню цінність мають архітектурні ансамблі Хрещатика і Подолу (Київ), Круглої площі (Полтава), Приморського бульвару і Думської площі (Одеса), площі Свободи (Харків), площі Ринок (Львів), міської ратуші (Івано-Франківськ) та ін.

Пам'ятки архітектури і містобудування різних історичних епох і стильових напрямів споруджені за проектами вітчизняних (О. Вербицький, Горголевський, І. Григорович-Барський, А. Гун, В. та О. Беретті, О. Бернардацці, Я. де Вітт, В. Заболотний, Ю. Захарович, С. Ковнір, О. Красносельський, П. Красовський, В. Кричевський, Л. Косовський, І. Левинський, А. Меленський, Б. Меретин, В. Ніколаєв, Я. Погребняк, О. Яновський, В. Ярославський) і зарубіжних (П. Барбон, О. Бекетов, Ф. Боффо, Дж. Бріано, Е. Блор, Г. Гельнер, Й. Главка, К. Ешліман, Петро Італієць, Камерон, Дж. Кваренгі, Лакруа, Ф. Растреллі, Коджа Сінан, Г. Торрічеллі, С. Фесінгер, В. Честе, Й.-Г. Шедель, А. Шервуд, О. Щусєв) архітекторів.

Візантійський стиль представлений церквою Іоанна Предтечі в Керчі, Десятинною церквою в Києві (не збереглася), кафедрою Спаса в Чернігові,

церквою в Овручі Житомирської обл. Інтерпретацією візантійського стилю з відчутним впливом готики можна вважати церкви Галича, Межиріччя, Львова. Псевдовізантійсько-руський стиль, поширений у II половині XIX ст., характерний для культових споруд Житомира, Дніпропетровська, Харкова, Володимирського собору в Києві.

Романський вплив прочитується в архітектурі фортець Білгород-Дністровського, Судака, Кам'янець-Подільського, Хотина. Готичний стиль, сприйнятий архітектурою Західної України в кінці XIV ст., визначає образ костелів Кам'янець-Подільського, Львова, Берегового Закарпатської обл., Скала-Подільської, замків Острога, Луцька, Кременця, Меджибожа. Воронцовський палац в Алуці та палац в Шарівці збудовано в неоготичному стилі.

На заході України збереглися і зразки ренесансної архітектури: «Чорна кам'яниця», будинок і вежа Корнякта, Братська (Успенська) церква, каплиці Боїмів та Кампіанів у Львові, костел у Густині Тернопільської обл., Успенська церква у Крилосі, палац у Підгірцях. Вплив художніх ідей італійського ренесансу простежується в архітектурі Білого палацу в Лівадії. Належність до стилю бароко є очевидною в архітектурі П'ятницької церкви, собору Св. Юра, Бернардинського костелу у Львові, а також церкви гетьмана Б.Хмельницького в Суботові. Розквіт українського (або козацького) бароко припадає на XVII-XVIII ст., а його центр знову зміщується в Наддніпрянщину. Під впливом цього стилю споруджуються нові і перебудовуються давні культові споруди: Софійський собор, Михайлівська церква у Видубицькому монастирі, Михайлівський собор, церкви Спаса на Берестові, Троїцька, Набережно-Микільська, Покровська, а також Георгіївський собор, Марійський палац у Києві. Яскравим зразком архітектури бароко є церкви, костели, синагоги у Львові, Харкові, Ужгороді, Ромнах (Сумська обл.), Чернігові, Батурині (Чернігівська обл.), Ізюмі (Харківська обл.), Сумах, Ніжині, Прилуках (Чернігівська обл.), Шаргороді (Вінницька обл.), Охтирці (Сумська обл.) та інших містах. Стиль рококо простежується в архітектурі Андріївської

церкви, дзвіниць Михайлівського та Софійського соборів у Києві, собору Св. Юра у Львові, головної церкви Почаївської Лаври, собору у м. Козелець, Домініканського костелу у м. Тернопіль та ін.

Класичний стиль (кінець XVIII-XIX ст.) характерний переважно для світських споруд. До нього належать численні палаци, ратуші, адміністративні будинки Києва, Полтави, Харкова, Львова, Одеси, Чернівців, Чернігова, Херсона, Яготина (Київської обл.), Глухова (Сумської обл.), Батурина (Чернігівської обл.). Серед культових споруд кращими зразками цього стилю є собори Одеси, Херсона, Кременчука (Полтавської обл.), Чернівців, а також Аскольдова могила і церква Різдва на Подолі в Києві. Віденський неоренесанс є еклектичним стильовим напрямом, виявленим в архітектурі театральних будівель Києва, Одеси та Львова. Представлені також провідні стилі XX ст.: модерн (будинок губернського земства в Полтаві, Бессарабський критий ринок у Києві), конструктивізм (будинок Держпрому в Харкові) та ін.

Серед археологічних пам'яток заслуговують на увагу стоянки давньої людини та городища: Трипілья (Київська обл.), Королево (Закарпатська обл.), - найстаріше з відомих у Європі поселень (500-150 тис. р. до н. е.), Каїк-Коба (АР Крим), Добраничівка (Київська обл.), Більськ (Полтавська обл.), Івахнівці (Хмельницька обл.), Мезин (Чернігівська обл.), а також античні кургани – Товста могила та Чортомлик (Дніпропетровська обл.), П'ятихатиха (Київська обл.), Солоха і Гайманова могила (Запорізька обл.), Лита могила (Кіровоградська обл.), Царський та Золотий кургани (АР Крим), Змієві вали та укріплені ранньофеодальні городища (Путивль, Вишгород, Володимир, Белз, Пліснесько, Звенигород, Василев та ін.).

Історичні пам'ятки пов'язані з визначними подіями в історії України. Так, перша літописна згадка назви «Україна» відноситься до Переяслав-Хмельницького. Острів Хортиця є місцем заснування, а острів Томаківка (Дніпропетровська обл.) – розташування Запорізької Січі. Першою в Україні вищою школою є Острозька академія (Рівненська обл.). Перша друкарня з гражданським шрифтом заснована в Кіровограді. Місця знаменних в історії

України битв – Жовті Води, Берестечко, Корсунь-Шевченківський, Батіг, Пилявці, Полтава, Ізмаїл, Севастополь, Крути, Одеса, Керч, Київ, Петрівці. Трагічні сторінки в історії українського народу пов'язані з Переяславом, Батурином, Коднею, Мельниками («Холодний яр»), Великими Сорочинцями, Биковнею, Базаром, Бабиным Яром (Київ), Кортелісами, Чорнобилем.

Історико-культурні ресурси, пов'язані з певними історичними подіями, найбільш чисельними є у Львівській, Одеській, Київській, Івано-Франківській областях та АР Крим.

Перші в Україні музеї були відкриті в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825) і при Київському університеті (1835). За даними довідника «Музеї України», сьогодні в країні функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних. Значна кількість музеїв зосереджена в Києві, Львові, Кам'янець-Подільському, Чернігові, Одесі, Переяслав-Хмельницькому. Багато музейних установ у Черкаській, Чернігівській, Вінницькій, Донецькій областях та АР Крим. Кожне, навіть невелике, містечко і чимало сіл України мають свої краєзнавчі музеї, експонати яких присвячені місцевій історії. Всього на громадських засадах функціонує близько 7 тис. музеїв.

Своєю специфікою відрізняються музеї: історії соляних копалень (Солотвино Закарпатської обл.), писанки (Коломия Івано-Франківської обл.), лісу і сплаву (НПП «Синевір» Закарпатської обл.), авіації і космосу (Житомир і Полтава), діаспори (Чернівці), мініатюрної книги (Горлівка Донецької обл.), рідкісної книги (Ніжин Чернігівської обл.), порцеляни (Баранівка Житомирської обл.), історичних коштовностей, гетьманства та однієї вулиці (Київ), ткацтва (с. Обуховичі Київської обл.), вишиваних ікон та образів і аптека-музей «Під чорним орлом» (Львів), партизанської слави (в катакомбах с. Нерубайське Одеської обл.), цукру (с. Чорномик Вінницької обл.), бджільництва (Гадяч Полтавської обл.) та ін. Картинні галереї, що володіють цінними колекціями творів українських і зарубіжних художників, створено в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Феодосії, Луцьку, Воловці (народних майстрів)

та інших містах. Експозиції меморіальних музеїв та приватні колекції містять особисті речі і твори Й.С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Брюллова, Д. Веласкеса, А. Вівальді, М. Врубеля, Ф. Гойї, І. Гьоте, М. Караваджо, Р. Кента, І. Крамського, Ж. де Латура, І. Левітана, Я. Матейка, В.А. Моцарта, В. Перова, Н. Паганіні, О. Пушкіна, Х. Рібери, П.П. Рубенса, Я. Станіславського, В. Сурікова, В. Тіціана, К. Фаберже, П. Чайковського, А. Чехова, І. Шишкіна, Ф. Шопена та ін.

Серед туристичних ресурсів важливу роль відіграють місця, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, де створено меморіальні музеї-садиби: Т. Шевченка у с. Моринці Черкаської обл., Лесі Українки у м. Новоград-Волинський Житомирської обл. та с. Колодяжне Волинської обл., І. Франка у с. Нагуєвичі Львівської обл., І. Карпенка-Карого у с. Миколаївка (Хутір «Надія») Кіровоградської обл., К. Білокур – с. Богданівка Київської обл., О. Довженка у м. Сосниця Чернігівської обл., Г. Сковороди у с. Чорнухи Полтавської обл. та с. Сковородинівка Харківської обл., І. Котляревського та Панаса Мирного у м. Полтава, М. Гоголя – с. Гоголеве Полтавської обл., В. Даля – м. Луганськ, М. Пирогова – м. Вінниця, М. Коцюбинського у м. Чернігів, О. Кобилянської та Ю. Федьковича у м. Чернівці, А. Чехова у м. Ялта та м. Суми, І. Айвазовського у м. Феодосія. В Україні функціонує понад 50 літературно-меморіальних музеїв вітчизняних і зарубіжних письменників. Важливим біосоціальним ресурсом є місця народження видатних людей. Найбільш насичені ресурсами даного типу є м. Київ, а також Київська, Львівська, Полтавська, Черкаська, Чернігівська області, АР Крим.

Регіональні особливості культури і побуту, народні пісні і танці, святкові гуляння (Різдво, Масляна, Івана Купала, весільний обряд і т. ін.) також виступають вагомим туристичним ресурсом. В Україні виділяють такі етнографічні області: Волинь, Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Полісся, Середня Наддніпрянщини, Сіверщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донщина, Таврія, Новоросія. Серед основних осередків традиційної культури слід назвати Коломию, Косів, Рахів (гуцульські ремесла і народне мистецтво),

Космач (писанкарство), Кролевець (художнє ткацтво), Боромля (лозові меблі), Петриківка (художній розпис), Вашківці (музей майстра української народної творчості Г. Тараса), Дігтярі та Решетилівка (килимарство, вишивка), Опішня (гончарство), Сорочинці (традиційний ярмарковий центр). В окремих регіонах можна познайомитися з обрядами, звичаями, кухнею інших народів, що населяють Україну: кримських татар (АР Крим), болгар (Одещина), євреїв (Одещина, Київщина, Житомирщина), молдаван (Буковина, Одещина), румун (Закарпаття, Буковина), угорців, словаків (Закарпаття), поляків (Житомирщина, Львівщина), греків (Донеччина) та ін.

Етнографічним особливостям регіонів України присвячені експозиції музеїв архітектури і побуту під відкритим небом, що функціонують у Львові (найстаріший), Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Києві, Чернівцях, Галичі, Черкасах, Корсунь-Шевченківському, Луцьку, Краснограді, Дніпропетровську, Коломиї, Сарнах. Своєрідними музеями під відкритим небом можна вважати чимало сіл Закарпаття, Буковини, Поділля, Полісся, а також експериментальне село Шляхова Вінницької області – переможець міжнародної виставки 1967 року в Монреалі (Канада).

В Україні налічується близько 53,6 тис. історико-культурних пам'яток, з яких 12 тис. становлять інтерес як туристсько-екскурсійні об'єкти, хоча в туризмі задіяно менше 5,5 тис. (за деякими джерелами – 8 тис.).

Найповніший та актуальний перелік музейних закладів усіх форм власності та підпорядкування створений Управлінням музейної справи та культурних цінностей Мінкультури України знаходиться за наступним посиланням http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245062916, Він містить понад 2515 закладів з адресами, телефонами та посиланнями на веб сторінки.

Загалом за насиченістю, різноманітністю історико-культурних ресурсів і перспективами їх залучення до рекреаційної сфери області України можна поділити на такі типи:

з високим потенціалом – м. Київ; Львівська, Хмельницька, Закарпатська

обл., АР Крим, Івано-Франківська, Черкаська, Київська обл.;

із середнім потенціалом – Чернівецька, Донецька, Чернігівська, Вінницька, Харківська, Одеська, Тернопільська, Полтавська, Житомирська обл.;

із низьким потенціалом – Сумська, Запорізька, Дніпропетровська, Луганська, Херсонська, Миколаївська, Рівненська, Кіровоградська, Волинська обл.

3.3 Історико-культурні об'єкти України включені до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО

До Списку Всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) з України входять:

Культурні:

1. *«Собор Св. Софії, Києво-Печерська Лавра та прилеглі монастирські споруди»* (з 1990 року, Київська обл.).

2. *«Ансамбль історичного центру міста Львів»* (з 1998 року, Львівська обл.).

3. Транскордонний (10 країн) об'єкт науково-культурної спадщини *«Дуга Струве»* (геодезичні пункти Баранівка, Катеринівка, Старонекрасівка, Фельштин, 2007 р., Хмельницька, Одеська обл.).

4. *«Резиденція Далматинських та Буковинських митрополитів»* (зараз – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) (з 2011 року, Чернівецька обл.).

5. *«Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора»* (з 2013 року, м. Севастопіль, АР Крим).

6. *«Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі»*, спільна українсько-польська номінація (з 2013р.).

7. Природний об'єкт: *«Букові праліси Карпат та древні букові ліси Німеччини»* (з 2011 року).

Біосферні заповідники – *«Чорноморський»*, *«Асканія-Нова»*,

«Карпатський», «Дунайський», «Шацький», «Деснянський», «Розточчя» та транскордонні заповідники «Дельта Дунаю» і «Східні Карпати» включено до Всесвітньої мережі резерватів ЮНЕСКО.

До репрезентативного списку нематеріальної спадщини людства входить «Петриківський розпис – українське декоративно-орнаментальне малярство XIX–XXI ст.».

Козацькі пісні Дніпропетровщини, або «козацькі пісні» – явище виконання степових пісенних творів (українських козацьких пісень) у Дніпропетровській області, внесене до Списку нематеріальної культурної спадщини, що потребує негайної охорони (у 2016 році).

Дамо коротку характеристику кожному з об'єктів.

**«Собор Св. Софії, Києво-Печерська Лавра та
прилеглі монастирські споруди» (з 1990 року, Київська обл.)**

Собор святої Софії, Софія Київська або Софійський Собор (є лише однією зі споруд які входять до складу заповідника «Софія Київська» – це чудової краси ансамбль пам'яток українського зодчества XI–XVIII століть, який формує архітектурний образ Верхнього Києва.

До його складу входять: Софійський собор, дзвіниці собору, будинок митрополита, трапезна (тепла Софія), бурса, брама Заборовського, південна башта, братський корпус, хлібня, Софійський собор

Найціннішою спорудою заповідника є Софійський собор – всесвітньовідома пам'ятка архітектури і монументального живопису XI століття.

Собор Св. Софії, зберіг давню архітектуру та найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст. Це пам'ятка світового значення, яка 1990 р. занесена ЮНЕСКО до Списку всесвітньої спадщини. Її унікальний за своєю стародавністю, оригінальністю, повнотою та цілісністю монументальний ансамбль доніс до нас живий дух епохи розквіту Київської Русі.

Собор, як головний храм держави, відігравав роль не тільки духовного, а й політичного та культурного центру. Під склепінням Св. Софії відбувалися

урочисті «посадження» на великокняжий престол, церковні собори, прийоми послів, затвердження політичних угод. При соборі велося літописання і були створені перші відомі на Русі бібліотека та школи.

Храм був закладений Ярославом Мудрим. Його будівництво велося в 20-30-і роки XI століття. Храм присвячено Софії – Премудрості Божій. Це одна з найскладніших абстрактних категорій християнського богослів'я, що має багато тлумачень. За апостолом Павлом, Софії символічно відповідає іпостась Христа – втіленого Слова Божого. Собор відрізняють грандіозні розміри та надзвичайно ускладнена структура. Загальна ширина храму – 54,6 м, довжина – 41,7 м, висота до зеніту центральної бані – 28,6 м. Загально кажучи, інтер'єр Софії відтворює середньовічну модель Всесвіту, а зовнішній вигляд – образ Граду Божого – Небесного Єрусалим.

За свою багатовікову історію собор пережив навали ворогів, пограбування, часткові руйнування, ремонти і перебудови.

До сьогодні в одній церкві збереглися і крізь віки до нас дійшли 260 кв. метрів мозаїк та 3 тисячі кв. метрів фресок 11 сторіччя. Біля кожної мозаїчної композиції є написи грецькою мовою, що пояснюють сюжет. Імена мозаїстів невідомі. Шедевром мистецтва мозаїки вважається зображення Оранти – розміщеної в центральному апсиді – фігури Святої Діви Марії, руки якої підняті в молитві. Мозаїка має 6 метрів в вишину. Унікальність зображення полягає в тому, що воно виконане на внутрішній поверхні куполу Собору, і з різних точок Оранта виглядає зображеною у різних позах – стоячи, схилившись у молитві чи на колінах.

Фрески Софійського собору (це розпис мінеральною фарбою по вологому тиньку) датуються XI століттям – вони були виконані під час будівництва собору. В XIX столітті, під час реконструкції собору, на стіни були нанесені нові малюнки, виконані олійними фарбами, які, як правило, повторювали контури старих зображень. В XX столітті, під час чергової реставрації вченими було виявлено, що велика частина фресок XI століття збереглася під шаром

тиньку та олійних фарб, і, де це було можливо, старі фрески були відкриті.

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Києво-Печерська лавра – це видатний пам'ятник не тільки слов'янської, але й загальносвітової культури, площею 23,54 га і є унікальним та одним з найбільших музейних комплексів Східної Європи.

Поява Києво-Печерського монастиря обумовлена політичними, економічними, соціальними та культурними наслідками хрещення Київської Русі у 988–989 рр. В «Повісті минулих літ», автором якої є інок Печерської обителі Нестор, сказано, що у 1051 р. подвижник Антоній заснував у печері монастир. Повернувшись із Святого Афону, Антоній довго ходив по монастирях рідної землі, та не знайшов для душі своєї гідного місця, тому вирішив усамітнитися у давній печері неподалік від княжого села Берестове. Аскетичний спосіб життя Антонія уславив його по всій Русі. Коло нього почали збиратися однокумці, яких Антоній і постригав в іноки. Коли кількість братії досягла 12 осіб, прп. Антоній поставив ігуменом Варлаама, а сам у 1062 р. переселився на сусідній пагорб і викопав там нову печеру. Так виникли печери, пізніше названі Ближніми і Дальніми. Коли число братії зросло до 100, князь Ізяслав, на прохання прп. Антонія, подарував ченцям гору над печерами, де було побудовано першу дерев'яну церкву. Так був створений монастир. Печери ж перетворилися на місце поховання.

На території Лаври в XI ст. тут зародилося літописання. Монастир мав значну книгозбірню, розвивалось образотворче мистецтво.

На початку XII ст. в Лаврі заснували першу лікарню Київської Русі.

У 1073 р. в було закладено кам'яний Успенський собор. У 1106–1108 рр. була споруджена Троїцька надбрамна церква. У 1108 р. завершилось будівництво кам'яної трапезної. Наприкінці XII ст. навколо монастиря зведено кам'яний мур.

Син великого київського князя Юрія Долгорукого Андрій Боголюбський у 1159 р. надав Печерському монастирю титул «лавра»

У 1240 р. місто Київ було зруйноване й пограбоване полчищами степових

кочовиків, що завдало великої шкоди і призвело до зупинки церковного будівництва, іконописання та занепаду традицій багатьох ремесел. В роки боротьби українського народу за національне визволення у 1648–1654 рр. Києво-Печерський монастир неодноразово зазнавав нападів і руйнацій. Після переходу влади до царського уряду Московської держави почалось піднесення Лаври. Їй жалували грамоти, кошти, землі та маєтки.

Наприкінці XVII – початку XVIII століть. феодально-кріпосне господарство Лаври сягнуло найбільших розмірів. Після жовтневих подій 1917 року для Києво-Печерської лаври почалися дуже важкі в її історії часи. Згідно декрету радянського уряду «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23.01.1918 р.) усе майно церковних і релігійних товариств було проголошено надбанням народу. Тільки за період з 1919 по 1922 рік у Лаврі було вилучено коштовностей на суму понад 164 657 крб. Золотом.

29 вересня 1926 р. ВУЦВК і Рада народних комісарів УРСР прийняли постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко». Сам же монастир був закритий, ченців виселили, релігійне життя припинилося. Великого лиха і руйнації завдала Велика Вітчизняна війна. 3 листопада 1941 р. було висаджено у повітря Успенський собор. Після війни, протягом 1960–1980-х років, йшли відновлювальні та ремонтно-реставраційні роботи. У 1970–1990-х роках Інститутом археології АН України на території Заповідника та в печерах проводилися археологічні розкопки і наймасштабнішими дослідженнями лаврських печер. Вчені відкрили невідомі ходи й різні приміщення, виявили велику кількість написів на стінах, фрагменти настінного живопису, а також різноманітний археологічний матеріал.

У червні 1988 р., у зв'язку із святкуванням 1000-річчя хрещення України-Русі, Рада Міністрів України прийняла постанову, згідно з якою новоствореній печерській релігійній громаді було передано територію Дальніх печер з усіма будівлями та печерним лабіринтом. Сьогодні Національний Києво-Печерський

історико-культурний Заповідник – найбільший музейний комплекс України, де зосереджено 144 споруди, 122 з яких – пам'ятки історії і культури. Серед них – 2 унікальних підземних комплекси, храми, пам'ятки архітектури XI–XIX ст., виставкові приміщення. Заповідник користується великим попитом серед туристів, особливо популярні тури вихідного дня.

«Ансамбль історичного центру міста Львів»

(з 1998 року, Львівська обл.)

Львів – місто на заході України з населенням близько 735 тисяч чоловік. Перші письмові згадування належать до 1256 року. Заснований королем Данилом Галицьким, названий на честь його сина Лева Даниловича. Львів посідає перше місце на Україні по кількості історико-архітектурних пам'ятників. В архітектурі Львова, мало потерпілого під час воєн XX століття, відбиті багато європейських стилів і напрямки, що відповідають різним історичним епохам.

Після пожеж 1527 і 1556 року практично не залишилося слідів готичного Львова, але зате добре представлені наступні епохи ренесансу, барокко, класицизму. Характерним для Львова став стиль австрійського модерну – сецесії, є будинку, побудовані в стилі українського й берлінського модерну, а також арт-деко, конструктивізму й Баухауз. Є також будівлі періоду неокласицизму.

Ансамбль історичного центру Львова або Старе місто територія в центральній частині міста Львова (Україна), внесена у відповідності до таких причин:

Критерій II: По своїй міській забудові і архітектурі Львів є видатним прикладом синтезу архітектурних і художніх традицій Східної Європи у сполученням з традиціями Італії і Німеччини;

Критерій V: Політична і торгова роль Львова завжди притягала певну кількість етнічних груп з різними культурними і релігійними традиціями, які складали різноманітні та все ж взаємозв'язані співтовариства міста, доказом чого завжди був і є міський архітектурний ландшафт.

Територія ансамблю історичного центру складається з 120 га древньоруської та середньовічної частини міста, а також території собора Святого Юра на Святоюрській горі.

***Транскордонний об'єкт науково-культурної спадщини
«Дуга Струве» (геодезичні пункти Баранівка, Катеринівка,
Старонекрасівка, Фельштин, 2007р., Хмельницька, Одеська обл.)***

Об'єкт №1187 Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО є маловідомим навіть для більшості українців. Дуга Струве – мережа з 265 пунктів. Створювалася з метою визначення параметрів Землі, її форми й розміру. Геодезична дуга Струве була обмірена за 40 років, з 1816 до 1855 р., на протязі 2820 км від Фугле-Неса недалеко від мису Норд-Кап у Норвегії до Ізмаїла поблизу Чорного моря, що утворило дугу меридіана.

Безпрецедентна довжина і точність вимірювань поставили Геодезичну Дугу Струве в перший ряд найбільших у світі астрономо-геодезичних робіт. Геодезичні роботи з вимірювання цієї дуги, яка становить 1/14 окружності Землі (25 градусів 20 минут по широті) було здійснено у 18 ст. і тривали вони понад 40 років. Очолювали роботи Василь Якович Струве – астроном, академік, засновник Пулковської обсерваторії, член Російського географічного товариства і військовий геодезист Карл Теннер – генерал-лейтенант, почесний член Петербурзької академії наук.

Вимірювання дуги стало найбільш значущим вимірюванням фігури Землі за всі попередні дві тисячі років подібних робіт – від Ератосфена Александрійського. Результати вимірювань, мали високу точність, протягом більш ніж ста років використовували в усіх подальших розрахунках фігури Землі та для картографування територій країн.

Спостереження, які виконувалися під час побудови Геодезичної Дуги Струве, є чудовим прикладом злагодженої різнобічної співпраці спеціалістів країн Європи, а також їхнього вкладу в розвиток світової науки й техніки, зокрема астрономії, геодезії та картографії. Виміри, проведені на Дугі Струве, дозволили обчислити довжину земного меридіана з такою точністю, що навіть

сучасні спостереження з супутників виправили їх всього на два сантиметри. Тут же було встановлено, що наша Земля ... не куля. Точніше, не цілком куля, а геоїд – тобто об'ємний овал.

Ця співпраця була взаємовигідною для всіх учасників проекту. Геодезичні роботи мали величезне значення для систематичних геологічних досліджень, що у ті часи розпочались і активно розвивались на території сучасної України. Таким чином, Дуга стала першою в історії ЮНЕСКО науково-технічною пам'яткою.

Ці країни 28 січня 2004 р. звернулися в Комітет ЮНЕСКО по Всесвітній спадщині із пропозицією про твердження збережених 34 пунктів Дуги Струве як Пам'ятник Всесвітньої спадщини.

Уже в першій половині ХХ ст. геологічні дослідження, що базувались на використанні геодезичної сітки Дуги Струве, завершилися відкриттям вугільних районів Донбасу і залізної руди Керченського півострова, а пізніше - залізних руд Криворіжжя (60-ті роки), вогнетривких глин, марганцевих руд Нікополя (70-ті роки) та інших корисних копалин.

Українські об'єкти перебувають за наступними координатами:

– 49°33'57" пн. ш. 26°45'22" сх. д. «Катеринівка», село Катеринівка, (Хмельницька область);

– 49°19'48" пн. ш. 26°40'55" сх. д. «Фельштин», село Гвардійське, (Хмельницька область);

– 49°08'55" пн. ш. 26°59'30" сх. д. «Баранівка», село Баранівка (Хмельницька область);

– 45°19'54" пн. ш. 28°55'41" сх. д. «Старонекрасівка», село Стара Некрасівка (Одеська область).

У цей час пункти дуги можна знайти на території Норвегії, Швеції, Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, Молдови і України (рис. 3.1).

Рисунок 3.1 – Розміщення пунктів геодезичної дуги Струве

***«Резиденція Далматинських та Буковинських митрополитів»
(зараз – Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) (з
2011 року, Чернівецька обл.)***

Споруда Резиденції Буковинських митрополитів є головною пам'яткою Чернівців. Ініціатором будівництва став буковинський православний єпископ Євгеній Гакман (1793–1873 рр.). Для створення проекту було запрошено Йосипа Главку (1831–1908 рр.), відомого чеського архітектора і ученого, автора багатьох споруд в Чехії і низці західноєвропейських міст.

Будівництво резиденції тривало 18 років. З Відня, Праги та інших міст Австро-Угорщини до Чернівців приїжджали відомі майстри і будівельники. В їх числі були художники Карл Йобст і Карел Свобода, які займалися оформленням інтер'єрів.

Ансамбль резиденції митрополитів створює враження середньовічного замку. До його складу входять Семінарська церква, палац митрополитів, семінарія і школа псаломщиків, розташовані з трьох боків великого внутрішнього двору. Всі будівлі побудовані в стилі неоромантизму, їх відрізняє прекрасна майстерність виконання, особливо деталей з цеглини і кераміки. Виділити який-небудь основний архітектурний мотив в цьому химерному ансамблі складно: поряд з елементами романського стилю і готики є сусідами форми мавританської, візантійської і румунської архітектури, а в керамічному декорі можна помітити вплив українського народного орнаменту.

До резиденції примикає прекрасний ландшафтний парк з гротом, фонтаном і рідкісними породами дерев. До наших днів тут збереглося багато рідкісних порід – пробкове дерево, пірамідальні туї, магнолії, тис, тюльпанове дерево. Сьогодні в приміщенні резиденції розміщуються три факультети Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

***Природний об'єкт: «Букові праліси Карпат та древні букові ліси
Німеччини» (з 2011 року)***

Букові праліси Карпат – транскордонний серійний природний об'єкт, що складається з десяти окремих масивів, які розташовані вздовж осі завдовжки 185 км. Простягається від Рахівських гір і Чорногірського хребта в Україні на захід Полонинським хребтом до гір Буковські Верхи (Bukovské vrchy) та Вигорлат(Vihorlatské vrchy) у Словаччині (таблиця 3.1).

Українсько-словацький об'єкт «Букові праліси Карпат» займає площу 77971,6 га, з яких 29278,9 га – заповідне ядро, а 48692,7 га – буферна зона. Понад 70 відсотків території об'єкта розташовані в Україні.

Таблиця 3.1 – Розміщення і площа букових пралісів українсько-словацького об'єкта

№	Назва масиву	Країна, регіон	Природоохоронна установа	Ядра (заповідна) зона, га	Буферна зона, га
1	Чорногора	Україна, Закарпаття	Карпатський біосферний заповідник	2476,8	12925,0
2	Уголька – Широкий Луг	Україна, Закарпаття	Карпатський біосферний заповідник	11860,0	3301,0
3	Свидівець	Україна, Закарпаття	Карпатський біосферний заповідник	3030,5	5639,5
4	Мараморош	Україна, Закарпаття	Карпатський біосферний заповідник	2243,6	6230,4
5	Кузій – Трибушани	Україна, Закарпаття	Карпатський біосферний заповідник	1369,6	3163,4
6	Стужиця – Ужок	Україна, Закарпаття	Ужанський національний природний парк	2532,0	3615,0
7	Стужиця – Буковські Врхи	Словаччина, Пряшівщина	Національний парк «Полонини»	2950,0	11300,0
8	Рожок	Словаччина, Пряшівщина	Природоохоронна область Пряшівщини	67,1	41,4
9	Вигорлат	Словаччина, Пряшівщина	Природоохоронна область Пряшівщини	2578,0	2413,0
10	Гавешова	Словаччина, Пряшівщина	Природоохоронна область Пряшівщини	171,3	63,99

Цей об'єкт становить надзвичайну цінність на світовому рівні як взірць недоторканих природних комплексів помірних лісів. Він репрезентує найзавершеніші й найповніші екологічні моделі, де відображено процеси, що відбуваються в чистих та мішаних лісостанах за різноманітних природно-кліматичних умов.

Лише тут найкраще зберігся неоціненний генофонд бука лісового (*Fagus sylvatica*) та ряду інших видів з його ареалу. Букові праліси Карпат є надзвичайно важливими для розуміння повної картини історії та еволюції роду бука (*Fagus*), який завдяки своїй поширеності у північній півкулі є

глобально важливим. Бук є однією із найважливіших складових помірних широколистяних лісів, які колись займали 40 відсотків території Європи.

Важливо також, що ці праліси зростають на всіх ґрунтотвірних породах, що трапляються в Карпатах (кристалічні породи, вапняки, фліш, андезит), представляють 123 рослинні асоціації та володіють значним біологічним різноманіттям. У порівнянні з іншими лісовими об'єктами Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, «Букові праліси Карпат» вирізняються специфічною флорою і фауною (зокрема троглобіонтними видами), які додають екологічної комплексності та завершеності цим екосистемам.

13 липня 2017 року на сесії комітету Юнеско у Кракові (Польща) ухвалили рішення включити до складу українсько-словацько-німецького об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО «Букові праліси Карпат та давні букові ліси Німеччини» 63 ділянки давніх букових лісів з 10-ти європейських країн. До об'єктів світового надбання разом із буковими осередками з Албанії, Австрії, Бельгії, Болгарії, Хорватії, Італії, Румунії, Словенії, Іспанії доповнено українськими ділянками, які охороняються в національних природних парках «Синевир», «Зачарований край» і «Подільські Товтри» та природних заповідниках «Горгани» і «Розточчя».

«Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора»

(з 2013 року, м. Севастополь, АР Крим)

Херсонес Таврійський був включений до світової спадщини ЮНЕСКО 23 червня 2013. До списку була також внесена і хора – сільськогосподарська округа навколо Херсонесу. Рішення про включення було одноголосним. Єдине зауваження стосувалося до величезної православної церкви-новобудови у самому центрі Херсонеського городища, що, на думку деяких археологів, шкодить древньому пам'ятникові.

Херсонес Таврійський (у перекладі з дав.-гр. означає «півострів», за середньовіччя – Херсон, у давньоруських джерелах – Корсунь) –

старогрецьке місто-держава в південно-західній частині Криму (у межах Севастополя).

Хора (античність) (дав.-гр. – простір, місце, земля, країна) – сільськогосподарська околиця античного полісу, структурно була частиною більшості полісів. В хору входили поселення, які часто мали укріплення і зв'язок з центром полісу. На території хори мешканці полісу займалися сільським господарством, чим забезпечували поліс продуктами. Як правило поселення хори будувалися одне за одним, і мали захищені проходи один від одного. Така побудова сприяла безпеці людей в цих поселеннях. В разі нападу на поліс значних ворожих сил, мешканці хори швидко збігалися в центр поліса під захист основних укріплень міста та допомагали їх боронити. Тому хора полісу досить часто піддавалася розграбуванню ворогами в яких не вистачало сил для штурму основних укріплень полісу.

Херсонес Таврійський заснований 422–421 рр. до н. е. грецькими вихідцями з Гераклеї Понтійської як грецька колонія на північному узбережжі Чорного моря і за античної доби став важливим торговельним, ремісничим і політичним центром південно-західного узбережжя Криму. Херсонес розміщений біля Карантинної бухти в межах сучасного міста Севастополя. Найдавніші археологічні знахідки в Херсонесі – уламки чорнофігурної кераміки – датуються VI століттям до н. е.

Економічний і політичний розквіт Херсонесу Таврійського припадав на IV–II ст. до н. е. Він був демократичною державою, карбував власні монети. Основою його економіки було виноградарство, рибний промисел, ремесла і торгівля (збіжжям, а також худобою та рибою) з іншими грецькими містами, скіфами й таврами.

За весь час існування міста-держави херсонесцям доводилося вести численні війни. Римські імператори то підпорядковували місто своїм союзникам – боспорським царям, то надавали йому «свободу», коли необхідно було стримати амбіції боспорських монархів.

У V столітті християнство стає офіційною релігією. Безжально руйнуються пам'ятки античного мистецтва, театр, храми, їх замінюють християнські церкви, каплиці. У складі Римської держави в IV–V століттях місто вело виснажливу боротьбу за виживання, стримуючи натиск найсильніших варварів, серед яких особливою жорстокістю відзначалися гуни. Херсонес, захищений потужними оборонними стінами, продовжує жити ще тисячоліття, але вже в умовах нового, феодального ладу.

У V столітті Херсонес увійшов до складу Візантійської Імперії. З V до XI століття Херсонес був найбільшим містом на північному березі Чорного моря і важливим центром візантійської культури. З IX століття він став однією з її військово-адміністративних областей. Візантійці називали його Херсоном, слов'яни – Корсунем.

За цей півтисячолітній період своєї історії Херсонес опинявся на перехресті військово-політичних інтересів Хазарського каганату, Київської Русі, печенігів і половців. У 988 році київський князь Володимир після кількох місяців облоги захопив місто. У свідомості давньоруських літописців захоплення Корсуня нерозривно пов'язане з Хрещенням Русі та поширенням християнства. З того часу (частково раніше) культурні впливи Візантії на Київську Русь йшли переважно через Херсонес (Корсунь).

З початку XIII століття (від захоплення Константинополя хрестоносцями) Херсонес опинився в залежності від Трапезундської імперії. У середині XIV століття, коли торгівлю на Чорному морі монополізували генуезці, Херсонес швидко занепав і був знищений татарами (1299 р. – нападом Ногая). Великий князь Литовський Ольгерд розбив кримськотатарське військо в 1363 році поблизу гирла Дніпра та продовжив свій похід у Криму, спустошивши Херсонес і захопивши тут всі цінні церковні предмети. Його наступник Вітовт в 1397 році пішов на Крим, дійшов до Кафи і знову зруйнував Херсонес. У 1399 році темник Золотої Орди Едигей захоплює і спалює місто. Після цього нищівного удару Херсонесу вже не судилося піднятися. Херсонес був насамперед торговим містом і загинув не лише

внаслідок нападів та плундрування, а й через зростаючу конкуренцію з генуезькими колоніями: Кафою, Чембало та іншими.

На теперішній час межі стародавнього грецького міста – Херсонеса Таврійського – це територія Національного історико-археологічного заповідника. До його створення спонукнули розкопки, які ведуться вже понад 180 років, та велика кількість археологічних пам'яток. До наших днів збереглося багато давніх споруд. Серед них – елліністичний театр, римська цитадель, середньовічні християнські храми, житлові квартали, вулиці, гончарні майстерні, обладнання для засолювання риби, колодязі тощо. Все це принесло Херсонесу ще одну назву – «Руська Троя». За цей час відкрито понад третину міста. Серед археологічних знахідок є унікальні – присяга громадян Херсонеса III ст. до н.е., декрети, фрески, мозаїки, шиферні ікони християнських храмів, написи-присвяти, численні побутові предмети. Загалом музейні зібрання заповідника нараховують понад 200 тисяч експонатів, які зберігаються у музейній колекції.

***«Дерев'яні церкви Карпатського регіону України та Польщі»,
спільна українсько-польська номінація (з 2013р.)***

Транснаціональний об'єкт включає вибірку з 16-ти церков, храмів, збудованих з горизонтальних дерев'яних колод у період між XVI і XIX ст. православними та греко-католицькими громадами. Вони репрезентують культурне самовиявлення чотирьох етнографічних груп та напрацьовані ними впродовж віків зовнішні, декоративні та технічні властивості. Церкви наслідують автентичну будівельну традицію, що має коріння у православному церковному зодчестві, переплетеному з елементами місцевої традиції та символічними посиленнями на космогонічну картину церковної громади. Церкви збудовані тридільними у плані й увінчуються чотири- або восьмигранними верхами й куполами. Їх доповнюють дерев'яні дзвіниці, іконостаси, поліхромічні стінописи, а також церковні брами, подвір'я і цвинтарі.

Графічно розташування зазначених об'єктів наведено на рисунку 3.2.

Рисунок 3.2 – Об'єкти світової спадщини ЮНЕСКО в Україні

До переліку від України увійшли 8 об'єктів:

– ансамбль пам'ятки архітектури 1745 р. церкви Собору св. Архистратига Михайла в с. Ужку Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1813–1824 рр. церкви Вознесіння Господнього (Струківської) в с. Ясіні Рахівського р-ну Закарпатської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1808 р. церкви Різдва Пресвятої Богородиці в с. Нижньому Вербіжі Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1598 р. церкви Зіслання Святого Духа в м. Рогатині Івано-Франківської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1670–1678 рр. церкви св. Юра

в м. Дрогобичі Львівської обл.; пам'ятка архітектури 1720 р. церква Пресвятої Трійці в м. Жовкві Львівської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1502-1600 рр. церкви Зіслання Святого Духа в с. Потеличі Жовківського р-ну Львівської обл.;

– ансамбль пам'ятки архітектури 1838–1902 рр. церкви Собору Пресвятої Богородиці в с. Маткові Турківського р-ну Львівської обл.

У партнерстві з Міністерством культури України, Google Україна оцифрувала 8 дерев'яних церков регіону і створили спеціальний сайт «Дерев'яні Церкви Карпатського Регіону», де можна дізнатися більше про кожну з церков, а також прокласти до них маршрути на Google Картах. 3D-тури всіх цих церков є доступними і в режимі Street View на Картах Google.

«Петриківський розпис – українське

декоративно-орнаментальне малярство XIX–XXI ст.»

Петриківський розпис представлений як невід'ємна частина нематеріальної культурної спадщини центральної частини України, а саме смт Петриківки Дніпропетровської області, яке було пов'язане територіально й духовно з історією Запорізького козацтва та до сьогодні зберегло традиції унікальної народної творчості. Петриківський декоративний розпис є проявом народного мистецтва, що сформувалося у XIX–XX ст. як мистецтво розпису хати, якому притаманні неповторність та самобутність. В основі розпису лежить образне, поетичне осмислення світу рідної природи, краси української землі.

Класичними елементами розпису є гілки калини та польові квіти, зображення яких не використовується в жодному з існуючих видів декоративного видів декоративного розпису. Основними композиційними сюжетами розпису є «вазон», «букет», «гілочка» і «фриз». Ці композиції використовувалися як компонент архітектурного декору. Петриківські мотиви, де переважають яскраві, насичені кольори, й дотепер привертають увагу не тільки колоритом, але й надзвичайною цілісністю творчої ідеї.

Унікальність розпису є рослинний, переважно квітковий орнамент. Він ґрунтується на створенні фантастичних, неіснуючих у природі квітів («лучка»,

«кучерявки»). Широке застосування мають мотиви садових (жоржини, айстри, троянди) і лугових (ромени, волошки) квітів, ягід полуниці й винограду. Унікальним є також зображення листя, що називають «папороттю», бутонів і пір'ястого ажурного листя.

Усі петриківські майстри малюють без попередньо наміченого контуру, не користуючись жодним вимірювальним інструментом. Віртуозність виконання досягається писанням за допомогою тоненького пензля з котячої вовни. Окрім пензля, застосовують стебла, щіточки, а ягоди і деякі квіти малюють просто пензлем.

Незвичайною рисою розпису є те, що весь малюнок розгорнутий на площині стіни, аркуша паперу або декоративної тарілки має поширене зображення. При цьому лінії стебел і гілок не перетинаються між собою, а багато елементів розпису мають силуетне зображення. Фігури птахів, тварини, людей мають здебільшого контурне зображення. Тварин малюють у профіль, а квіти – в анфас. Петриківські майстри за традицією застосовують для розпису яєчну темперу, гуаш, олійні фарби на ґрунті, підлатковий розпис.

Для розпису характерне контрасне поєднання основних і додаткових кольорів спектра, де переважають червоні і зелені відтінки. Для композиційних схем малюнків характерна статичність, ритмічна урівноваженість всіх елементів. Проте сюжети не схожі між собою, і підкреслюють неповторність індивідуальність майстра. Талановиті майстри сучасного періоду, цілі творчі династії, які з покоління в покоління передають таємниці розпису, допомагають зберегти його унікальність, додають до нього нові тематичні та технічні знахідки, що сприяє еволюції петриківського розпису, який зароджувався та існує тільки в с. Петриківка.

Попередній список – перелік об'єктів-кандидатів – це перелік важливих культурних і природних об'єктів, що пропонуються включити до Списку всесвітньої спадщини. Станом на 2017 рік український уряд запропонував внести до переліку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО ще 16 об'єктів.

В 2017 році у цей список віднесено Будинок Державної промисловості в

м. Харків.

Таблиця 3.2 – Перелік об’єктів-кандидатів, що пропонуються включити до «Списку всесвітньої спадщини», 2017 року

№	назва	Місце розташування	Час створення	Рік внесення
1	Борисоглібський собор	Чернігів	XII століття	1989
	Спасо-Преображенський собор		XI століття	
2	Могила Тараса Шевченка та державний історичний та природний музей-заповідник	Черкаська область місто Канів	XIX-XX століття	1989
3	Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова»	Херсонська область смт Асканія-Нова	1874	1989
4	Культурний ландшафт каньйону у Кам’янці-Подільському	Хмельницька область Кам’янець-Подільський	XI-XVIII століття	1989
5	Дендрологічний парк «Софіївка»	Черкаська область місто Умань	1796–1802	2000
6	Бахчисарайський палац кримських ханів	АРК місто Бахчисарай	XVI століття	2003
7	Кам’яна Могила	Запорізька область Мелітопольський р-н	XX-XVI тис. до н. е.	2006
8	Миколаївська астрономічна обсерваторія	Миколаїв	1821	2007
9	Комплекс пам’яток Судацької фортеці	АРК, місто Судак	XIV-XVI століття	2007
10	Миколаївська астрономічна обсерваторія	Миколаїв	1821	2008
	Астрономічна обсерваторія Київського національного університету	Київ	1845	
	Астрономічна обсерваторія Одеського національного університету	Одеса	1871	
	Кримська астрофізична обсерваторія	АРК, Бахчисарайський район, смт Научний	1945	
11	Історичний центр і порт Одеси	Одеса	XVIII-XIX століття	2009
12	Кирилівська церква	Київ	XII століття	2009
	Андріївська церква		1747–1762	
13	Пости та укріплення на торгових шляхах генуезців від Середземного до Чорного морів	АРК	XIV-XVI століття	2010
14	Мангуп-Кале	АРК Бахчисарайський район	V-VI століття	2012
	Ескі-Кермен		VI століття	
15	Бахчисарайський палац кримських ханів	АРК, Бахчисарай	XVI століття	2012
	Чуфут-Кале	АРК, Бахчисарайський р-н	V-VI століття	
16	Держпром (Будинок Державної	Харків	1925-1928	2017

	промисловості)			
--	----------------	--	--	--

3.4 Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича»

З метою збереження та ефективного використання природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів України, своєрідною віссю якої є найбільша водна артерія країни – оспіваний у віках Дніпро-Славутич, подальшого розвитку туристичної діяльності розроблено Національну систему туристсько-екскурсійних маршрутів під загальною назвою «Намисто Славутича».

Ця система охоплює дванадцять областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську та м. Київ.

Результатом роботи є узагальнення інформації про природно-рекреаційні та історико-культурні туристичні ресурси регіону «Намисто Славутича», розробка на цій основі пропозицій і рекомендацій щодо створення туристсько-екскурсійних маршрутів. Це сприятиме розвитку туризму, відродженню національної свідомості та традицій українського народу. Рекомендації, інформаційні та аналітичні матеріали можуть використовуватися працівниками туристичної галузі у практичній діяльності при плануванні напрямків роботи, розробці нових маршрутів і турів, створенні туристичного продукту для різних категорій вітчизняних та іноземних туристів і екскурсантів.

Робота містить досить детальну характеристику природно-рекреаційних і соціально-економічних ресурсів регіону «Намисто Славутича», що зумовлюють можливості та перспективи розвитку туристичної галузі. Систематизовано значний довідковий матеріал про кількісний склад населення, об'єкти природно-заповідного фонду, матеріальну базу туризму, транспортну мережу, заклади санаторно-курортного лікування, історико-культурні та архітектурні пам'ятки, меморіальні місця тощо. Наведено дані про основні суб'єкти підприємництва, що здійснюють туристичну діяльність у регіоні.

У межах Національної системи «Намисто Славутича» розроблено рекомендовані туристсько-екскурсійні маршрути за тематичними напрямками по місцях, багатих на пам'ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей. Передбачено здійснення численних радіальних подорожей та екскурсій з основних пунктів цих маршрутів.

Тематичні напрями рекомендованих туристсько-екскурсійних маршрутів:

1. Маршрути пов'язані з періодом існування Київської Русі (IX–XII ст.), яка помітно вплинула на історичний розвиток як України, так і Європи в цілому. В Україні збереглися цінні давньоруські археологічні, історико-культурні, архітектурні та літературні пам'ятки: «Слово о полку Ігоревім», архітектурні пам'ятки XI–XII ст. у м. Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Острі; пам'ятки археології у м. Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та с. Білогородці.

2. Маршрути пов'язані з періодом національно-визвольної війни українського народу у XVII ст. та існування козацької держави. Відтоді дійшли численні пам'ятки: місця розташування Запорізьких Січей, а також пов'язані з головними битвами національно-визвольної війни 1648–1654 рр. під Жовтими Водами та Корсунем; пам'ятки Холодного Яру; колишні центри політичного життя України – гетьманські столиці Чигирин, Батурин і Глухів; місця, пов'язані з життям і діяльністю Б.Хмельницького та інших гетьманів України.

3. Пам'ятки, меморіальні комплекси та музеї Другої Світової Війни у містах Києві, Одесі, Дніпрі, урочищі Дрюківщина, експозиції тематичних музеїв у містах Корсуні-Шевченківському, Переяславі-Хмельницькому, Одесі, с. Нових Петрівцях.

4. Етнографічні маршрути які розкривають витоки та джерела сучасної народної культури та мистецтва, а також української літератури та духовності. Вони передбачають показ центрів народних художніх промислів: ткацтва, вишивки, гончарства, малярства, різьби по дереву, лозоплетіння та відвідання місць, пов'язаних з життям і творчістю видатних митців: М. В. Гоголя на

Полтавщині, О. П. Довженка на Чернігівщині, Лесі Українки на Житомирщині, А. П. Чехова на Сумщині, Т. Г. Шевченка на Черкащині тощо.

5. Маршрути релігійного спрямування. Розвиток духовної культури українського народу відображають цінні культові споруди, які з давніх часів збереглися до наших днів: пам'ятки світового значення у м. Києві, чудові монастирські комплекси та окремі церковні споруди у мм. Чернігові, Путивлі, Новгороді-Сіверському, Новомосковську, Полтаві, Золотоноші, сс. Мгарі та Густині.

6. Особливого значення в системі туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» надається відвіданню музеїв у межах тематичного напрямку «Музейні скарбниці України»: художніх, архітектури та побуту, історичних, краєзнавчих, військових, літературних, меморіальних тощо. Великий інтерес у туристів викликають «музейні» міста: Київ, Чернігів, Одеса, Полтава, Переяслав-Хмельницький.

У перспективі можливо розширення системи туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича» та створення транснаціональної системи під тією ж назвою з включенням територій сусідніх держав Білорусі та Росії, де несе свої води Дніпро-Славутич.

3.5 Музеї України

В цілому в Україні загальна кількість музеїв, які знаходяться на державному обліку становить 608 одиниць.

Розподіл кількості музеїв за регіонами, представлено на рисунку 3.3, свідчить, що найбільша їх кількість спостерігається в м. Київ (43 музеїв) та Полтавській області (38 музеїв).

Найменша кількість музеїв розташована у Херсонській області (9 музеїв), Чернівецька (10 музеїв), Одеська та Миколаївська області по 11 музеїв.

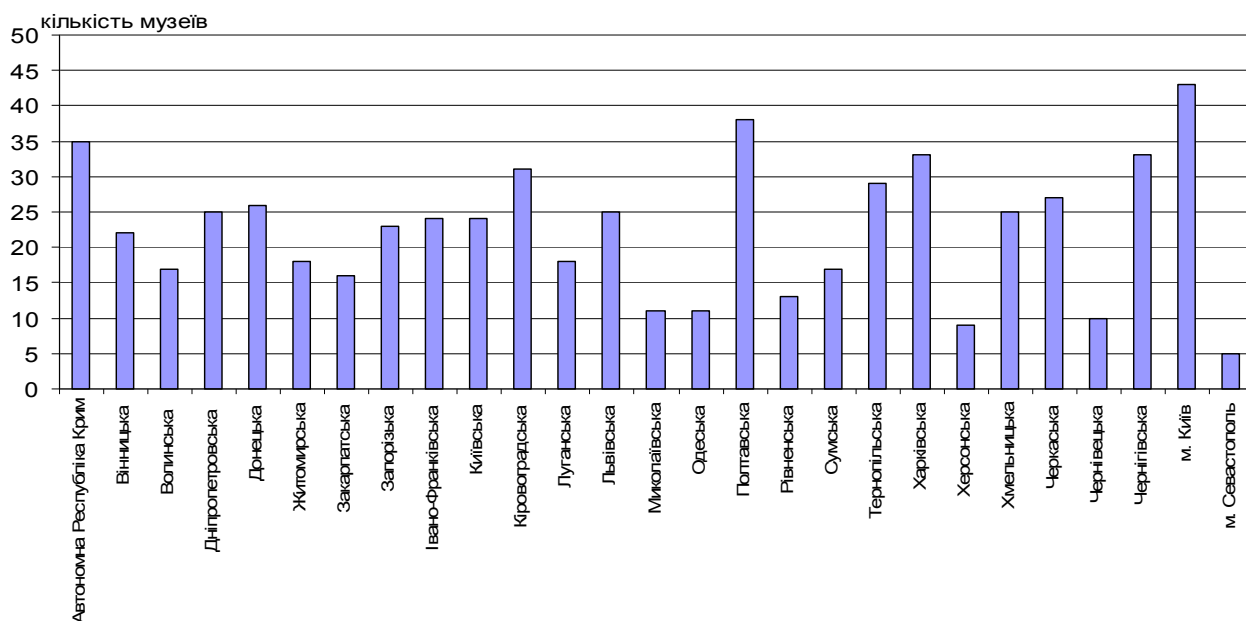

Рисунок 3.3 – Кількість державних музеїв: регіональний розріз

За профілем всі музеї України поділяються на 9 груп, серед яких найбільш численну складають комплексні музеї (232 музею) на другому місці знаходяться історичні музеї (203 музею), найменша кількість музеїв – природничого профілю (5 музеїв). Зовсім відсутні державні музеї науково-технічного профілю (рис. 3.4).

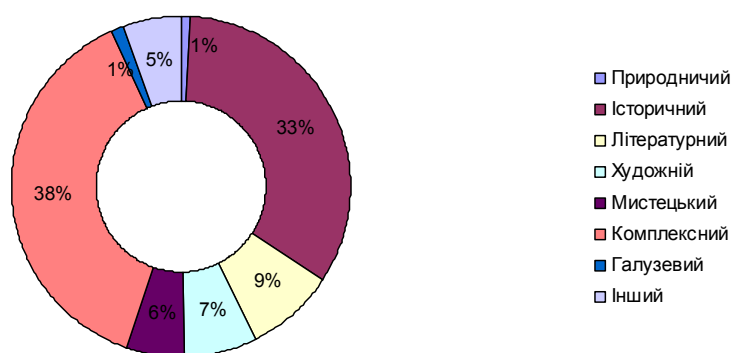

Рисунок 3.4 – Розподіл музеїв за профілем

Із загальної кількості музеїв лише 83 з них знаходяться у сільській місцевості, що становить 12 %

За статусом всі музеї України поділяються на: національні, державні, обласні та районні (міські) та інші.

Природничі музеї знаходяться в Житомирській, Львівській, Чернігівській

областях, м. Київ та м. Севастопіль.

Історичні музеї знаходяться в усіх регіонах України, окрім Сумської області. Найбільша їх кількість у Чернігівській області - 17 музеїв та м. Києві та Хмельницькій області по 16 музеїв.

Лідером по кількості літературних музеїв виступає Полтавська область, на її території знаходиться 12 літературних музеїв. При цьому в середньому по Україні таких музеїв знаходиться по 2 в кожній області. Хоча існують регіони в яких такі музеї зовсім відсутні – Дніпропетровська, Закарпатська, Запорізька та інші.

Художні музеї в середньому представлені одним музеєм на область, лідером також є Полтавська область (4 музеї).

Мистецькі музеї обмежено представлені на території України, зокрема половина областей взагалі не має музеїв даного профілю. Лідером є Івано-Франківська та Одеська області та м. Київ.

Комплексні музеї присутні у всіх регіонах України. Проте їхня кількість дуже різниться. Найбільшу кількість музеїв має Харківська область (22 музеї), а найменшу Чернівецька та Одеська області по 2 музеї.

Галузеві музеї представлені виключно у Дніпропетровській, Житомирській, Одеській областях та м. Києві.

Наведені дані свідчать, що найбільша кількість основних фондів знаходяться у музеях м. Києва та Львівської області, а найменша їх кількість знаходиться в Вінницькій, Житомирській, Чернівецькій областях.

Перші в Україні музеї були відкриті в Миколаєві (1806), Феодосії (1811), Одесі (1825) і при Київському університеті (1835). За даними довідника «Музеї України», сьогодні в країні функціонує понад 550 офіційно зареєстрованих музеїв, з яких 18 мають статус національних.

За профілем музеїв найбагатші фонди мають музеї історичного та комплексного профілю (рис. 3.5).

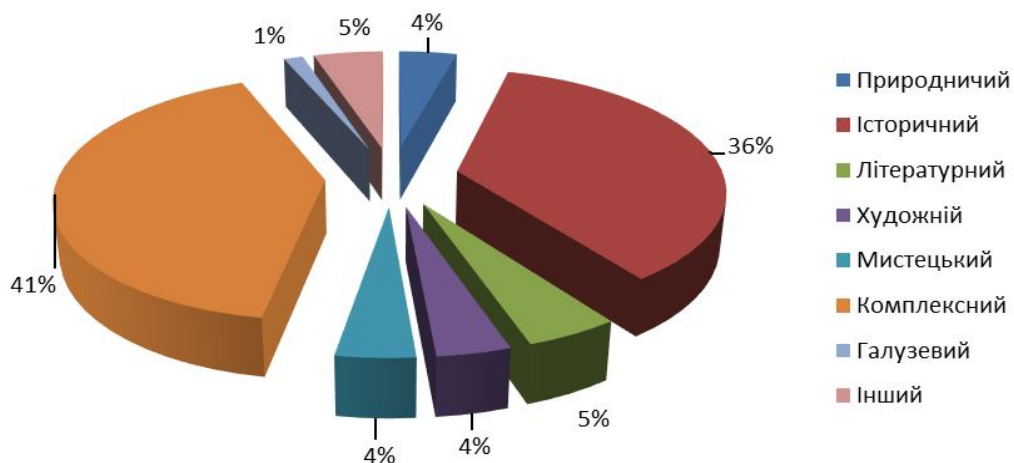

Рисунок 3.5 – Музейні фонди за профілем музеїв

Одним з важливих елементів роботи музеїв, який активно сприяє залученню відвідувачів виступає організація виставкової діяльності. Її показники представлені на рисунку 3.6.

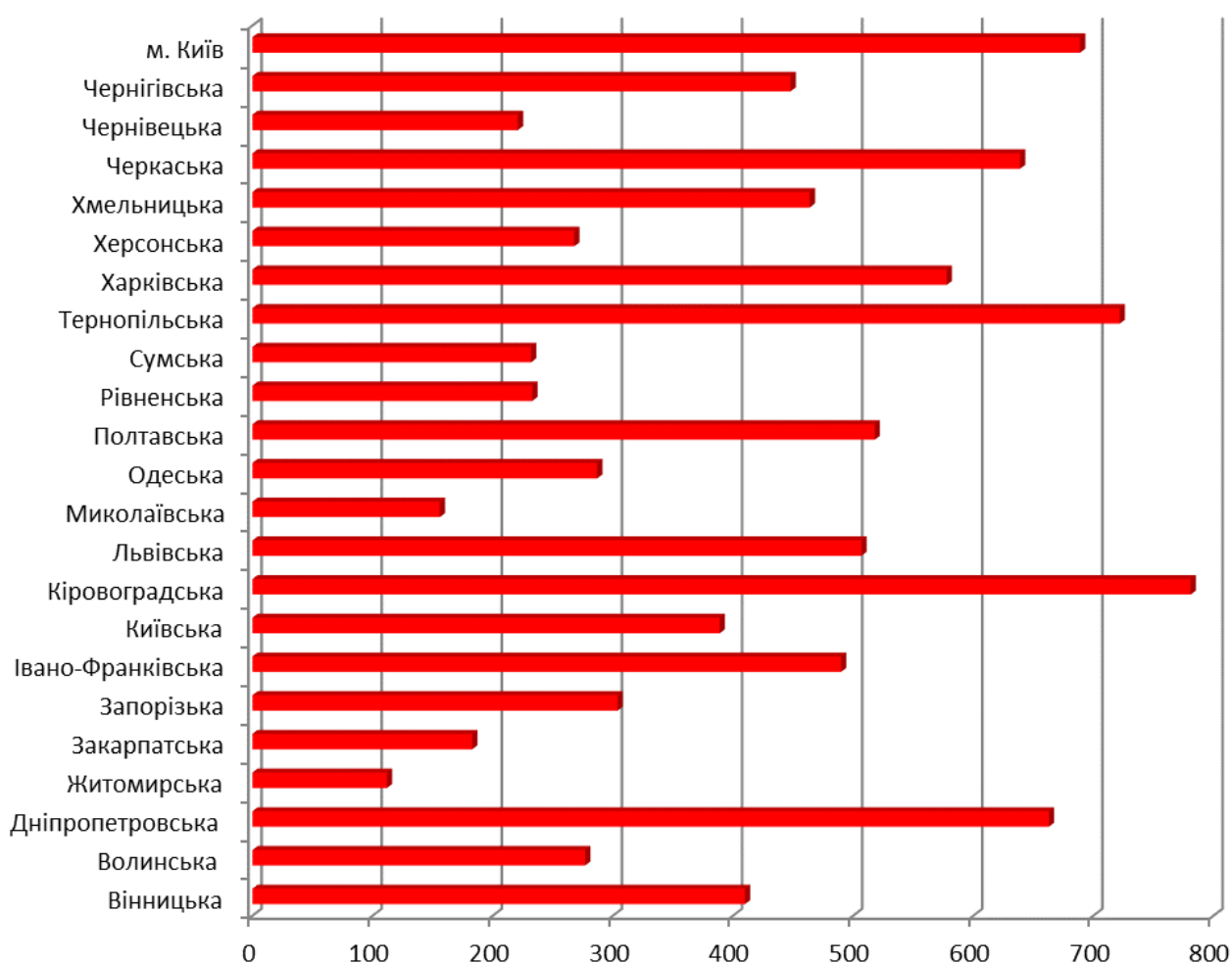

Рисунок 3.6 – Виставкова робота музеїв за регіонами

Найбільш активну виставкову роботу проводять музеї Кіровоградської, Дніпропетровської, Тернопільської, Черкаської областей та м. Києва.

Ще одним показником потенціалу музею, як об'єкту музейного туризму виступає наявність кваліфікованих кадрів, зокрема, наукових співробітників та екскурсоводів. За цим показником найбільше виділяються м. Київ та Львівська область (рис. 3.8).

Найбільш наочним показником роботи музею є кількість його відвідувачів. Аналіз кількості відвідувачів музею за рік показав, що найбільшою популярністю користуються історичні музеї, на другому місці комплексні музеї. Найменшу кількість відвідувачів показують природничі музеї (рис 3.7).

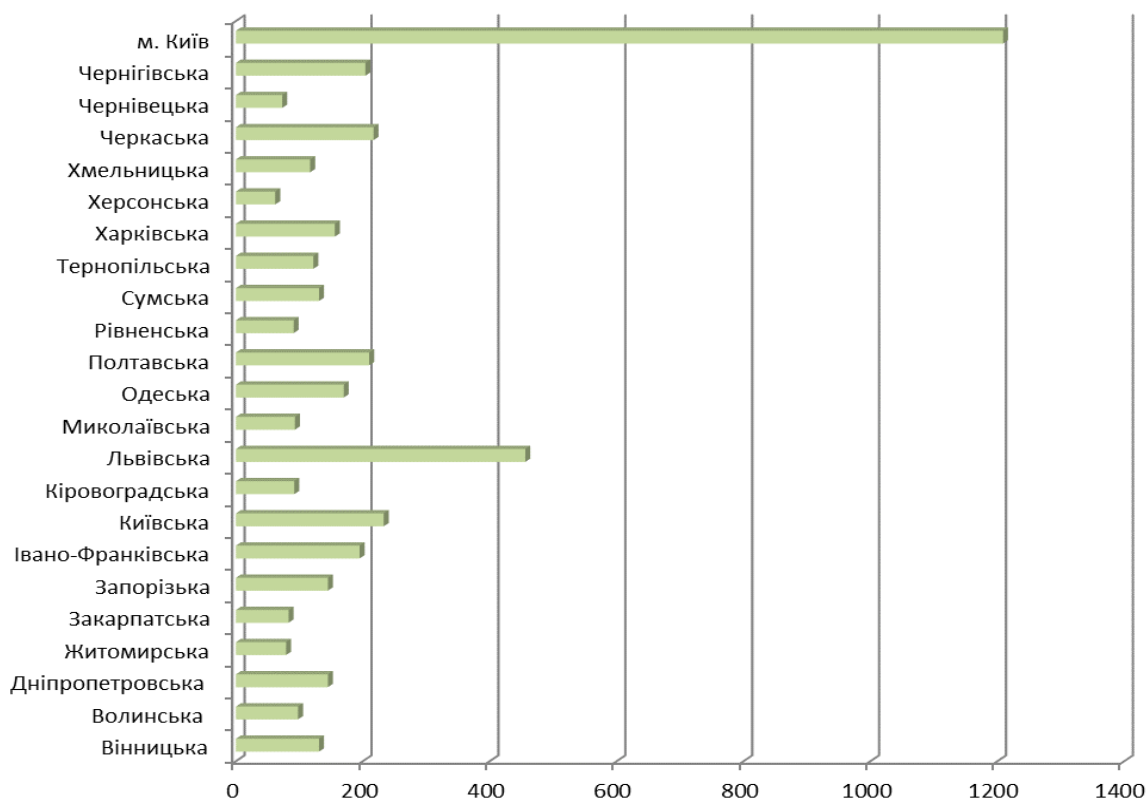

Рисунок 3.7 – Кількість наукових співробітників та екскурсоводів музеїв за регіонами

Найбільша кількість відвідувачів спостерігається у м. Києві і сягає понад 5 мільйонів осіб, найменша у Херсонській області біля 100 тисяч осіб.

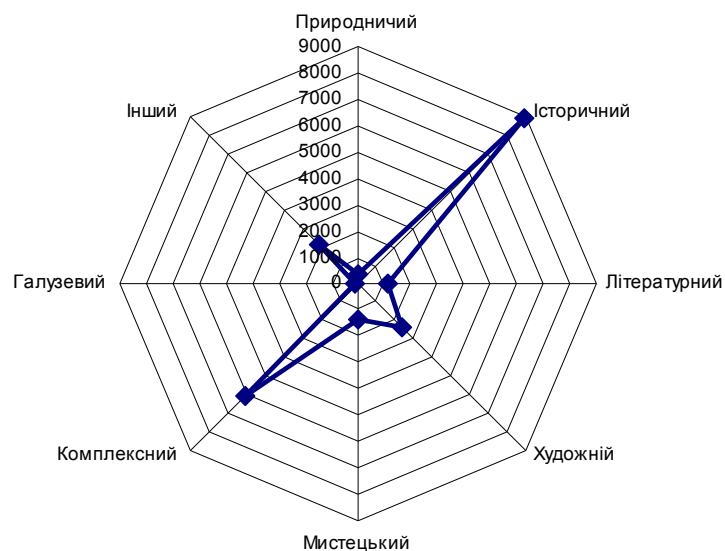

Рисунок 3.8 – Кількість відвідувачів музеїв за рік, тис. осіб

Розподіл кількості відвідувачів музеїв за регіонами представлений на рисунку 3.9.

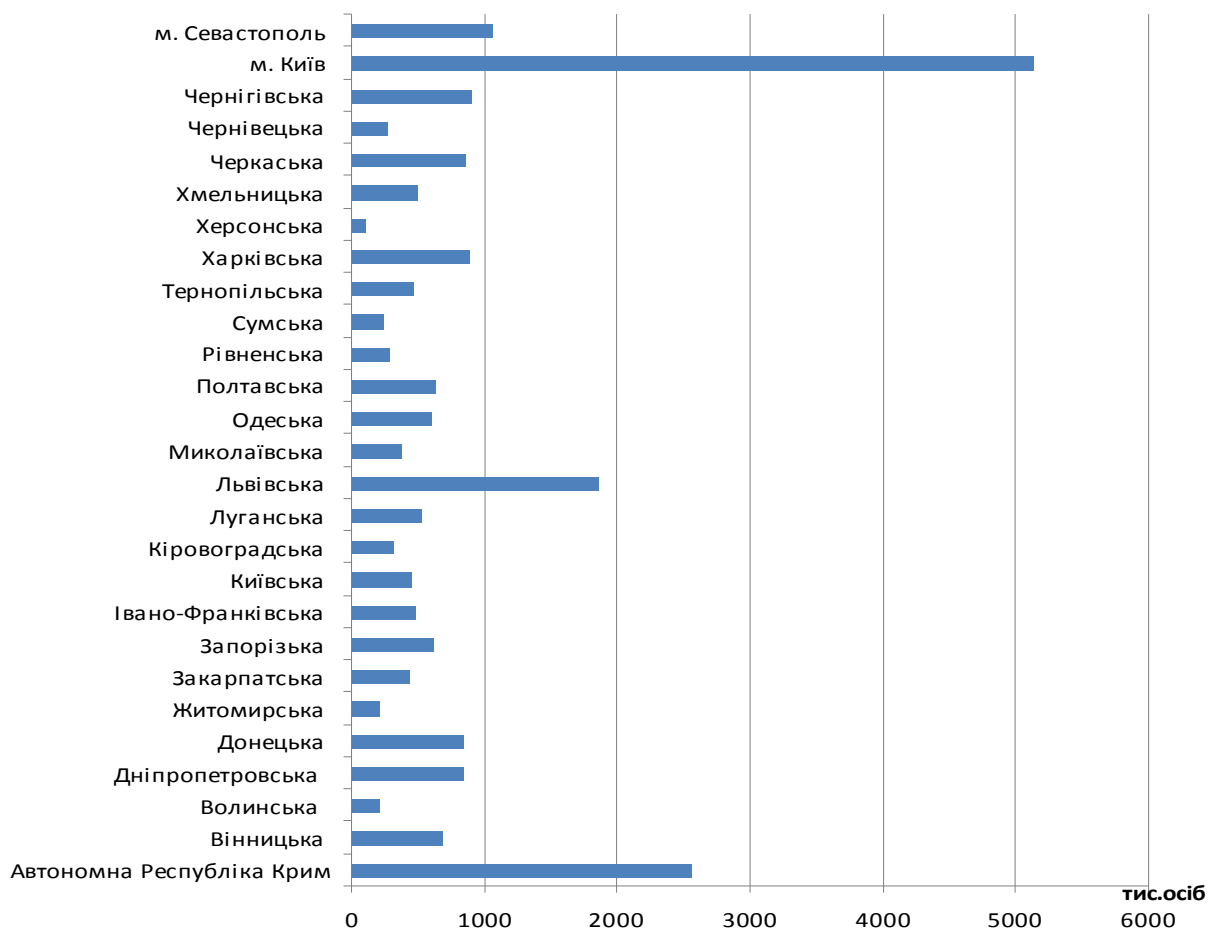

Рисунок 3.9 – Розподіл кількості відвідувачів музеїв за регіонами

Найбільша кількість відвідувачів у середньому на один музей серед усіх регіонів припадає на м. Київ (128 тис. осіб) та Львівську область (74,6 тис. осіб). Найменша кількість спостерігається в Кіровоградській та Волинській областях (біля 10 тис. осіб).

Значна кількість музеїв зосереджена в Києві, Львові, Кам'янець-Подільському, Чернігові, Одесі, Переяслав-Хмельницькому. Багато музейних установ у Черкаській, Чернігівській, Вінницькій, Донецькій областях та АР Крим. Кожне, навіть невелике, містечко і чимало сіл України мають свої краєзнавчі музеї, експонати яких присвячені місцевій історії. Всього на громадських засадах функціонує близько 7 тис. музеїв.

Серед численних музейних закладів держави, в даному розділі хотілося б згадати ті музеї, які сильно вирізняються своєю специфікою: історії соляних копалень (Солотвино Закарпатської обл.), писанки (Коломия Івано-Франківської обл.), лісу і сплаву (НПП «Синевир» Закарпатської обл.), авіації і космосу (Житомир і Полтава), мініатюрної книги (Горлівка Донецької обл.), рідкісної книги (Ніжин Чернігівської обл.), порцеляни (Баранівка Житомирської обл.), історичних коштовностей, гетьманства та однієї вулиці (Київ), ткацтва (с. Обуховичі Київської обл.), вишиваних ікон та образів і аптека-музей «Під чорним орлом» (Львів), партизанської слави (в катакомбах с. Нерубайське Одеської обл.), цукру (с. Чорномик Вінницької обл.), бджільництва (Гадяч Полтавської обл.) та ін. Картинні галереї, що володіють цінними колекціями творів українських і зарубіжних художників, створено в Києві, Львові, Одесі, Харкові, Феодосії, Луцьку, Воловці (народних майстрів) та інших містах.

Експозиції меморіальних музеїв містять особисті речі і твори Й. С. Баха, Л. ван Бетховена, К. Брюллова, Д. Веласкеса, А. Вівальді, М. Врубеля, Ф. Гойї, І. Гьоте, М. Караваджо, Р. Кента, І. Крамського, Ж. де Латура, І. Левітана, Я. Матейка, В. А. Моцарта, В. Перова, Н. Паганіні, О. Пушкіна, Х. Рібери, П. П. Рубенса, Я. Станіславського, В. Сурікова, В. Тіціана, К. Фаберже, П. Чайковського, А. Чехова, І. Шишкіна, Ф. Шопена та ін.

Музеї скансени

Скансен – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об’єктів нематеріальної етнокультурної спадщини, це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. У них проводиться комплексна реконструкція минулого, історичні побудови якого є не просто окремими експонатами, а утворюють взаємозв’язаний комплекс.

Таким чином, відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого, отримуючи загальне уявлення про історію відповідної країни або місцевості.

В Україні на сьогоднішній день нараховується 7 великих та середніх за площею музеїв просто неба. За масштабом діяльності (адміністративно-територіальною ознакою) скансени України розподіляються на три групи, які зображені на рисунку 3.10.

Всеукраїнський	Регіональні	Обласні
<ul style="list-style-type: none">• Національний Музей народної архітектури та побуту (с. Пирогів, Київська обл.)	<ul style="list-style-type: none">• Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини (м. Переяслав-Хмельницький, Київська обл.),• Музей народної архітектури та побуту у Львові «Шевченківський гай»• Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту (м. Чернівці)	<ul style="list-style-type: none">• Закарпатський музей народної архітектури та побуту (м. Ужгород)• Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Крилос, Івано-Франківська обл.)• Музей народної архітектури, побуту та дитячої творчості в селі Прелесне (Донецька обл.)• Етнографічно-туристський комплекс «Козацький хутір» (с. Стецівка, Черкаська обл.)• Музей архітектури і побуту «Старе село» (с. Колочава, Закарпатська обл.)• Етнографічний музей «Українська Слобода» (с. Писарівка, Харківська обл.)• Сарненський історико-етнографічний музей (філія Рівненського краєзнавчого музею, Рівненська обл.)• Музей гуцульської культури просто неба в НПП «Гуцульщина» (Косів, Івано-Франківська обл.)• Музей народної архітектури та побуту Прикарпаття (с. Крилос, Івано-Франківська обл.)

Рисунок 3.10 – Розподіл музеїв – скансенів за масштабами діяльності

Крім того до цієї категорії туристських ресурсів належать і історико-архітектурні комплекси у місцях існування козацьких гетьманських столиць, та історико-культурні комплекси з етнографічними експозиціями під відкритим небом, що показано на рисунках 3.11 та 3.12.

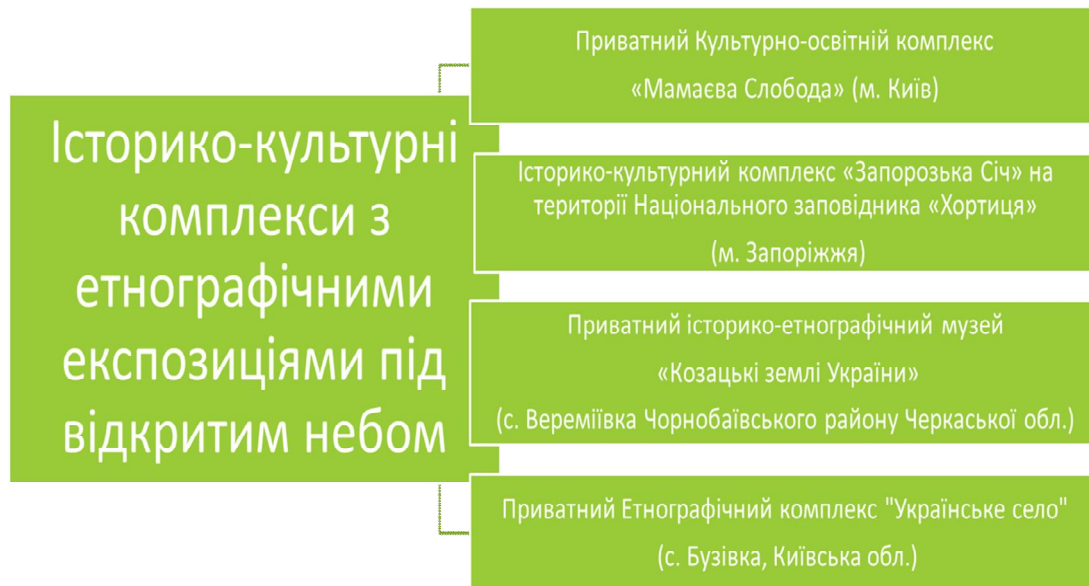

Рисунок 3.11 – Історико-культурні комплекси з етнографічними експозиціями під відкритим небом

Рисунок 3.12 – Музеї – скансени у місцях існування козацьких гетьманських столиць

В майбутньому планується організація регіональних та обласних музеїв просто неба в *Кам'янці-Подільському, Тернополі, Коростені* на Житомирщині. Також є задуми створення музею у *Харкові*, де планується показати детальніше архітектуру Слобожанщини; у *Дніпропетровську*, де є задуми розкрити багатство матеріальної культури Нижнього Подніпров'я, в *Одесі* планується будівництво скансену «Приморське».

3.6 Національний конкурс «7 чудес України»

Загальнонаціональна акція «7 чудес України» була започаткована Фондом Миколи Томенка «Рідна країна» у 2007 році як проект популяризації вітчизняного туризму за більш ніж 20 років української незалежності.

На сьогодні проведено п'ять етапів даного конкурсу і визначені їх переможці в таких номінаціях:

- 1 «7 історико-архітектурних чудес України» (2007 р.);
- 2 «7 природних чудес України» (2008 р.);
- 3 «7 чудес України: замки, фортеці, палаци» (2010 р.);
- 4 «7 чудес Києва» (2013 р.);
- 5 «7 чудес України: історичні міста та містечка» (2017 р.).

Наведемо коротку характеристику об'єктів, що стали переможцями в зазначених номінаціях.

Сім історико-архітектурних чудес України

1. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець» – один із найстарших музеїв України, заснований 1890 р. членами Подільського історико-статистичного комітету. У заповіднику площею 121 тис. кв. м. розташовано близько 200 пам'яток. Територія заповідника разом із каньйоном – унікальне ландшафтне утворення – це пам'ятка природи загальнодержавного рівня. Його експозиції висвітлюють сторінки історії Поділля від найдавніших часів до сучасності.

Мальовнича природа Подільського краю, трагічна і водночас героїчна історія, надбання прадавньої культури, безумовно, приваблюють тисячі туристів на цю благодатну землю. Нині музей розміщується у шести об'єктах – унікальних пам'ятках архітектури.

2. Національний дендрологічний парк «Софіївка» (Умань) – парк, розташований в північній частині м. Умань Черкаської області, на берегах річки Кам'янки. У наші дні це місце відпочинку. Щорічно його відвідують близько 500 тисяч чоловік. Площа парку – 179,2 га.

«Софіївка» є пам'ятником ландшафтного типу світового садово-паркового мистецтва кінця XVIII – першої половини XIX ст. У ній росте понад 3 323 таксонів (видів, форм, сортів) місцевих і екзотичних дерев і кущів, серед них: болотний кипарис, сосна Веймутова, тюльпанове дерево, платан, гінкго, ялини та багато інших. Парк «Софіївка» заснований 1796 р. власником Умані, польським магнатом Станіславом Потоцьким, названий на честь його дружини Софії Вітт-Потоцької і подарований їй до дня іменин у травні 1802 р.

3. Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (Севастополь) – старогрецьке місто-держава в південно-західній частині Криму, в межах сучасного Севастополя. Херсонес Таврійський був заснований 422–421 рр. до н.е. грецькими вихідцями з Гераклеї Понтійської як грецька колонія на північному узбережжі Чорного моря. За античної доби вважався торговельним, ремісничим і політичним центром південно-західного узбережжя Криму. При розкопах Херсонесу виявлено залишки грецьких, римських і візантійських оборонних мурів, житлових кварталів, домів з басейнами на дощову воду, лазничками та ін. устаткуваннями, господарчих і ремісничих споруд; понад 50 християнських церков, терм, театру (на 3000 осіб) тощо. За мурами міста розкопано чимало поховань з багатим інвентарем. На території Херсонесу міститься Херсонеський історико-археологічний музей-заповідник.

4. Історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця» (Хотин) – фортеця XIII–XVIII ст. у місті Хотин на Дністрі, що у Чернівецькій області. Сьогодні на території фортеці розташований Державний історико-

архітектурний заповідник «Хотинська фортеця». Хотинська фортеця веде свій початок від Хотинського форту, що був створений у X ст. князем Володимиром Святославичем як одне із порубіжних укріплень південного заходу Русі, у зв'язку з приєднанням до неї буковинських земель. Форт, який згодом було перебудовано у фортецю, знаходився на важливих транспортних шляхах, що з'єднували Київ із Пониззям, пізнішим Поділлям і Придунав'ям. Найкраще збереженим залишився Хотинський замок.

5. Національний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра» (Київ) – одна з найбільших православних святинь України, визначна пам'ятка історії та архітектури, а також діючий монастир Української православної церкви Московського патріархату зі статусом лаври.

Від часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 р., Києво-Печерська обитель була постійним центром православ'я на Русі. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври склався протягом майже дев'яти століть та відобразив розвиток культури і духовності, зміну стилістичних напрямків у мистецтві, процес удосконалення інженерних конструкцій. Він органічно пов'язаний з унікальним наддніпрянським ландшафтом і формує силует Києва з боку Дніпра.

6. Національний заповідник «Софія Київська» (Київ) – історико-архітектурний заповідник національного значення в Україні. Заснований 1934 р. на території Софійського монастиря. У 1994 р. отримав статус національного. Близько 60 архітектурно-історичних пам'яток заповідника об'єднані в 5 музеїв: Софійський музей (Київ), музеї «Кирилівська церква» (Київ), «Андріївська церква» (Київ), «Золоті ворота» (Київ), «Судацька фортеця» (Крим).

7. Національний заповідник – острів «Хортиця» (Запоріжжя) – найбільший острів на Дніпрі, розташований у районі м. Запоріжжя. Унікальний природний та історичний комплекс. Хортиця витягнута із північного-заходу на південний-схід, має довжину 12,5 км, ширину в середньому 2,5 км і площу приблизно 3000 га. Існує багато версій походження назви острова, втім

більшість дослідників виводять назву від тюрксько-половецького «орт», «орта», що означає «середній» (посеред Дніпра). Серед низки версій, назву виводять від «хорт» – «пес», від давньослов'янського бога Хорса. Завдяки стратегічному розташуванню Хортиця мала багате історичне минуле й відіграла чималу роль у боротьбі козаків проти татар і поляків. 1965 р. острів став державним історико-культурним заповідником, в якому передбачено створити музейний комплекс, присвячений історії запорозького козацтва. Археологічні й історичні знахідки здебільшого зберігаються в Запорізькому історичному музеї, що в північній кінцівці острова.

Спецномінації отримали: Лівадійський палац-музей (АР Крим), музей «Писанка» (м. Коломия на Івано-Франківщині), Замковий комплекс князів Острозьких на Рівненщині.

7 природних чудес України

1. Національний біосферний заповідник «Асканія-Нова» (Херсонщина) – це давній степовий біосферний заповідник планети і найкрупніший серед степових заповідних європейських територій. Біологічне розмаїття степових екосистем налічує понад 500 видів вищих рослин і понад 3000 видів тварин. Асканія-Нова – це рукотворний оазис в степу. З кінця ХІХ століття тут розвивається дендрологічний парк, зрошуваний артезіанськими водами. Вода розтікається ариками до кожної рослини, дає життя 1030 таксонам деревних рослин і понад 680 видам трав'янистих. Це найкрупніший дендрологічний парк степової зони України загальнодержавного значення. У ньому зростають 73 види рослин, занесених до Червоної Цибуля Регеля книги України і приблизно 100 – рідкісних для Євразії.

2. Регіонально-ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя» (Миколаївщина) це – каньйони, річки, унікальна рослинність, захоплюючі ландшафти парку, що природа створювала понад 3000 років. Тут знаходиться багато унікальних об'єктів живої природи, прибузьких та причорноморських ендеміків.

3. Дністровський каньйон (Вінницька, Івано-Франківська, Тернопільська, Хмельницька обл.) – гігантська розколина, по дну якої тече річка, досягає 250 км в довжину і входить до списку найбільших ущелин Європи. Найдавніші пам'ятки природи Дністровського каньйону – скелі девонського геологічного періоду (350–400 млн. років), численні водоспади, листяні, мішані та соснові ліси, цілющі джерела.

4. Мармурова печера (АР Крим) знаходиться поблизу Алушти на одному з плат Чатирдагу, на висоті 1000 м над рівнем моря. Природа створювала це чудо природи з мармурового вапняку впродовж сотень тисяч років. Це справжній природний підземний музей, в якому можна побачити неймовірної краси кам'яні водоспади, каскади невеликих озер, стікаючі натічні завіси, розсипи печерних перлів. За багатством сталактитів та сталагмітів печера входить до числа п'яти найвідоміших печер у Європі.

5. Національний природний парк «Подільські Товтри» (Хмельниччина). Подільські Товтри в народі назвали Медоборами за густі ліси-бори, за напоєні медом і росами трави. Товтровий кряж – це унікальна пам'ятка геологічного минулого, аналогів якій немає в усій Європі, а у світі схожих за зовнішніми геологічними ознаками є лише два об'єкти: скелясті гряди у Великій Британії та США. На території парку Подільські Товтри знаходяться дивовижні печери, збереглися зникаючі і рідкісні рослини, яких не має більше ніде на Поділлі. 50 видів рослин та 85 тварин, що оселилися тут, занесені до Червоної книги України.

6. Озеро Світязь (Волинь) входить до складу Шацького природного національного парку та є одне з найбільших і найглибших озер карстового походження в Україні. Посередині озера є острів площею приблизно 7 га. Озеро славиться дуже чистою, прозорою і м'якою водою, воно багате бентосом, рибою (вугор, лящ, окунь, щука, сом), водоплавними птахами.

7. Озеро Синевир (Закарпаття) – найбільше озеро українських Карпат знаходиться на висоті 989 метрів, а в глибину досягає 22. Водоймище оточують хвойні дерева, що створює чудовий краєвид на тлі гір. Озеро утворилося в

післяльодовиковий період, приблизно 10000 років тому. Живлять озеро чотири струмки та підводні джерела. У озері живуть два види риб – гольяк і форель. Озерна вода має незвичний смак: вона не містить хлоридів. Влітку вода прогрівається до 20°C, зі збільшенням глибини знижується до 4–5°C.

Спеціалізації отримали: Балаклавська бухта з мисами Айя та Фіолент (АР Крим), Олешківські піски (Херсонщина), Оптимістична печера (Тернопільщина).

7 чудес України: замки, фортеці, палаци (2010 р.)

1. Луцький Верхній замок є центральною спорудою Луцького державного історико-культурного заповідника «Старе місто». Зведений останнім великим князем Галицько-Волинського князівства Дмитром Любартом у 1340–1383 рр. замок слугував його резиденцією. Сьогодні архітектурний комплекс Луцького Верхнього замку включає в себе В'їзну, Владичу та Стирову башти, сполучені мурами; будинок шляхетських судів XVIII ст.; повітову скарбницю поч. XIX ст., а також залишки соборної церкви Іоанна Богослова XII ст. та князівського палацу XIV–XVI ст.

2. Кам'янець-Подільська фортеця – одна з найбільших оборонних споруд України, що посідає провідне місце у світовій історії оборонного зодчества. Літопис приписує будівництво кам'яної фортеці литовським князям Корятовичам, які правили князівством у 60–90-х роках XIV ст. Кам'янець-Подільський – місто, що зберегло дух середніх віків, а також високий скелястий берег р. Смотрич, мальовничий краєвид, величезні вежі з таємничими латинськими написами.

3. Аккерманська (Білгород-Дністровська) фортеця стоїть на скелястому березі Дністровського лиману в Білгород-Дністровську на місці давньогрецького поліса Тіри V–IV ст. до н. е. та є унікальною пам'яткою оборонної архітектури XIII–XV ст. Незважаючи на міцність укріплення, у 1484 р. після тривалої облоги фортецю захопили турки й назвали Акерман (Біла фортеця). Понад 300 років перебувала фортеця під турецьким володарюванням. У 1789 р. Акерман

перейшов під управління російських військ, а з 1832 р. фортеця втратила військово-оборонну функцію. До нашого часу в основному збереглися оборонні мури та башти, що визначають історично сформовану планувально-просторову структуру фортеці.

4. Митрополичий палац (м. Чернівці) – найвизначніший шедевр архітектури Західної України. Колишня резиденція митрополитів Буковини і Далмації була збудована за проектом відомого чеського архітектора Йозефа Главки у 1862-1882 рр. Споруда створена у мавритансько-візантійському стилі. Комплекс палаців резиденції складається з трьох монументальних споруд-корпусів: головного, духовної семінарії разом із церквою Трьох Святителів, пресвітерія. Зараз у приміщенні колишньої резиденції знаходиться головний корпус Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

5. Хотинська фортеця – це пам'ятка історії, культури та архітектури XIII-XIX ст. та свідок численних війн та баталій, з 2000 року – державний історико-архітектурний заповідник. Протягом століть вона була центром розвитку ремесел і торгівлі, культури та економіки. Фортеця пережила століття і бачила під своїми мурами полчища воїнів Османської імперії, повстанців Мухи, народних месників Дитинки, вояків Дмитра Вишневецького (Байди), Петра Дорошенка.

Упродовж XVII ст. Хотин переходив з рук до рук, ним володіли і польські королі, і турецькі феодали, не раз місто визволяли запорозькі козаки. Фортеця являє собою спільну, безцінну спадщину для багатьох народів.

6. Палац у Качанівці (Чернігівщина), поява якого датується 1770-тими роками, було засновано графом П. Рум'янцевим-Задунайським. За проектом російського архітектора Карла Бланка, український зодчий М.Мосцепанов вибудував розкішний палац у романтичному стилі та спланував парк при ньому. У 1808–1824 роки розширюється територія садиби, палац перебудовується в стилі російського класицизму, зводяться нові будівлі різного призначення, закладається пейзажний парк. І нині Качанівський парк є одним з найбільших пейзажних садів в Україні і Європі. Тут надихалися і творили Тарас

Шевченко, Микола Гоголь, Марко Вовчок, Михайло Глінка, Микола Маркевич, Михайло Врубель та ін. Качанівський палацо-парковий комплекс – єдиний в Україні ансамбль, що, за невеликим винятком, зберіг свою територіальну й архітектурну цілісність до сьогодні. З 1981 року Качанівку оголосили Державним історико-культурним заповідником та 2001 року заповіднику надано статус Національного.

7. Алупкінський (Воронцовський) палац – літня резиденція генерал-губернатора Воронцова нині вражає відвідувачів пишнотою інтер'єрів і красою архітектури. Палац будувався з 1828 по 1848 роки за проектом англійського архітектора Едуарда Блора – «батька» Вестмінстерського абатства та частини фасадів Букінгемського палацу. Під час його будівництва був настільки майстерно використаний рельєф місцевості, що здається, ніби палац є продовженням навколишньої природи, зокрема, величної гори Ай-Петрі.

Спецномінації отримали: Бахчисарайський (Ханський) палац, палац Кирила Розумовського у Батурині (Чернігівщина), Чигиринська фортеця – Резиденція Богдана Хмельницького (Черкащина), Олеський замок (Львівщина).

7 чудес Києва (2013 р.)

- 1 Андріївська церква та Андріївський узвіз.
- 2 Будинок з химерами.
- 3 Видубицький монастир.
- 4 Володимирський собор.
- 5 Києво-Могилянська академія та Старий Поділ.
- 6 Києво-Печерська лавра.
- 7 Софія Київська.

Спецномінації отримали: Михайлівський Золотоверхий собор як найвизначніший з відтворених об'єктів Києва, а також Миколаївський костел та Національний художній музей як дві визначних пам'ятки столиці, які потребують негайної реставрації за підтримки держави.

7 чудес України: історичні міста та містечка (2017 р.)

1. Бердянськ (Запорізька обл.) – місто обласного значення в Україні, на

півдні Запорізької області, на північному узбережжі Азовського моря. Місто в 2005 році оголошено курортом державного значення. В місті створені усі умови не тільки для гарного відпочинку, насолоди сонцем та морем, але і для знайомства з унікальними куточками південних степів України, де жили древні скіфи, відвідування місцевих музеїв та пам'яток.

2. Біла Церква (Київська обл.) – місто обласного значення, значний економічний, культурний та освітній центр Київщини, розташований за 80 км на південь від Києва на річці Рось. Роль, яку відіграла Біла Церква в історії України важко переоцінити. Фактично, жодне велике українське повстання не оминуло Білу Церкву: під нею Северин Наливайко рубався із поляками; вона була базою для 70 тисяч повстанців Семена Палія, сім тижнів тут збирав військо сам Богдан Хмельницький. Біла Церква пам'ятає Івана Мазепу, провальну облогу Пилипа Орлика. А останнє українське повстання – Коліївщина – зробило власниками міста родину Браницьких, які заклали найбільший на сьогодні архітектурно оформлений ландшафтний парк в Україні – «Олександрію». Саме в Білій Церкві почалося збройне повстання під керівництвом Симона Петлюри та Володимира Винниченка. Тут відбувалося формування основних сил Директорії. Тут вперше було надруковано повідомлення про відновлення влади незалежної УНР.

3. Галич (Івано-Франківська обл.) – колишній центр Галицько-Волинського князівства – наймогутнішої твердині на південно-західних давньоруських землях, перша згадка про який відноситься, згідно з угорською хронікою XIII ст., до 898 року. Назва цього міста дала назву регіону «Галичина». Нинішній Галич розташований на автомагістралі Львів – Івано-Франківськ.

Серед збережених чи відновлених пам'яток (храм святого Пантелеймона XII ст., церква Різдва Христового XIII–XVIII ст., Успенська церква XVI ст., літописні Галичина могила та Княжа криниця), є ще фундаменти 14 церков XII–XIII ст., залишки печерних монастирів, фортифікаційних споруд тощо.

4. Диканька (Полтавська обл.) – селище міського типу, районний центр,

розташований на правобережжі річки Ворскли за 30 км на північ від Полтави. Походження назви селища пов'язують з тією обставиною, що раніше Диканька була оточена густими лісами, віковими дубами, які надавали цій місцевості дикого вигляду.

М. В. Гоголь навіки прославив Диканьку, звідси й починався той гоголівський край, що дав великому художнику слова силу й наснагу для творчості. Багато місць на Диканщині пов'язують з різноманітними епізодами і героями творів Гоголя, а тому радять відвідати хутір поблизу Диканьки, що став прототипом села у відомому творі М. Гоголя «Вечори на хуторі поблизу Диканьки». Для оглядин пропонують залишки підземного містечка (печерний скит) з 8 печер, з'єднаних розгалуженими ходами з системою життєзабезпечення; Триумфальну арку, що побудована у 1820 р. на честь зустрічі і перебування царя Олександра I у Диканьці; Миколаївська церкву, де зберігся дубовий іконостас 1852 р. та Храм є родинною усипальницею Кочубеїв. Деякий час тут існував музей атеїзму. За легендою – саме в цій церкві відспівували панночку з гоголівського «Вія»; Троїцьку церкву пов'язують із письменником Миколою Гоголем: нібито, саме тут бував коваль Вакула з повісті «Ніч перед Різдом». Багата Диканська земля й природою. Це й призвело до створення Регіонального ландшафтного парку «Диканський» (площею 11945 га), на території якого знаходиться сім пам'яток природи, у тому числі загальнодержавного значення – урочище «Парасоцький ліс», відомі в окрузі природоохоронні об'єкти «Кочубеївські дуби», «Бузковий гай», «Ялиновий гай», «Пивоварські ставки» та інші заповідні місця.

5. Канів (Черкаська обл.) – найбільша духовна святиня українців. Тут, на колишній Чернечій горі, похований Тарас Шевченко. Місце для могили було вибране зовсім не даремно, воно ідеально точно повторює опис, залишений поетом в своєму «Заповіті». У середині XII століття Канів був великим містом і відігравав велику роль в житті Давньої Русі. 1155 року він відомий як офіційне місце зустрічей руських князів з половецькими послами. Тут проходив великий шлях «з варяг у греки», який був важливою торговою артерією держави.

У XVI столітті Канів став своєрідною козацькою святиною. Літні запорожці, які вже не могли брати участь у походах і боях, почали селитися та доживати віку на Чернечій горі, неподалік Канівського монастиря. 1578 року козаки перевезли сюди останки скараного у Львові гетьмана Івана Підкови, ще один гетьман запорізького війська, Яків Шах, доживав тут свій вік. У Каневі похований також гетьман Самійло Кішка.

Сучасникам про Канів сьогодні розповідає архітектура та музеї міста: Канівський історичний музей, Канівський музей народного декоративного мистецтва, Шевченківський національний заповідник.

6. Ніжин (Чернігівська обл.) – друге за величиною місто обласного значення, на берегах річки Остер, лівої притоки Десни, за 83 кілометри від обласного центру м. Чернігова. У Ніжині величезне число пам'яток історії та архітектури та пам'ятників і пам'ятних знаків, що робить місто фактично музеєм просто неба.

Вперше у писемних джерелах Ніжин згадується у літописі «Повість минулих літ» за Іпатіївським списком під 1078 р. У 1663 році у Ніжині відбувалася знаменита подія – «чорна рада», на якій обирався гетьман Лівобережжя. В пам'ять про козацькі часи в центрі міста височить величний Миколаївський собор в стилі козацького бароко (1658-1668). У ніжинській гімназії навчались М. Гоголь, Є. Гребінка, П. Глібов тощо.

У 1881 році в Ніжині був відкритий перший у світі пам'ятник Гоголю. Зараз центральна вулиця міста носить його ім'я. Загалом у Ніжині налічують близько чверті сотні пам'ятників і пам'ятних знаків як славетним уродженцям та діячам, життя чи діяльність яких пов'язані з містом, так і на честь знаменних або трагічних подій національної історії: Т. Г. Шевченку, М.Заньковецькій, Ю.Лисянському, Б.Хмельницькому, «Дзвони Чорнобиля», Жертвам Голодомору та політичних репресій і багато інших. Також у місті майже повністю зберігся комплекс будівель поштової станції XVIII ст., в якому розміщено музей. З історією міста знайомить красназнавчий музей, що налічує близько 40 тис. експонатів.

7. Хуст (Закарпатська обл.) – маленьке містечко багате на туристські ресурси. На окраїні міста височить гора вулканічного походження, на якій 1090 року почалось будівництво замку-фортеці (тепер у руїнах). Замок слугував для охорони шляху до копальні солі в Солотвині.

Строгий готичний храм Св. Єлизавети розташований в самому центрі Хуста. Зведений в XIII–XIV ст. як католицький костел, в XV в. перебудований і оточений оборонної стіною. У 1524 р., коли місцеві жителі прийняли протестантську віру, костел став реформаторським.

Хуст – місце озброєного захисту Карпатської України і загибелі її захисників. У вересні 1938 р. була організована автономія Підкарпатської Русі у складі Чехословаччини, а у березні 1939 р. проголошена незалежність Карпатської України.

Особливо неповторювано місто навесні. У кінці весни в заповідній Долині нарцисів цвітуть казкові квіти. Нарцисові поляни замають 170 га. Такі рослини є лише на Балканах і в Альпах, на висоті 2 тис. м.

Спеціалізацією відзначено: Бердичів (Житомирська обл.), Жовква (Львівська обл.) та Тереховля (Тернопільська обл.), що мають значний туристичний потенціал і зацікавленість місцевої громади у розвитку своїх населених пунктів.

У липні 2008 року було обрано **Сім чудес Харкова** – це сім історичних та культурних монументів, які згодом розмістилися у зменшеному вигляді на площі Архітекторів.

1. Держпром (Будинок державної промисловості).
2. Успенський собор.
3. Пам'ятник Т. Г. Шевченко.
4. Благовіщенський собор.
5. Фонтан «Дзеркальний струмінь».
6. Житловий будинок зі шпилем розташований на площі Конституції.
7. Покровський собор.

Поза конкурсом: головне диво і символ Харкова – площа Свободи.

ТЕМА 4 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ РЕСУРСИ ТУРИЗМУ

До соціально-економічних ресурсів туризму відносять сукупність підприємств, закладів та організацій матеріального виробництва та невиробничої сфери, відповідні трудові ресурси, які забезпечують виробництво, розподіл, реалізацію та споживання товарів та послуг, здатних задовольняти туристсько-рекреаційні потреби.

Ці підприємства, заклади та організації належать до різних галузей і беруть безпосередню участь у задоволенні рекреаційних потреб (первинні підприємства) або забезпечують нормальне функціонування і умови для здійснення туристської діяльності (вторинні підприємства).

Перші підприємства надають клієнтам виключно послуги, які задовольняють різноманітні рекреаційні потреби і відповідно отримують доходи тільки від цієї діяльності, а для других – це лише один з напрямів комерційної діяльності і одне з джерел отримання доходу.

Засіб розміщення – будь-який об'єкт, який регулярно або час від часу надає послуги з розміщення для ночівлі.

4.1 Матеріально-технічна база туризму

Основною складовою туристичної індустрії, що забезпечує послугами розміщення понад 70 % усіх туристів в Україні, у тому числі 96 % іноземних відвідувачів (2015 р.), є готельне господарство. Без розвинутого готельного господарства неможливий повноцінний розвиток туризму. У таблиці 4.1 наведені дані туристичних потоків в Україні за 2000 – 2016 рр.

Дані за 2014–2016 роки – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

Таблиця 4.1 – Туристичні потоки в Україні за 2000-2016 рр.

Роки	Кількість громадян України, які виїжджали за кордон – усього ²	Кількість іноземних громадян, які відвідали Україну – усього ²	Кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України – усього	Із загальної кількості туристів			Кількість екскурсантів
				іноземні туристи	Туристи - громадяни України, які виїжджали за кордон	внутрішні туристи	
2010	17180034	21203327	2280757	335835	1295623	649299	1953497
2011	19773143	21415296	2199977	234271	1250068	715638	823000
2012	21432836	23012823	3033647	269969	1956483	807195	865026
2013	23761287	24671227	3454316	232311	2519390	702615	657924
2014	22437671	12711507	2425089	17070	2085273	322746	1174702
2015	23141646	12428286	2019576	15159	1647390	357027	125471
2016	24668233	13623812	2549606	35071	2060974	453561	134235

Примітка : ²Включно з одноденними відвідувачами (за даними Адміністрації Держприкордонслужби України).

Кількість громадян України, які у 2016 р. подорожували за кордон, становила 24 668 233 особи, кількість громадян іноземних держав, які відвідали Україну – 13 623 812 осіб, кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності України – 2 549 606 осіб.

На кінець 2016 р. в Україні налічувалось 4 257 різноманітних засобів розміщення: готелів, пансіонатів, санаторіїв, будинків та таборів відпочинку (що на 35 % менше, ніж у 2010 р.), готових одночасно прийняти 392,3 тис. осіб. З них кількість закладів готельного типу дорівнювала 2 534 з кількістю місць приблизно для 137,1 тис. осіб, що на 17% менше порівняно з 2010 р.

За статистичною звітністю засоби розміщення поділяють на: готелі та аналогічні засоби розміщення та спеціалізовані засоби розміщення (пансіонати, санаторії, будинків та таборів відпочинку тощо). Так, для розміщення туристів в Україні пропонується переважно послуги готельних та аналогічних їм підприємств (рис. 4.2), а для розміщення туристів лікувально-оздоровчого туризму – спеціалізовані засоби розміщення.

Структура колективних засобів розміщення в Україні в 2016 році наведена на рисунку 4.1.

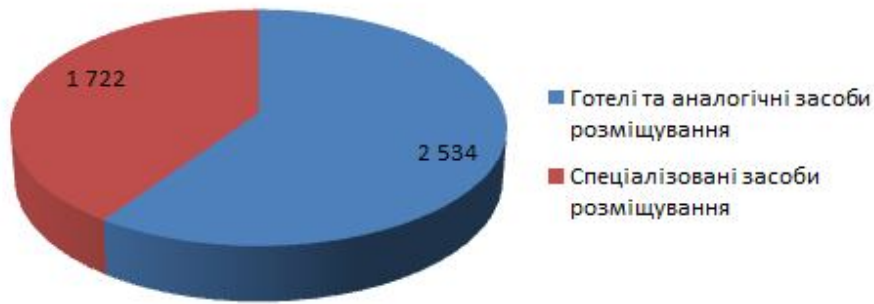

Рисунок 4.1 – Структура колективних засобів розміщення
в Україні в 2016 році

Структура закладів готельного господарства загалом по Україні у 2016 р. виглядає таким чином: 1703 готелі, 139 мотелів, 40 хостелів, 14 кемпінгів, 90 гуртожитків для приїжджих, 548 туристичних баз та інших місць для тимчасового розміщення (рис. 4.2).

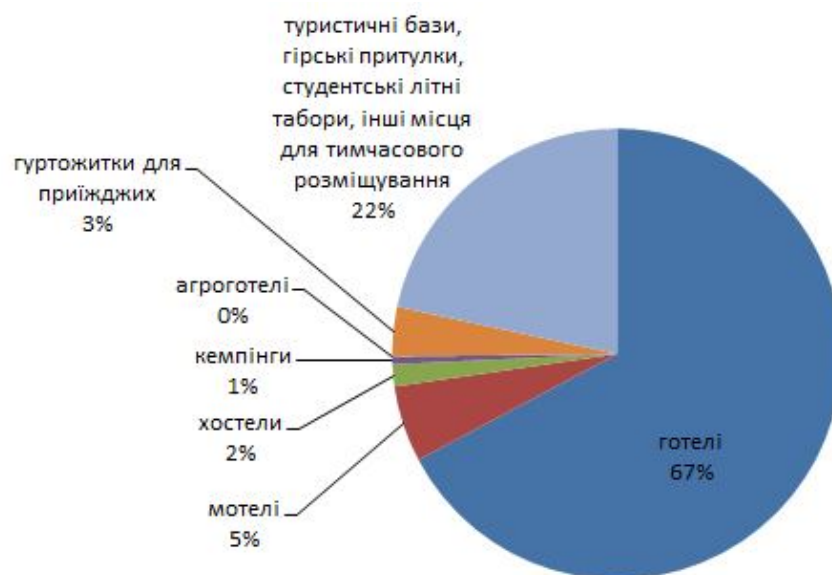

Рисунок 4.2 – Структура готелів та аналогічних засобів розміщення
в Україні в 2016 році

Структура спеціалізованих засобів розміщення наведена на рисунку 4.3.

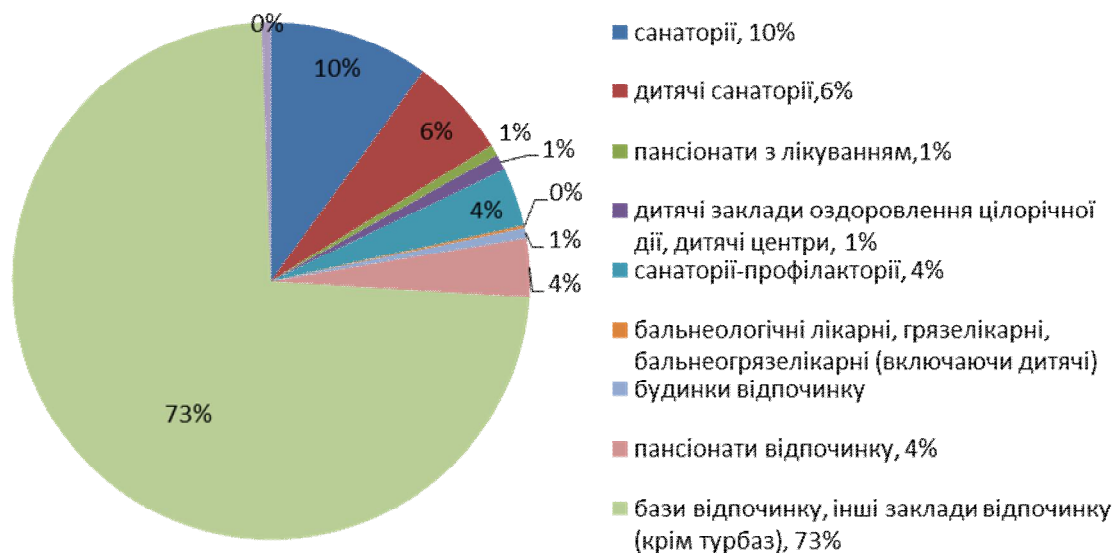

Рисунок 4.3 – Структура спеціалізованих засобів розміщення в 2016 році в Україні

Мережа санаторно-курортних і оздоровчих закладів в Україні налічує 1 722 підприємства. До мережі входять санаторії (10 %), санаторії-профілакторії (4 %), пансіонати з лікуванням (1 %), бальнеологічні та грязьові лікарні (0,05%), пансіонати відпочинку (4 %), бази відпочинку та інші заклади відпочинку, окрім турбаз (73 %), дитячі санаторні та оздоровчі заклади (7 %). Загальна місткість закладів становить понад 200 тис. місць. Протягом року в них оздоровлюється понад 1,3 млн. осіб. Середньооблікова кількість працівників в санаторно-курортних і оздоровчих закладах становить 63 тис. осіб.

Санаторна база значно рівномірніше розподілена територією країни. Найбільше закладів санаторного типу сконцентровано у Одеській області (15,7%) Дніпропетровській та Запорізьській області (по майже 14%), Миколаївській (8%), в Львівській та Херсонській (по 7%) та а найменше у Чернівецькій та Луганській областях (менше 0,5%).

Динаміка готелів та аналогічних їм підприємств з 2010 по 2016 роки в Україні наведена на рисунку 4.4.

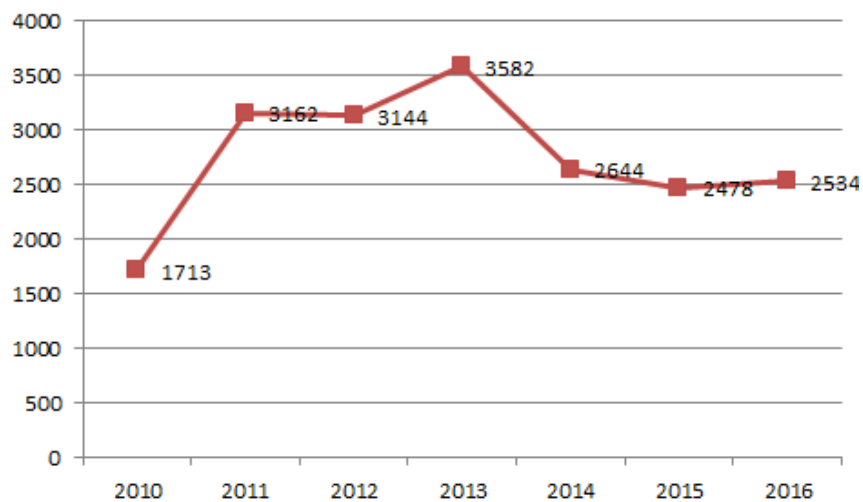

Рисунок 4.4 – Кількість готелів та аналогічних засобів розміщення за 2010–2016 роки

У перші роки незалежності України спостерігалось стрімке зменшення кількості готелів, спричинене затяжною кризою в економіці та застарілою матеріальною базою, методами їх управління, які виявились не пристосованими для господарювання в ринкових умовах. Значна кількість закладів припинила діяльність у зв'язку зі збитковістю, неможливістю подальшого утримання та передачі в оренду, зміни власності тощо.

Однак великий стрибок відбувся у 2011 р., коли кількість закладів готельного господарства збільшилася майже удвічі. Позитивна тенденція розвитку тривала до 2014 р. у всіх регіонах України. З початком воєнних дій у Луганській і Донецькій областях та з анексією АР Крим багато суб'єктів готельного господарства припинили свою діяльність, що призвело до загального зменшення кількості готелів по Україні порівняно з 2013 р. на 26%. Динаміка зниження припинилась в 2016 році.

На початку 2000-х, коли офіційні статистичні дані свідчили про зменшення кількості готелів та зниження показників галузі в Україні, стрімко зростала кількість невеликих приватних готелів та пансіонатів, сімейних готелів, хостелів тощо, зокрема у таких рекреаційних зонах, як Карпати, Чорноморське та Азовське узбережжя, АР Крим, значна частина яких фактично діяла в тіньовому секторі економіки.

Тому в 2016 році топ-10 областей – лідерів за кількістю готелів та аналогічних засобів складають (у порядку зменшення): Львівська, Одеська, Івано-Франківська, Закарпатська, м. Київ, Дніпропетровська обл., Київська область та Запорізька область та Харківська область з показником кількості готелів та АЗР більше 100.

У 2016 р. середньооблікова кількість штатних працівників у готелях та аналогічних засобах розміщення становила 25 190 осіб. У регіональному розрізі цей показник за 2010 та 2016 роки зображено на рисунку 4.5.

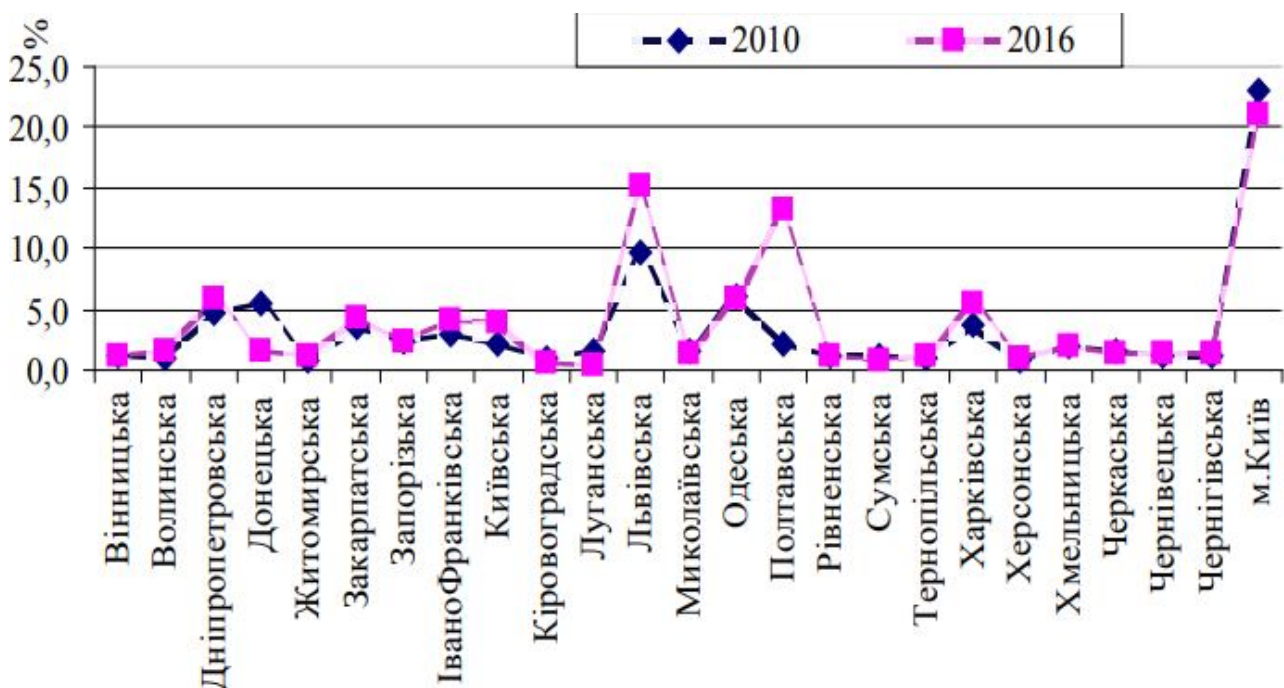

Рисунок 4.5 – Частка середньооблікової кількості штатних працівників у готелях та аналогічних засобах розміщення регіону в Україні в цілому, %

Відповідно до рисунку бачимо, що значна частина регіонів займає однакову частку в кількості штатних працівників у готелях та аналогічних засобах розміщення в структурі працівників тієї ж сфери в Україні. Різке падіння зайнятих працівників у 2016 р. бачимо в Донецькій області, а 112 зростання – у Львівській та Полтавській областях. Позицію лідера займає м. Київ з 21% зайнятих у цій сфері.

Коефіцієнт використання місткості колективних засобів розміщення

незначно відрізняється для готелів, аналогічних засобів та спеціалізованих засобів розміщення: 0,23 та 0,39 відповідно. Серед готелів та аналогічних засобів розміщення в лідерах за коефіцієнтом використання місткості гуртожитки для приїжджих (0,32), а не готелі (0,23). Найгірше використання місткості в хостелах, де відповідний коефіцієнт становить 0,20.

Важливим показником для оцінки готельного господарства є місткість (загальна кількість місць у готелі, яка визначається за кількістю ліжок в усіх номерах станом на кінець звітного року). На рисунку 4.6 відображена місткість готелів та аналогічних засобів розміщення за регіонами у 2016 р. для фізичних та юридичних осіб.

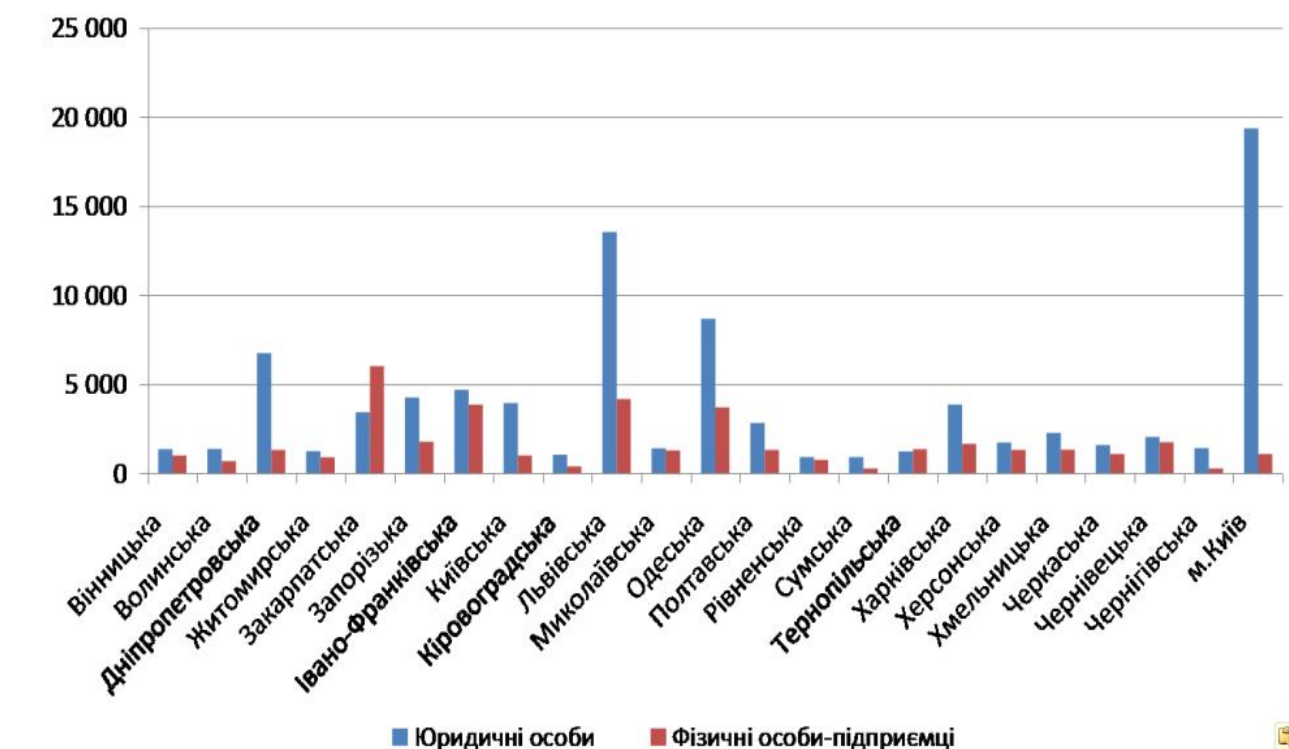

Рисунок 4.6 – Місткість готелів та аналогічних засобів розміщення за регіонами України у 2016 р. для фізичних та юридичних осіб, місць

Найвищою місткістю у 2016 р. характеризуються м. Київ, Львівська, Одеська та Дніпропетровська області (для юридичних осіб), Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Одеська області (для фізичних осіб-підприємців), а найнижчою – Кіровоградська, Рівненська та Сумська області (як для юридичних, так і для фізичних осіб-підприємців).

Головним джерелом прибутку в готельній сфері є експлуатація номерного фонду готелів, яка повинна забезпечувати до 80% їх доходів. Однак в Україні частка виторгу від продажу номерів готелю не перевищує 70%, що пояснюється, насамперед, невисокою їх завантаженістю. У той же час певна частина прибутку (від 5% до 17%) отримується за рахунок закладів харчування. Частка інших додаткових послуг незначна, що свідчить про необхідність їх розвитку.

Основною метою діяльності будь-якого підприємства є отримання доходів від своєї діяльності, цей показник характеризує їх ефективність. Розподіл доходів від готельного бізнесу в Україні за регіонами у 2016 р зображено на рисунку 4.7.

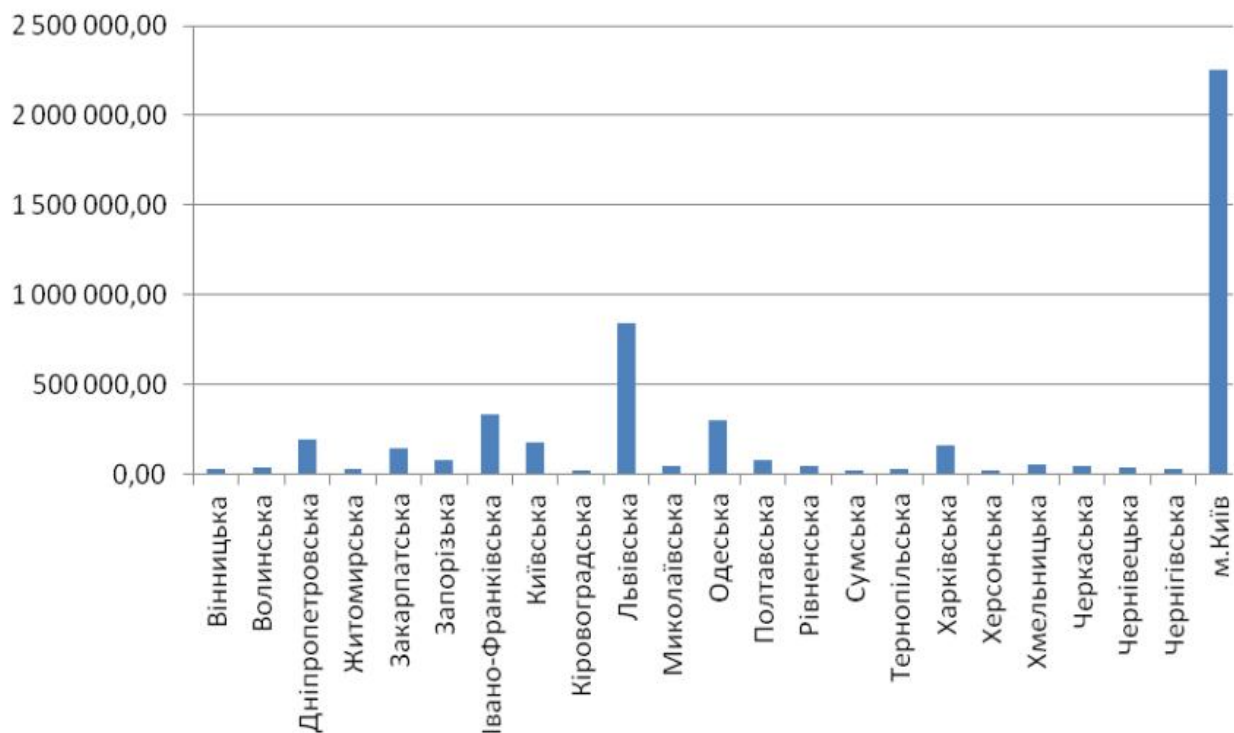

Рисунок 4.7 – Розподіл доходів від готельного бізнесу в Україні за регіонами у 2016 р., тис. грн.

Сумарні доходи готелів та аналогічних засобів розміщення у 2016 р. становили 5 112 138,8 тис. грн (без врахування ПДВ, акцизів та аналогічних платежів). Причому частка юридичних осіб у них становить 88,78 %, а фізичних осіб- підприємців відповідно 11,22 %. На готелі припадає 93,79 %

доходів, а найменша частка на кемпінги – лише 0, 04 %.

Важливим в індустрії гостинності є існування підрозділів сфери сервісу. Сучасний стан готельного бізнесу вимагає наявності додаткових супутніх послуг, об'єктами яких виступають установи харчування та торгівлі, сауни, басейни, пральні, хімчистки, автостоянки тощо, оскільки основною метою розвитку готельного сервісу є створення для гостей усіх необхідних умов для проживання та відпочинку, забезпечення високого рівня обслуговування.

Одні лише доходи не можуть характеризувати ефективність функціонування суб'єкта господарювання, оскільки для їх отримання підприємство обов'язково здійснює певні витрати. Тому далі розрахуємо показники економічної ефективності діяльності як відношення величини економічного ефекту (доходів від наданих послуг) до витрат, за регіонами України.

В загальному економічна ефективність в готельному бізнесі для фізичних осіб-підприємців є вищою, ніж для юридичних осіб. Розрахунок показав, що найвища економічна ефективність серед юридичних осіб характерна для м. Києва (на 1 грн витрат припадає 1 грн 17 коп. доходу) та для Івано-Франківської області (на 1 грн витрат припадає 1 грн 07 коп. доходу). Для всіх інших областей доходи від готельного бізнесу не в змозі покрити усі витрати. Найнижча економічна ефективність у 2016 р. спостерігалась серед юридичних осіб, які займаються готельним господарством у Херсонській області – на 1 грн витрат припадало лише 8 коп. доходу та у Вінницькій області – на 1 грн витрат припадало лише 9 коп. доходу.

Що стосується фізичних осіб-підприємців готельного бізнесу, то у них найвища економічна ефективність спостерігається у Донецькій області, де на 1 грн витрат припадає 6 грн 07 коп. доходу, в Чернівецькій області – на 1 грн витрат – 2 грн 55 коп. доходу та у Кіровоградській області – на 1 грн витрат – 2 грн 52 коп. доходу. Найнижчим цей показник є для Чернігівської області, де на 1 грн витрат припадає лише 1 грн 23 коп. доходу, та для Черкаської – на 1 грн витрат припадає 1 грн 28 коп. доходу. Можна зробити

висновок, що фізичні особи-підприємці є більш ефективними ніж юридичні підприємства в цій сфері, і що не завжди прибутковість як у кількісному, так і у відносному вираженні залежить від 130 чисельності готелів та їх розташування (місць, які мають природні туристичні ресурси чи культурні та архітектурні пам'ятки). Одним із напрямів статистичного оцінювання.

Також за даними Державної фіскальної служби України обсяг надходжень від сплати туристичного збору у 2016 р. становив 54,1 млн грн, що на 45,7 % більше, ніж у 2015 р. При цьому його обсяг у 2015 р. у порівнянні з 2014 р. зріс на 49,9 %. До ТОП-10 областей України за найбільшими обсягами надходжень від сплати туристичного збору, що надійшли до місцевих бюджетів у 2016 р. (з урахуванням надходжень туристичного збору, сплаченого юридичними особами за Центральним офісом, які зараховані до м. Києва, Запорізької та Одеської областей), увійшла також й Харківська область.

Отже у ході моніторингу загального стану готельного бізнесу України можна говорити про те, що в країні існують перспективи для розвитку туризму. Його роль зростатиме завдяки вирішенню певних проблем, а саме збереженню культурно-історичної спадщини, збереження й примноження природних ресурсів, контроль за екологічним станом, впровадження природоохоронних заходів, удосконалення правової бази тощо.

4.2 Транспортна інфраструктура України

Для розвитку туризму велике значення мають транспортні ресурси, до яких належать мережа шляхів сполучення, транспортні підприємства та їх рухомий склад. Транспортна мережа об'єднує залізниці, автомобільні шляхи тощо.

Транспорт як ресурс для розвитку рекреаційної діяльності можна розглядати з декількох позицій:

- по-перше, розвинута транспортна мережа дозволяє дістатися до необхідних туристських об'єктів. Нерозвиненість шляхів сполучення, їх низька

якість робить незручним, а іноді унеможлиблює користування туристськими ресурсами;

– по-друге, як невід’ємну складову обслуговування при туристичних подорожах. Транспортне забезпечення входить до основного комплексу послуг, що включають до складу туристського продукту.

Україна має досить розгалужену транспортну систему, в якій представлені всі види транспорту. Географічне розташування України, історичні особливості її розвитку створило передумови для розбудови однієї з густих та потужних транспортних мереж в Європі та світі.

Через Україну проходить дев’ять залізниць, держава має розгалужену мережу автомобільних магістралей, що з’єднують Росію з країнами Європи, на основі яких діють 6 міжнародних транспортних коридорів. Через практично незамерзаючі порти Чорного та Азовського моря здійснюються водотранспортні зв’язки з багатьма країнами, які активно використовуються з метою розвитку туризму.

Що стосується розподілу перевезень туристів між різними видами транспорту, то в Україні відсутні статистичні дані, які дозволяють зробити такий аналіз. Аналіз показників перевезення усіх пасажирів показав, що найбільша частка перевезень здійснюється автомобільним транспортом. На другому місці стоїть залізничний транспорт. Зовсім малі обсяги перевезень здійснюються повітряним та водними видами транспорту.

На автомобільному транспорті пріоритети розвитку галузі мають враховувати особливості автомобільного транспорту як швидкого, зручного, мобільного, соціально значущого виду транспорту для сфери туризму.

Загальна довжина автодоріг в Україні становить близько 170 тис. км, у тому числі з твердим покриттям – понад 97 %. На 1000 км² припадає близько 281 км автошляхів. Будучи більшою за площею від найбільших європейських країн Франції та Німеччини, Україна має, відповідно, у 5,6 та в 3,8 рази менше автомобільних доріг. Якщо ж брати до уваги їх щільність, то наша держава залишається далеко позаду. Незадовільним є транспортно-експлуатаційний

стан автошляхів: 51,1 % не відповідає вимогам за рівністю, 39,2 % – за міцністю. Середня швидкість руху на автошляхах України у 2–3 рази нижча, ніж у західноєвропейських країнах.

Територію України перетинають міжнародні автомагістралі Київ–Москва, Одеса–Київ–Санкт–Петербург, Москва–Харків–Сімферополь, Київ–Донецьк–Ростов, Київ–Львів – державні кордони з країнами Євросоюзу, Київ–Одеса–Кишинів. Головними внутрішньодержавними магістралями є Київ–Одеса, Київ–Львів, Київ–Дніпропетровськ–Сімферополь, Київ–Харків, Київ–Донецьк. Найбільшу протяжність автошляхів державного значення мають Івано-Франківська, Закарпатська, Київська та Чернігівська області.

Завдяки рівнинному рельєфу територія України вкрита мережею автошляхів більш-менш рівномірно. Найбільшу довжину автодоріг мають Харківська, Вінницька, Дніпропетровська, Полтавська та Київська області. Найменшу – Чернівецька, Закарпатська та Івано-Франківська. Найвищою щільністю автодоріг вирізняються Львівська, Тернопільська, Вінницька, Чернівецька та Хмельницька області. Помітно меншими є ці показники в південних областях України, Луганській та Чернігівській областях. Із загальної довжини автодоріг загального користування близько 5 % припадає на міжнародні дороги, що входять до Європейської мережі, 2,8 % – на національні, 4,7 % – на регіональні. Разом довжина доріг державного значення становить 21,1 тис. км. Саме вони відіграють важливу роль у розвитку в'їзного туризму, оскільки забезпечують міжнародні комунікації, з'єднують столицю з усіма обласними адміністративними центрами, а також забезпечують зв'язок доріг з основними міжнародними прикордонними пунктами пропуску автомобільного транспорту, міжнародними морськими та аеропортами, найважливішими об'єктами національного культурного надбання, курортними зонами, великими культурними центрами країни.

Залізничний транспорт в Україні – головний конкурент автомобільного транспорту в групових перевезеннях. Перевагою залізничного транспорту над іншими його видами є те, що він майже не залежить від погодних умов, на

послуги встановлено більш низькі тарифи, пасажир може обирати клас вагону, існує розгалужена система знижок. В дорозі турист відчувається більш комфортно, можна організувати повноцінне харчування у вагоні-ресторані. Залізничний транспорт більш безпечний порівняно з автомобільним.

Загальна довжина магістральних залізниць України становить 22,8 тис. км, причому, за останні 25 років цей показник практично не змінився. Середня щільність залізниць складає 37,7 км/тис. км². Найвищою вона є в Київській, Львівській, Тернопільській областях, найнижчою – у Рівненській, Чернігівській, Херсонській. Загальна довжина міжнародних залізничних коридорів, що проходять територією України, становить 3 162 км, з них 92,3 % двохколіїні, 77,3 % – електрифіковані.

Найважливішими залізничними магістралями України є: Київ – Москва, Москва – Харків – Севастополь, Харків – Донецьк – Ростов, Донбас – Кривий Ріг, Київ – Сімферополь, Київ–Харків, Київ–Одеса, Одеса – Львів, Київ – Львів – Чоп, Київ – Ковель – Брест.

В організаційному плані залізничні магістралі України розподілені між шістьма залізницями – Південно-Західною з центром у Києві, Південною – центром є Харків, Придніпровською (Дніпропетровськ), Одеською (Одеса), Донецькою (Донецьк) та Львівською (Львів).

Залізницею користуються туристи, що вирушають у путь від 500 до 1000 км. Тобто в зону впливу потрапляють центральноевропейська частина Росії, Білорусь, Прибалтійські країни, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, Сербія, Болгарія, Молдова. Більшість з них – країни, з якими ведеться активний туристичний обмін. Проте, перешкодою більш інтенсивного використання залізниці у туристичному обміні з країнами Східної Європи є неоднакова ширина залізничної колії в Україні та в європейських країнах (1520 та 1435 мм відповідно). Ще однією проблемою українських залізниць є старіння основних фондів.

Авіаційний транспорт в Україні має незначні обсяги перевезень порівняно з автомобільним та залізничним, однак його значення для України в

майбутньому надзвичайно важливе, що обумовлено здатністю цього виду транспорту здійснювати швидкі та комфортні перевезення на великі відстані в будь-яку країну світу. Щорічно зростають обсяги міжнародних пасажироперевезень, здійснених авіаційним транспортом.

Найбільша кількість пасажирів відправляється аеропортами м. Києва (Бориспіль, Жуляни), Одеси, Львова, Харкова, Дніпропетровська. Київ лідирує в міжнародних пасажирських перевезеннях.

Перевезення туристів повітряним транспортом здійснюється чартерними і рейсовими літаками. Авіаперевезенням туристів України займаються як національні, так і іноземні авіакомпанії.

Упродовж 2017 року кількість перевезених пасажирів збільшилась порівняно з попереднім роком на 27,5 % та склала 10 555,6 тис. осіб.

Український ринок пасажирських авіаперевезень другий рік поспіль демонстрував високі темпи зростання. При цьому, у попередньому 2016 році відбувалось відновлення ринку після спаду, що мав місце у 2014-2015 роках. Якщо за підсумками 2016 року обсяги пасажирських перевезень вітчизняних авіакомпаній перевищили показник «докризисового» 2013 року на 2,1 відсотка, то за 2017 рік – вже на 30,1 відсотка.

Протягом року пасажирські перевезення здійснювали 18 вітчизняних авіакомпаній. П'ять провідних авіаперевізників: «Міжнародні авіалінії України», «Роза вітрів», «Азур Ейр Україна», «Атласджет Україна» та «Браво».

Регулярні внутрішні пасажирські перевезення між 9 містами України виконували п'ять вітчизняних авіакомпаній

Водний транспорт в Україні має не значні обсяги пасажирських перевезень, однак він відіграє ключову роль під час здійснення зовнішньоторговельної діяльності. Від ефективності роботи морських портів залежить якість і обсяг експорту транспортних послуг, рівень конкурентоспроможності національних товарів на світовому ринку. Даний вид транспорту представляє надзвичайно великий інтерес для туризму, оскільки

дозволяє здійснювати такі види подорожей як морські круїзи. В Україні налічується 13 континентальних морських портів.

Річковий транспорт з усіх видів транспорту є найбільш економічним та екологічно чистим видом транспорту. Невисока швидкість перевезень та обмеженість шляхів сполучення стримують розвиток цього виду транспорту. Однак, для туризму він представляє виключний інтерес, оскільки дозволяє здійснювати такий вид туристських подорожей як річкові круїзи.

В Україні налічується 3 судноплавні річки, дві з яких входять до Топ-5 найбільших річок Європи та 16 річкових портів та терміналів. Загальна довжина судноплавних річок України, які використовуються як водні шляхи, становить 2 241 км, з яких Дніпро є найважливішою воднотранспортною магістраллю та басейн Дніпра займає близько 65 відсотків річкового простору України.

Через територію України проходить найважливіший для внутрішнього водного транспорту є коридор № 9, що пов'язує порти Білого і Балтійського морів з портами Чорноморсько-Середземноморського басейну.

Внутрішні судноплавні річкові шляхи України проходять, в основному, акваторіями Дніпра та Дунаю і відповідно до Європейської угоди про найважливіші внутрішні водні шляхи міжнародного значення віднесені до судноплавних річкових трас вищої категорії E.

Україна має усі необхідні умови для формування сучасної системи транспортних комунікацій, яка відповідає європейським стандартам.

ТЕМА 5 ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИХ РАЙОНІВ ДЕРЖАВИ

5.1 Туристське районування України

Територія України неодноразово була задіяна як частково, так і повністю в різних схемах туристсько-рекреаційного районування в зв'язку з чим класифікація туристських територій значно ускладнюється. Розглянемо найвідоміші схеми районування держави здійснювані з метою розвитку рекреації і туризму.

Інститутом географії АН СРСР у 80-х рр. XX ст. було проведене рекреаційне районування території СРСР, де Україна виділена в єдиний рекреаційний район. В його основу покладалася ступінь розвитку рекреаційних функцій території (показник визначався за територіальною концентрацією підприємств відпочинку). Було виділено 4 зони, в трьох з яких за переважанням або сполученням провідних рекреаційних функцій виділено 19 рекреаційних районів, в тому числі 4 – в межах України: Кримський, Одеський, Азовський прибережний, Дніпровсько-Дністровський.

За схемою туристичного районування СРСР М. П. Крачило (1978 р.) також виділені 4 туристські зони, а три приморські райони України об'єднано в Кримсько-Одесько-Азовський туристичний район, а також виділено окремо Карпатський туристичний та Дніпровсько-Дністровський район. Всього М. П. Крачило пропонує виділити сім таксонів туристичного районування: зона, регіон, район, вузол, комплекс, центр, підприємство.

І. Д. Родічкін (1978 р.) запроваджуючи до рекреаційного районування системний підхід, пропонував поділяти територію України на 9 регіональних рекреаційних систем (PPC): Київсько-Дніпровську, Волинську, Сіверсько-Донецьку, Придніпровську, Приазовську, Одесько-Чорноморську, Дніпровсько-Бузьку, Карпатську і Кримську. Виділення таких таксонів було проведено на основі ландшафтно-природних характеристик. Слід зазначити, що

виділені системи, на відміну від попередніх, не охоплюють повністю всю територію, що цілком співпадає з одним із наведених факторів формування і розвитку рекреаційних районів.

Рекреаційно-кліматичне районування території України, запропоноване в 1989 році науковцями географічного факультету КДУ, включає 6 районів Західний, Центральний, Східний, Південний, Кримський та Закарпатський.

Відоме також комплексне рекреаційне районування представлене в Українській географічній енциклопедії. Воно передбачає виділення 4 рекреаційних регіонів (Карпатський, Кримський, Дніпровсько-Дністровський, Азово-Чорноморський), 8 рекреаційних районів (Одеський, Приазовський, Феодосійський, Ялтинський, Євпаторійський, Придніпровський, Донецький, Придністровський), сім рекреаційних підрайонів (Судацький, Євпаторійський, Феодосійський, Чорноморський, Кримський, Алуштинський, Ялтинський). В цьому районуванні найвищою таксономічною одиницею виступає рекреаційний регіон, куди входять підсистеми тривалого і короткочасного відпочинку, санаторно-курортного лікування і туризму, а також підсистеми управління, обслуговування, транспорту, переважно в межах економічного району. Характеризується територіальним поєднанням географічних і бальнеологічних ознак, факторів, які включають рекреаційні ландшафти і території поширення лікувальних і туристських ресурсів, а також транспортні зв'язки з районами концентрації населення. Пересічна ємність рекреаційного регіону становить від 1,5 до 2,0 млн. рекреантів у літні місяці.

Рекреаційний район - частина рекреаційного регіону, що включає курорти однакового профілю, зони відпочинку та центри туризму в межах територіального поєднання географічних рис і факторів, а також відповідних рекреаційних та ін. споріднених ресурсів. Охоплює декілька адміністративних районів, з'єднаних транспортною мережею з центром рекреаційного району.

Рекреаційний підрайон – частина рекреаційного району, що включає один або кілька курортів однакового профілю із зонами відпочинку і центрами туризму у межах адміністративного району.

Найширше за змістом комплексне рекреаційне районування наводить О. І. Шаблій, спираючись на наявні рекреаційні ресурси, існуючі потоки рекреантів та матеріально-технічну базу. Виділяються 4 рекреаційні зони: Чорноморсько-Азовська, Західно-Українська, Центральна-Українська, Поліська. Рекреаційний регіон характеризується ним за спільністю природних, історико-культурних і соціально-економічних ресурсів, певними інфраструктурними взаємозв'язками й іншими чинниками. В межах зон виділяються 9 рекреаційних регіонів: Кримський, Західно-Причорноморський, Східно - Причорноморський, Карпатський, Розтоцько-Опільський, Придніпровський, Придністровський, Подільський, Донецький, а також два райони Закарпатський (в межах Поліської) і Бердянський (в межах Східно-Причорноморського регіону).

У 1997 році О. О. Бейдиком і Д. О. Ляшенко було запропоноване рекреаційно-туристське районування України, яке включало шість рекреаційно-туристських районів: Карпатський, Полісько-Подільський, Київсько-Дніпровський, Донецько-Дніпровський, Кримський, Причорноморський.

М. М. Поколюдою була запропонована схема туристсько-рекреаційного районування території України, яке проводилось з урахуванням: 1) ступеня розвитку рекреаційної галузі в районі; 2) характеру туристської спеціалізації; 3) рівня туристсько-рекреаційного освоєння території; 4) спільності перспективного розвитку району; 5) комбінації туристських ресурсів; 6) інтенсивності туристських потоків. В результаті було виділено шість туристсько-рекреаційних районів (Карпатський, Полісько-Подільський, Придніпровський, Донецько-Слобожанський, Причорноморський, Кримський), межі яких проходять кордонами адміністративних областей і об'єднують усі адміністративно-територіальні суб'єкти України.

Пропоновані схеми класифікації туристських територій України засвідчують неоднозначність критеріїв районування, тенденцію до поглиблення і деталізації схем і виділення одиниць районування, наявність суб'єктивізму дослідників в підходах до районування.

5.2 Характеристика окремих туристсько-рекреаційних районів держави

Туристські ресурси Чорноморсько-Азовського туристського району

Чорноморсько-Азовський туристсько-рекреаційний район включає Одеську, Миколаївську й Херсонську області в умовах тимчасової окупації Криму виступає провідними рекреаційним районом держави

Найціннішими ресурсами цього району є помірно-континентальний клімат, тепле море, широкі піщані пляжі, лікувальні грязі, мінеральні води, численні туристські об'єкти.

Зима малосніжна, тепла, м'яка (середня температура січня від $-1,1$ до $-3,6^{\circ}\text{C}$), літо сухе й печеня (середня температура $+22$ $+23^{\circ}\text{C}$).

Середньорічна кількість опадів 350-450мм. Морське повітря має лікувальні властивості через наявність у ньому солей бромю, хлору і йоду.

Характерним для даної місцевості є наявність мальовничих мілководних заток (Тендровська, Джарилгачська), лиманів, піщаних островів і кіс (Тендровська, Кинбурнська, Кароліна-Бугаз і інші). Головні ріки – Дністер, Дніпро, Південний Буг.

Морська вода біля узбережжя прогрівається до $+24$ $+26^{\circ}\text{C}$, хвилювання моря незначні. Найкращий період для купання – із червня по серпень. Основні запаси лікувальних грязей (мулисті сульфідні) зосереджені в Куяльницькому, Будацькому, Хаджибейському і Тилегульському лиманах, у Грязьовому озері й становлять близько 40 мільйонів тонн.

Регіон має значні запаси мінеральних вод, які належать до Чорноморського Артезіанського басейну. Тут є води малої мінералізації (до 5г/л) – зосереджені в Одеській і Миколаївській областях, середньої й високої мінералізації (Очаків, Коблево, Одеса, Сергіївка, Кароліна-Бугаз). Термальні, бромні і йодобромні розсоли з мінералізацією 40–100 г/л і температурою 30–42°C відомі в Одесі й с. Залізний порт (Херсонська область).

Цей туристсько-рекреаційний район має високий рівень кількості

закладів розміщення, кількості дитячих оздоровчих таборів та санаторіїв і будинків відпочинку.

Найбільш відомі такі курорти району: Аркадія, Великий Фонтан, Кароліна-Бугаз, Куяльник, Лузанівка, Лебедівка, Лермонтовський, Холодна Балка, Хаджибей, Черноморка, Сергіївка (Одеська область), Гола пристань, Скадовськ, курортна місцевість Арабатська стрілка, Генічеськ (Херсонська область), Кобелево (Миколаївська область).

Цікавими природними об'єктами є Одеські катакомби, Михайлівський Яр, Кардомичський і Мостовський пам'ятники садово-паркового мистецтва, заповідники Асканія-Нова, Чорноморський біосферний заповідник і Дунайські плавні, Миколаївські й Одеський зоологічні сади.

По числу історико-архітектурних об'єктів всі області мають рівень нижче середнього.

Культурними об'єктами багата Одеська область (вище за середнє), інші області характеризуються рівнем нижче середнього. Крупними туристським центрами є: Одеса, Імаїл, Вілкове, Білгород-Дністровський, Миколаїв, Первомайськ, Херсон, Каховка, Асканія-Нова.

Даний район спеціалізується на лікувально-оздоровчому туризмі, спортивному туризмі. Є сприятливі умови для розвитку екологічного туризму, круїзного й автомобільного.

Туристські ресурси Карпат

Карпатський туристсько-рекреаційний район займає територію 4-х областей України: Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької й Львівської. У межах цього району зосереджена одна третя частина всього рекреаційного потенціалу України й велика кількість найцікавіших об'єктів туризму.

До основних природних ресурсів району належать: теплий помірно континентальний клімат, густа річкова мережа, лікувальні грязі, близько 600 джерел мінеральних вод всіх бальнеологічних типів, озокерит.

Середня температура січня від $-5,6^{\circ}\text{C}$ до $-9,8^{\circ}\text{C}$, липня від $+13$ до $+18^{\circ}\text{C}$;

опадів від 800 до 1600 мм у рік. Основні ріки: Черемош, Прут, Дністер.

Більше 50% джерел мінеральних вод зосереджені в Закарпатській області; у горах розташовуються Ужоцьке, Міжгірне, Дроговське й інші родовища, на рівнині Ужгородське й Шаянське. Але кожному відомі курорти мінеральних вод у Львівській області – Трускавець, Моршин, Східниця, Шкло, Немирів. В Івано-Франківській області відомі такі курорти мінеральних вод як Косів, Шешори, Доліна, Калуш, Космач, Пильшевіці, Коршов, Городенка, Черче.

Лікувальні властивості мають також озокерит (головним чином Бориславське родовище), торф (Нинів, Немирів, Черче) і лікувальні грязі (Моршинське, а також родовища в Шкло, Немирові, Великому Любине й інших районах).

Для всіх областей Карпатського району, характерний вище за середнє рівень числа туристських баз, готелів, кемпінгів, мотелів, нижче середнього рівень числа дитячих оздоровчих таборів (по всіх областях), і такий же рівень по числу санаторіїв і будинків відпочинку (за винятком Львівської області де рівень оцінюється вище за середнє).

Популярними курортами регіону є курортотоліс Трускавець, що спеціалізується на лікуванні захворювань нирок, сечовивідних шляхів, органів травлення й обміну речовин. Другим по потужності й популярності є курорт Моршин. Все більшу популярність здобуває відпочинок на солоних ошзерах в с. Солотвино Закарпатської області.

Серед інших курортів популярні Східниця, Келечин, Гірська Тиса, Шешори, Яремча, Ворохта, Косів.

Але не тільки курортними ресурсами багатий Карпатський район, значні оздоровчі, спортивні, туристські ресурси, природні умови, історичні, архітектурні, етнографічні пам'ятники, саомбутність і національний колорит цих місць, лісу, мальовничі гірські й передгірні ландшафти залучають сюди велику кількість туристів як з України, так і з-за кордону.

Кількість історико-архітектурних об'єктів у всіх областях району має рівень вище за середнє.

По числу природних об'єктів цей район є лідером, оскільки тут, розташовуються Ужанський, «Вижницький», Карпатський, «Синевир», Яворівський, «Сколівські Бескиди», Галицький, «Гуцульщина» а також три заповідники Розточчя, Горгани і Карпатський біосферний.

Найбільшими туристськими центрами є Львів, Ужгород, Мукачеве, Яремча, Коломия, Косів, Вижниця, Самбор, Дрогобич, Чернівці та ін.

Особливістю району також є значні природно-ресурсні можливості для організації й розвитку зимових видів відпочинку й особливо гірськолижного. На сьогодні в регіоні освоєно 30 гірськолижних полів, Найбільш значні території гірськолижного відпочинку – Рахів, Ясіня, Воловець, Паляниця, Подобовець, Тисовець, Славське, Ворохта, Розлуч, Турка, Вижниця, Буковель, Мигове, Яремча, Косів.

Крім цього регіон є популярним з погляду пішохідного, гірського, екологічного, сільського зеленого туризму. Питома вага окремих видів туризму становить (%); пізнавальний туризм – 38; відпочинок і оздоровлення – 23; санаторно–курортне лікування – 39.

Туристські ресурси Поліссько-Подільського туристського району

У район входять Волинська, Рівненська, Житомирська, Тернопільська, Хмельницька й Вінницька області.

Найціннішими рекреаційно-туристськими ресурсами району виступають сприятливий клімат, значні масиви територій покриті лісами, численні ріки, озера, мальовничі ландшафти, лікувальні торф'яні грязі й мінеральні води, велика кількість туристських об'єктів і центрів.

Вся територія району знаходиться в зоні помірно-континентального клімату з м'якою теплою зимою й вологим летом. Середня температура січня – 4–5 °С, липня +18 °С. Опадів випадає від 500 до 600 мм у рік.

Головні ріки регіону – Стир, Случ, Горинь, Тетерів, Південний Буг (із припливами), Дністер (із припливами). Волинська й Рівненська області виділяються величезним числом озер. Серед яких найбільш відомими є група Шацьких озер, що складає з 22 озер карстового походження, перебуває вона в

північно-західній частині Волинської області. Найбільш відомими озерами цієї групи є Світязь, Пулемецьке, Луки, Піскове. На базі цієї групи озер створений Шацький природний національний парк.

У районі розташовані такі заповідники: Поліський (попадає в зону радіаційного забруднення), Рівненський, Черемський, Медобори.

Численні й пам'ятники природи і садово-паркового мистецтва, є 3 ботанічних сади й 2 дендропарки. Так переважно всі області району характеризуються середньою кількістю природних об'єктів туризму (за винятком Тернопільської й Вінницької, де їхнє число характеризується рівнем вище за середнє).

Джерела мінеральних вод виявлені на заході Волинської області, у центральній частині Рівненської області (3 джерела), у Житомирській області в районі м. Житомир і в с. Денишев – джерела цінних родонових вод; у Тернопільській області – джерела в Кременецькому районі, Борщовском районі й поблизу м. Тернопіль; Хмельницька область – джерела мінеральних вод є в 3 районах області, а у Вінницькій області на базі джерела родонових вод і лікувального торфу працює відомий курорт Хмільник, а на базі мінеральних вод курорт Немирів.

Родовища лікувальних і сапропелевих грязей виявлені в Житомирській області, торфових лікувальних грязей на Журавицьком родовищі Волинської області, численні родовища в Рівненській області.

Великими туристськими центрами регіону є: Шацький національний парк, Луцьк, Нововолинськ (Волинська область), Рівне, Дубно, Острог, Сарни (Рівненська область), Житомир, Бердичів, Коростень, Новгород-Волинський, Овруч (Житомирська область), Тернопіль, Бережани, Борщов, Кременець (Тернопільська область), Хмельницький, Городок, Кам'янець-Подільський, Шепетівка (Хмельницька область), Вінниця, Бар, Бершадь, Козятин, Могилів-Подільський, Немирів, Тульчин, Хмільник (Вінницька область).

По кількості історико-архітектурних об'єктів туризму більшість областей має середній рівень, а по числу культурних об'єктів – нижче середнього (за

винятком Вінницької).

Слід зазначити що північна територія цього району фактично закрыта для масового відвідування, відпочинку й оздоровлення через вплив катастрофи в Чорнобилі: всі північні частини Рівенської й Житомирської областей належать до районів екологічної катастрофи, й характеризуються надмірним і сильним забрудненням. Відкритим для рекреаційної діяльності залишився тільки Західно-Поліський район із центром у Шацьку. Тут екологічна ситуація характеризується щонайкраще: умовно-чисті й помірно чисті території.

Перспективним напрямком розвитку туризму в цьому районі є відпочинок і рекреація (мінеральні джерела й грязі, кліматолікування), пізнавальний туризм, сільського зеленого туризму, спортивний туризм, зокрема спелеотуризм (Тернопільська область) та водний туризм.

Туристські ресурси Центрального туристського району

До складу цього району входять 7 областей України, що розташовуються по плинні Дніпра: Київська, Чернігівська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська й Запорізька. Район має у своєму розпорядженні наступні туристсько-рекреаційні ресурси: сприятливий клімат, водні ресурси, джерела мінеральних вод, лікувальних грязей, велика кількість туристських об'єктів, цікавих пам'ятників історії, архітектури, археології, природи.

Клімат району помірно континентальний з м'якої, порівняно теплою зимою й теплим і вологим на півночі й сухому леті на півдні. Середня температура в січні -5°C , у липні $+19$ $+23^{\circ}\text{C}$. Опадів випадає на півночі 500–600 мм, на півдні 400–500 мм у рік.

Головною водною артерією для району як і для всієї України є Дніпро із припливами: Тетерів, Десна, Рось, Сула, Псел, Ворскла, Самара, Інгулець і інші. Наявність великих водоймищ споруджених на Дніпру (Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське, Каховське) значно розширює туристські можливості району, тому що відкривають перспективи для розвитку водного туризму, як активних його видів, наприклад, подорожі на

човнах, байдарках, так і пасивних – круїзи. Крім цього до наявності водних ресурсів належить й те, що південна границя Запорізької області має вихід до Азовського моря протягом близько 150 км. Зручні піскові пляжі, потужна база для розміщення туристів і відпочиваючих роблять цей район популярним для сімейного й дитячого відпочинку; наявність лікувальних грязей у приморських лиманах (Молочному й Утлюцком), а також у Великому й Червоному озерах поблизу Бердянська зарекомендували цей район як санаторно-курортний і оздоровчий центр.

Джерела лікувальних грязей для торфолікування є в Північних і Центральних районах Чернігівської області, джерела лікувальних грязей у Дніпропетровській області (озеро Солоний Лиман).

Джерела мінеральних вод розвідані практично у всіх областях району, але найбільш відомим курортом є Миргород (Полтавської області) і курортна місцевість Лищенівка; численні родовища є також у Черкаській і Чернігівській області.

На основі наявних природних ресурсів, їхньому сполученні діють такі курорти: Біла Церква, Ворзель, Ірпінь, Конча-Заспа, Миронівка (Київської області), кліматокурорт Качанівка (Черкаської області), Прохоровка, Сокирна (Черкаської області), Миргород (Полтавської області), Бердянськ (Запорізької області).

Великими туристськими центрами є Київ, Чернігів, Полтава, Переяславль-Хмельницький, Новгород-Сіверський, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Умань, Канів Менш значними туристськими центрами є Біла Церква, Фастів (Київської обл.), Мена, Ніжин, Прилуки, Батурин (Чернігівської обл.), Черкаси, Корсунь-Шевченківський, Чигирин, Шевченкове, Звенигородка (Черкаської обл.), Диканька, Гоголеве, Опішня, Лубни, Великі Сорочинці, Пирятин (Полтавської обл.), Хутір Надія, с. Побузьке (музей ракетних військ) (Кіровоградської обл.), с. Петриківка, Новомосковськ, Китайгород, Жовті Води, Кривий Ріг, Павлоград, (Дніпропетровської обл.), «Садиба Попова», «Кам'яна могила», Токмак, Мелітополь (Запорізької обл.)

По кількості історико-архітектурних об'єктів виділяються на рівні вище за середнє Київської, Чернігівська й Полтавська області; інші області району мають рівень нижче середнього.

У цілому для району характерний середній рівень наявності культурних об'єктів. Вище за середнє рівня мають Київська й Чернігівська області.

Для числа природних об'єктів туризму характерний (за винятком Черкаської області) рівень нижче середнього.

Розглядаючи перспективи розвитку туристсько-рекреаційної діяльності необхідно також урахувати екологічну обстановку. Більша частина території району має високі ступені забруднення: надмірно й сильно забруднені, а північ Київської області – район екологічної катастрофи. Приморська територія Запорізької області також ставиться до надмірно й сильно забруднених територій, така ж обстановка й у Дніпропетровській області.

У районі є потужна база для розвитку пізнавального туризму (через наявність таких потужних туристських центрів як Київ, Чернігів, Запоріжжя, Полтава), ділового туризму (район є промислово розвиненим), конгресного й освітнього туризму (Київ – найбільший науковий центр України), круїзного туризму (круїзи по Дніпрові й з виходом у Чорне море), культурно-дозвільного туризму.

Туристські ресурси Східного туристського району

Сумська, Харківська, Луганська й Донецька області утворюють Східний туристсько-рекреаційний район.

Сприятливі кліматичні умови, мальовничі береги рік і водоймищ, джерела цілющих вод, лісові масиви, лікувальні грязі, туристсько-екскурсійні об'єкти – є важливими ресурсами регіону, його розвитку сприяє також наявність потужного споживача, тому що район є промислово розвиненим і тут зосереджена більша частина трудових ресурсів.

Клімат району помірно континентальний з м'якою зимою й удушливим летом, іноді з посухами й сильним вітром. Опадів випадає 450-550 мм у рік.

Головні ріки регіону Сіверський Донець і Ворскла, є також великі

водоймища: Краснооскільське, Краснопавлівське, Печенізьке. По берегах цих водних об'єктів саме й концентруються основні рекреаційні райони. Центром рекреації є також Слов'яногірськ, Слов'янськ, Маріуполь, Ялта (Донецької області).

В Східному туристському районі є 4 відомих курорти – Березовські мінеральні води й Рай-Оленівка (обоє в Харківській області), Слов'янськ та Слов'яногірськ в Донецькій області. Чисельність об'єктів природи перебуває на рівні нижче середнього. Для більшості областей (за винятком Харківської області) характерний середній рівень наявності культурних об'єктів.

По числу історико-архітектурних об'єктів Сумська й Харківська області перебувають на середньому рівні, Луганська й Донецька на рівні нижче середнього.

Туристські центри: Суми, Конотоп (Сумської обл.) Харків, Ізюм, Чугуїв (Харківської обл.), Слов'яногірськ, Артемівськ, Соледар (Донецької обл.) і інші.

Екологічна ситуація в північній частині району характеризується як помірно чисті території, центр і південні частини мають оцінку забруднені.

Перспективи розвитку туристсько-рекреаційної діяльності при сформованій екологічній обстановці й наявних ресурсах невеликі, і тому пріоритети повинні віддаватися розвитку в основному пізнавального (Харківської й Сумської області), ділового, конгресного видів туризму, у зв'язку з величезним промисловим і науковим потенціалом – освітнього туризму. Можливо також розвиток водного й пішохідного туризму, але тільки в північних, найбільш сприятливих в екологічному відношенні частинах Сумської й Харківської області.

Туристські ресурси Криму

Кримський туристсько-рекреаційний район є найпопулярнішим і всесвітньо відомим санаторно-курортним, оздоровчим і туристським районом. Такої популярності сприяють сприятливі кліматичні умови, водні, грязьові, пляжні, ландшафтні ресурси й велика кількість туристсько-екскурсійних об'єктів.

Клімат північної частини півострова помірно-континентальний, на

Південному березі Криму – з рисами субтропічного середземноморського типу. Опадів від 500 до 1100мм у рік. Середня температура січня – від $-0,5$ до $-3,8^{\circ}\text{C}$, липня від $+15,6$ до $21,2^{\circ}\text{C}$. Купальний сезон триває із травня по жовтень (середня температура води влітку $+17$ $+24^{\circ}\text{C}$). Загальна довжина пляжів 450 кілометрів. Є 50 солоних озер, самі більші – Старе озеро, Сакське озеро, Тобечицьке й інші.

Запаси лікувальних грязей (головним чином сульфідних) зосереджені в озерах, становлять близько 24 мільйонів км³. Відомо близько 100 джерел мінеральних вод.

Але одним з найцінніших багатств Криму є його ландшафтні ресурси – громада Кримських гір, що обмежує середземноморську оазу Південного Берега Криму, що переходить у безкрайні сухі степи, морські мальовничі узбережжя, лагуни, гроти й бухти, сучасні будинки готелів, пансіонатів і літні замки-резиденції російського дворянства.

Популярними курортами на заході Криму є Євпаторія, на півдні – Велика Ялта й Алушта. Численні пам'ятники архітектури, історії, археології, екзотичні природні об'єкти, м'який клімат сприяють розвитку пішохідного, автомобільного, морського, гірського, екологічного й спелеотуризму.

Серед основних туристських центрів у Криму виділяються Севастополь, Керч, Судак, Феодосія й інші. Усього в Кримському туристсько-рекреаційному районі налічується близько 40 великих об'єктів туризму, 21 музей, 6 театрів.

На території Кримського району перебуває цікаві туристичні об'єкти природно-заповідного фонду, у тому числі: Ялтинський гірсько-лісовий заповідник, заповідник Мис Март'ян, Карадазький заповідник, Кримське заповідно-мисливське господарство, парки-пам'ятники садово-паркового мистецтва, всесвітньо відомий Никитський Ботанічний сад.

Наявність туристських ресурсів сприяє розвитку у цьому регіоні в першу чергу рекреаційного, лікувального й спортивно-оздоровчого туризму, а також гірського й спелеотуризму, пригодницького, екологічного, круїзного, пізнавального й іншого видів туризму.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про курорти : Закон України від 5 жовтня 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 50.– 56с.
2. Про туризм : Закон України від 15 вересня 1995 р. // Голос України. – 1995.
3. Про внесення змін до Закону України «Про туризм» : Закон України від 18.11.2003 р. № 1282-IV. // Відомості Верховної Ради; 2004. – № 13.– С. 46.
4. Про природно-заповідний фонд України»: Закон України від 15.11.1992 р. № 2465-12 // Відомості Верховної Ради України, № 34 [Електронний ресурс] Режим доступу : [http:// www.uazakon.com](http://www.uazakon.com) – законодавчі й нормативні акти України.
5. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України : Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О. О. Бейдик. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
6. Ващенко Н. П. Рекреаційні комплекси світу. Опорний конспект / Н. П. Ващенко. – Київ : КНТЕУ, 2004. – 202 с.
7. Географічна енциклопедія України у 3-х томах. / Редкол. : О. М. Маринич (відповід. ред.) та ін. – Київ: «Українська радянська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989. – Т. 1 : А – Ж. – 416 с.
8. Геопортал адміністративно-територіального устрою України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://atu.minregion.gov.ua/ua/home>
9. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: сучасні концепції менеджменту і маркетингу : навч.посібник / О. Ю. Дмитрук. – 2-ге вид., випр. та доп. – Київ : Альтерпрес, 2004. – 191 с.
10. ДСТУ 4268: 2003. Послуги туристичні. Засоби розміщування. Загальні вимоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kurortservice.com/uploads/assets/file/per.pdf>

11. ДСТУ 4269: 2003. Послуги туристичні. Класифікація готелів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrhotels.com/files/File/4269-2003.pdf>.
12. ДСТУ 3862-99. Ресторанне господарство. Терміни та визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/getcnt.php?uid=1022.260.0&nobreak>.
13. ДСТУ 4281:2004. Заклади ресторанного господарства. Класифікація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://3umf.com/doc/449/>.
14. ДСТУ 4527: 2006. Послуги туристичні. Засоби розміщування. Терміни та визначення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.prohotel.tv/forum/index.php?autocom=downloads&showfile=439>.
15. Івченко А. С. Вся Україна / А. С. Івченко. – Київ : ДНВН «Картографія», 2006. – 656 с.
16. Загальнонаціональна акція «7 чудес України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://7chudes.in.ua/pro-proekt/>
17. Заставний Ф. Д. Географія України: у 2-х книгах / Ф. Д. Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
18. Івченко А. С. Вся Україна / Івченко А. С. – Київ : ДНВН «Картографія», 2006. – 656 с.
19. Кадастр мінеральних вод України / Гол. ред. М. В. Лобода. – Київ : ТАМЕД, 1996. – 27 с.
20. Крижова Н. О. Атлас «Знайомтесь Україна» / Н. О. Крижова, Л. М. Веклич. – Київ : ДНВП «Картографія», 2009. – 144 с.
21. Курортні ресурси України. – Київ : ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», ТАМЕД, 1999. – 344 с.
22. Курорти та санаторії України: наук.-практ. довідник / [авт. – упоряд. : О. П. Тарасенко, В. С. Соколов ; за ред. К. Д. Бабов, В. В. Єжов, О. М. Торохтін]. – Київ : Фолігрант, 2009. – 428 с.
23. Масляк П. О. Рекреаційна географія : навч. посібник / П. О. Масляк. – Київ : Знання, 2008. – 343 с.

24. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В. І. Мацола. – Львів, 1997. – С. 9–33
25. Національна система туристсько-екскурсійних маршрутів «Намисто Славутича». – Київ, 1997 – 264 с.
26. Покоłodна М. М. Рекреаційна географія : навч. посібник / М. М. Покоłodна; Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2012. – 275 с.
27. Рутинський М. Й. Географія туризму України : навчально-методичний посібник / М. Й. Рутинський. – Київ : Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
28. Стафійчук В. Рекреалогія. Навч. посібник / В. Стафійчук. – Львів : Заня, 2005. – 259 с.
29. Степанов Е. Г. Основы курортологии : учебное пособие. / Е. Г. Степанов. – Харьков : ХНАГХ, 2006. – 326 с.
30. Тельчаров А. Д. Основы музейного дела. Введение в специальность : курс лекций. / А. Д. Тельчаров – М. : Омега-Л, 2005. – 184 с.
31. Україна. Туристична карта. Масштаб 1 : 1 250 000. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», 2002 р.

Навчальне видання

ПОКОЛОДНА Марія Миколаївна,
ГОРДІЄНКО Тетяна Віталіївна,
ПОЛЧАНІНОВА Ірина Леонідівна

ТУРИСТСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

*(для студентів денної і заочної форм навчання
освітнього рівня «бакалавр»
за спеціальностями 242 – Туризм і
241 – Готельно-ресторанна справа)*

Відповідальний за випуск *Н. М. Богдан*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *Т. В. Гордієнко*

План 2017, поз. 261 Л

Підп. до друку 19.03.2018. Формат 60 × 84/16.

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 8,6.

Тираж 50 пр. Зам. № .

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: rectorat@kname.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.